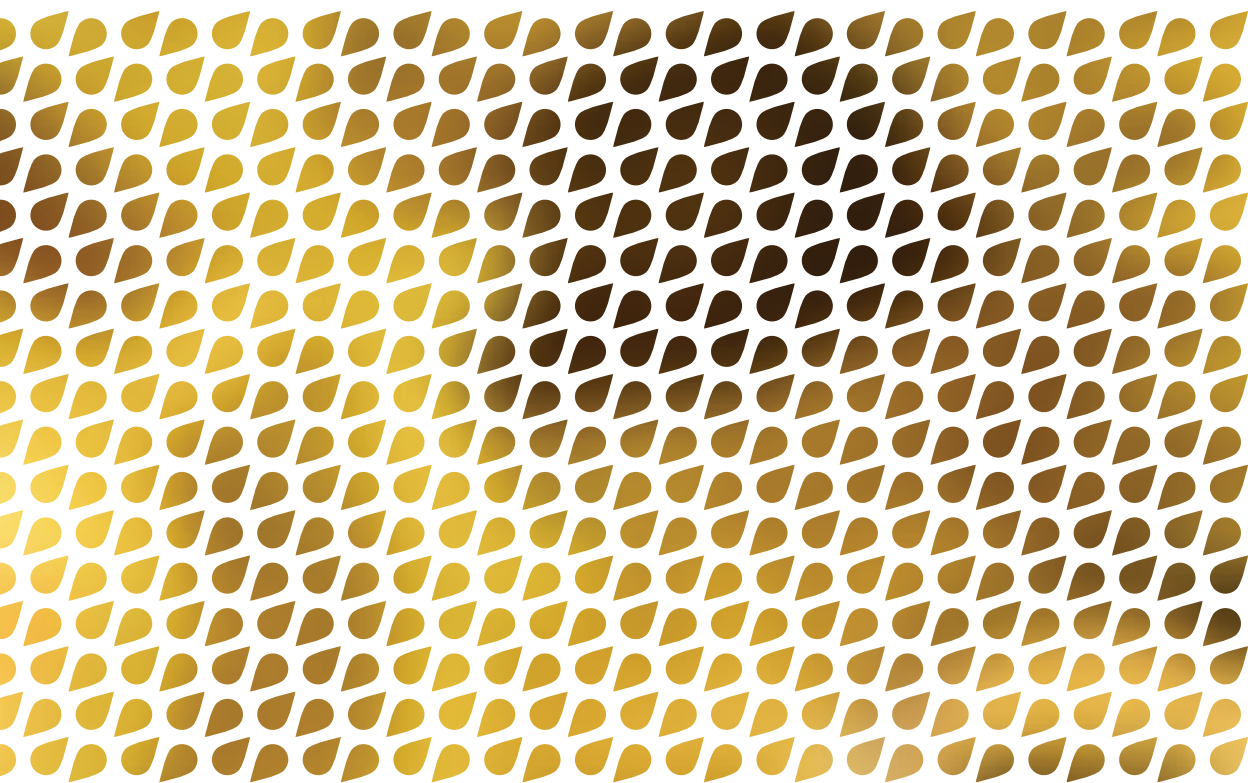

Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti

Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti

Agencija za odgoj i obrazovanje

NAKLADNIK

Agencija za odgoj i obrazovanje
Donje Svetice 38, 10000 Zagreb
www.azoo.hr

ZA NAKLADNIKA

Vinko Filipović, prof.
© Agencija za odgoj i obrazovanje

ZBORNİK UREDILA

Marijana Marinović

RECENZENTI

Dr. sc. Vlatka Dugački
Dr. sc. Filip Škiljan

LEKTORICA

Jadranka Brnčić

OBLIKOVANJE I PRODUKCIJA

KaramanDesign
www.karaman-design.com

ISBN 978-953-7290-38-2

Objavljeno u Hrvatskoj 2014. i dostupno na
internetskim stranicama Agencije za odgoj i
obrazovanje.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u
Zagrebu pod brojem 868246

Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti

Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti

Agencija za odgoj i obrazovanje

Zagreb, 2014.

Sadržaj

Predgovor.	7
Marijana Marinović Oblikovanje modernih identiteta kroz nastavu povijesti – možemo li se lišiti ideologije?	11
Ljiljana Dobrovšak Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine	23
Željko Bartulović Pravni položaj manjinskih vjerskih skupina u Hrvatskoj do 1918. godine	55
Mato Artuković Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba.	73
Željko Holjevac Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću.	99
Hrvoje Gračanin Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine	119
Aleksandar Jakir Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije.	139
Tvrtko Božić Hrvatsko-talijanski odnosi na otoku Krku u međuratnom razdoblju (1918–1941).	163
Zlatko Hasanbegović Islam i Bošnjaci muslimani u Zagrebu 1878–1941. Pravni položaj vjere i oblikovanje zajednice.	179
Mihovil Dabo Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta	197
Helena Miljević Pavić Višestruki identiteti hrvatskih pomoraca na zavjetnim slikama u svetištu Majke Božje Trsatske	213

Daniela Jugo-Superina	
Od Kopra do Kastva: Učiteljska škola od 1873. do 1947. godine	219
Nera Malbaša Kovačić	
Opatija i Volosko na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – prikaz terenskog rada	227
Lidija Kosmos	
Projektna nastava: njegovanje tradicije, istraživanje i prezentiranje zavičajne povijesti malog Lošinja – Ambroz Haračić	239
Bilješke o autorima	253
Program simpozija.	259

Predgovor

Ovaj je zbornik nastao kao rezultat višegodišnje plodne suradnje Agencije za odgoj i obrazovanje i znanstvenika na hrvatskim fakultetima i u istraživačkim institutima kao i učitelja i nastavnika u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj. Rezultati suradnje prikazani su na Četvrtom hrvatskom simpoziju o nastavi povijesti *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti* koji se održao u Opatiji od 30. kolovoza do 2. rujna 2011. godine. Velik odziv učitelja, nastavnika i znanstvenika rezultat je zanimljivosti i aktualnosti izabrane teme. Poticaj za izbor teme bilo je donošenje *Nacionalnog okvirnog kurikulumu* u rujnu 2010. godine, koji postaje ishodište cjelokupnog hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava, od predškolskog odgoja do završetka srednje škole. Taj dokument je i osnova za restrukturiranje nastavnih planova i programa te izradu predmetnih kurikulumu za srednje škole koji će uslijediti u narednom razdoblju. Kada se govori o nastavi povijesti, dokument ističe kao jedan od njezinih važnijih ciljeva odgoj za vrednovanje i čuvanje povijesne i kulturne baštine, njegovanje nacionalnog identiteta te uključivanje kulture i identiteta nacionalnih manjina u Hrvatskoj u nastavne programe i kurikulumu. Spomenuti ciljevi u uskoj su vezi s odgojem i obrazovanjem za kritički duh, autonomiju mišljena te otvoreni osobni moral što ga promovira Nacionalni okvirni kurikulum. Poučavanje i odgoj mladih u nastavi povijesti započinje što je moguće potpunijom informacijom o raznolikim sadašnjim i prijašnjim civilizacijama, kulturama, nacionalnim i etničkim skupinama. Zatim se vrijednosti različitih kultura, nacija i etničkih skupina stavljaju se u povijesnu perspektivu bez hijerarhiziranja. Sociološko objašnjenje je također obvezno jer omogućuje razumijevanje vrijednosti pojedinih kultura i skupina, ovisno o geografskom, tehnološkom i društvenom okruženju. Vrijednosti se dovode istodobno u vezu s apstraktnom idejom čovjeka, uzetom kao moralnom referencom. Ta referenca omogućuje isto tako utemeljenje kritike vrijednosti, koja tako više nije opravdana određenim stupnjevima razvoja. Čovjek je dragocjeno i krhko biće, nositelj je znanstvenih spoznaja i stvaralački senzibilitet umjetnosti. Religije i filozofije posljednji su napori da se shvati čovjek i one se prikazuju kao ostvarenje razmišljanja, a ne kao dogmatska polazišta. Razlika je znatna. Dogmatizam uzrokuje netoleranciju, tj. negaciju čovjeka kao načelo. Nasuprot tome, istraživanje, indukcija i divergentno razmišljanje relativiziraju ideološke i dogmatske afirmacije i otvaraju staze prema mogućoj i dosad nepristupačnoj istini. Tako vrijednost čovjeka, iz koje proizlaze njegove obveze i prava, čine središnju temu odgoja i obrazovanja mladih u školama kroz gotovo sve školske predmete, a osobito povijest i kamen je kušnje odgoja i obrazovanja mladih. Postav-

lja se pitanje kako te priznate vrijednosti i ideje preuzeti i internalizirati? Stručnjaci se slažu u jednome – cilj se jedino može ostvariti spojem znanja i afektivnosti. U posljednja tri desetljeća u europskim državama održava se niz seminara, simpozija i drugih oblika stručnog usavršavanja učitelja i nastavnika ne bi li im se na taj način pomoglo u realizaciji ove složene zadaće. Simpozij koji je održan 2011. godine u Opatiji i zbornik kojim je popraćen imaju svrhu pomoći učiteljima i nastavnicima da se sigurno kreću kroz nastavu i što više pridonese razvoju otvorenog razmišljanja, kritičkog duha i poštivanja drugog i drugačijeg kod svojih učenika. Dakle, krajnji cilj ovog zbornika je pomoć učiteljima i nastavnicima u svakodnevnom radu u razredu te osuvremenjivanje i podizanje kvalitete nastave povijesti u cjelini. Također, njegova je svrha upoznavanje učitelja i nastavnika s najnovijim dostignućima historiografije i drugih humanističkih znanosti.

Radove u zborniku prožimaju dvije osnovne ideje: oblikovanje modernih identiteta u Hrvatskoj, hrvatskog i identiteta drugih (ne-Hrvata) kroz posljednja dva stoljeća, te pojavu nacionalnih manjina kao suvremenog političkog problema u 20. stoljeću. Naime, trijumf nacionalizma u multietničkim carstvima na prostoru srednje i jugoistočne Europe i njihov slom nakon Prvog svjetskog rata doveo je u pitanje postojanje drugih etničkih skupina unutar granica novih nacionalnih država. Osnovno područje zastupljeno u zborniku upravo je oblikovanje nacionalnih ili etničkih identiteta i u svezi s tim evolucija u poimanju većine i manjine u pojedinim europskim prostorima. Što se tiče hrvatskog etničkog i državnog prostora pojedini radovi bave se konkretno oblikovanjem nacionalnog identiteta drugih naroda i etničkih skupina, Srba, Bošnjaka, Talijana, Austrijanaca, Nijemaca, Mađara i Židova najprije u okrilju „političkog naroda“, a kasnije sve individualiziranje u odnosu na većinski narod, u obrascima suradnje i sučeljavanja. O tom pitanju pojedini znanstvenici iznose nova saznanja u europskoj i hrvatskoj historiografiji, a nastavnici praktičari pokazuju kako se trenutačno obrađuje ta tema u razredu. Radovi svjedoče o različitim promišljanjima i pristupima razumijevanju oblikovanja kolektivnih identiteta i pojavi manjina i odnosu većine prema njima, kao suvremenog društvenog i političkog problema. Ovi se radovi bitno razlikuju od onih radova koje smo donedavno uglavnom poznavali i čitali.

Organizacijski odbor je odlučio da će se stručno-znanstveni skup održati na različitim lokacijama u Istarskoj, Primorsko-goranskoj i Ličko-senjskoj županiji jer je upravo ovaj dio Hrvatske, endemski multikulturalan, vrlo prikladan za skup o navedenoj temi te se učitelji i nastavnici mogu neposredno upoznati sa stvarnom situacijom na terenu. Naime, već krajem 19. stoljeća etnografi i povjesničari počeli su otkrivati kulturološku specifičnost Istre, Kvarnerskog primorja i njegova zaleđa, pri čemu su posebnu po-

zornost posvetili različitim nacionalnim i etničkim skupinama, različitosti njihovih kultura, jezika i stilova života. Oni su samo u Istri utvrdili trinaest „etnografskih nijansi“. Kulturna raznolikost na tako malenom prostoru posljedica je njegove stoljetne političke podjele, mnogobrojnih migracija i višekratnih kolonizacija koje su slijedile nakon brojnih ratova, prirodnih katastrofa, kuge i drugih zaraznih bolesti, te tradicionalnog karaktera agrarnih i pomorskih zajednica ove regije. U Rijeku, kao najveći grad ovog prostora, početkom 20. stoljeća slijevao se kapital iz cijele Europe o čemu svjedoče i 22 konzulata koja su u gradu djelovala. Na području grada Rijeke danas žive u toleranciji, uvažavanju i vrlo dobroj suradnji, pripadnici isto toliko nacionalnih manjina koje, sa svojim etničkim, jezičnim, kulturnim i vjerskim obilježjima na osobit način obogaćuju društveni, kulturni i gospodarski život grada.

Očekujemo da će nova saznanja i razmišljanja znanstvenika potaknuti učitelje i nastavnike da nastavi povijesti i odgoju i obrazovanju mladih pristupe na suvremeniji način.

Urednica

Marijana Marinović

Oblikovanje modernih identiteta kroz nastavu povijesti – možemo li se lišiti ideologije?

Moderni identiteti – kulturni, nacionalni, rodni, rasni, klasni – kao i kulturna raznolikost i odnosi između različitih kultura i civilizacija su teme o kojima se u posljednjih pola desetljeća intenzivno raspravlja ne samo među znanstvenicima koji proučavaju društvo i kulturu, već i među obrazovnim stručnjacima u gotovo svim zemljama Europe i svijeta. „U današnje vrijeme kolektivni identitet u zapadnoeuropskim zemljama nije na dobrom glasu. Nad njim se nadvila sumnja da je on neka vrsta zavjere protiv osobnih sloboda“ – kaže bugarsko-francuski filozof Tzvetan Todorov u svojoj knjizi *Strah od barbara*.¹ Zasigurno je to dijelom posljedica Prvog i Drugog svjetskog rata u kojima su sukobi na osnovi nacionalne ili etničke pripadnosti mobilizirali velik broj ljudi i pokazali najrazorniji način dokazivanja postojanja nacije i borbe za nacionalna prava. Individualizam koji slavi neovisnost osobnih sloboda i vrednota te stavlja naglasak na prava i slobodu pojedinca i koji se suprotstavlja opće prihvaćenim normama ponašanja i kolektivnim identitetima te kritički pristupa kulturnom nasljeđu širi se 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća mnogim europskim školskim sustavima i društvima. Usporedno s rastom individualizma raste i širi se pluralističko društvo. Pluralističko društvo karakterizira suživot različitih kultura i supkultura. Širenjem pluralizma u mnogim europskim društvima i državama otvara se pitanje čije vrijednosti treba prihvatiti i promicati kroz postojeće obrazovne sustave, te kako održati i unaprijediti suživot različitosti. Također, u pluralističkim društvima otvara se pitanje kako oblikovati društvene okvire za određivanje pripadnosti i treba li pritom napustiti ili dalje razvijati pojedine kolektivne identitete?

Nasuprot individualizmu, kolektivni identiteti se razvijaju u jakome monološkom diskursu koji se sastoji od povlačenja granica između vlastitog i tuđeg te vrlo često diskriminacije tuđega i dominacije nad tuđim. Naime, identitet je ključ bilo pripadnosti bilo isključenosti. Valja naglasiti da razmišljanje i želju da se napuste kolektivni identiteti očito ne dijele svi niti u zapadnim zemljama, a pogotovu ne u ostatku svijeta. O tom problemu napisane su mnoge knjige, studije i rasprave, te je održano mnoštvo stručnih i znanstvenih skupova. Rasprave i dalje traju, stoga se pojam identiteta

¹ Tzvetan Todorov, *Strah od barbara – s onu stranu sukoba civilizacija*, Zagreb: TIMpress, 2009, str. 63.

neprestano redefinira. Pred učiteljima i nastavnicima u školama nalazi se težak zadatak da taj složeni pojam i fenomen na znanstveno utemeljen, pristupačan i razumljiv način prenesu učenicima i da o njemu raspravljaju. Rasprave s učenicima vode se oko sljedećih pitanja: *Što je identitet? Je li i koliko je pitanje identiteta važno i zašto se znanost i školski sustavi tako intenzivno bave ovim pitanjem? Koliko je nama pojedincima identitet važan? Što se događa kad nam određeni identitet pokušavaju oduzeti, i je li to uopće moguće? Zašto reagiramo tako žestoko u slučaju da nam to ipak pokušavaju učiniti? Zbog čega dolazi do „krize identiteta“? Zašto ljudi čine zločine u ime svog vjerskog, etničkog, nacionalnog i drugog identiteta?* Odgovori na ova pitanja mogu nam pomoći da utemeljeno objasnimo sebi i učenicima ovu kompleksnu problematiku.

Što je identitet?

Onome kome želimo pripisati „neki identitet“, pronalazimo ime, prezime, datum i mjesto rođenja, fotografiju, nekoliko tjelesnih osobina, otisak prsta – jednu zbirku oznaka koje će pokazati, bez moguće zabune, da je nositelj tog dokumenta Taj i Taj i da, među milijardama drugih ljudskih bića, ne postoji jedna jedina osoba s kojom bismo ga mogli zamijeniti. Dakle, ne postoje i ne mogu postojati dva istovjetna ljudska bića. Moj identitet to je ono da nisam istovjetan niti s jednom drugom osobom.² Ovako definirana riječ identitet relativno je precizan pojam koji ne bi trebao dovoditi do zabune.

No, identitet nije nešto što posjedujemo i što nam je dano jednom za svagda. Identitet se izgrađuje i preobražava tijekom cijelog života. Na oblikovanje identiteta utječu mnogi čimbenici, osobito društvena sredina u kojoj živimo. Uz nacionalni identitet od roditelja najčešće nasljeđujemo pripadnost nekoj vjerskoj tradiciji, jezičnoj skupini, ponekad dvjema, obitelji i određenoj društvenoj sredini. Ali to nije konačan popis, jer odrasli pojedinci mogu osjećati više ili manje snažnu pripadnost nekoj pokrajini ili selu, sportskom društvu, strukovnoj udruzi, sindikatu, poduzeću, stranci, zajednici osoba koje imaju iste strasti, iste spolne sklonosti, iste tjelesne nedostatke i slično. Svaki od tih elemenata možemo sresti kod velikog broja ljudi, no nikada ne nalazimo istu kombinaciju kod dvije različite osobe. Upravo to čini da je svako ljudsko biće jedinstveno i nezamjenljivo. Dakle, identiteti u svakoj osobi su uvijek višestruki i svaki od njih povezuje pojedinca s mnogim ljudima. Što su pripadnosti koje osoba preuzima brojnije, to se njegov identitet pokazuje posebnijim.

² Amin Maalouf, *U ime identiteta – nasilje i potreba za pripadnošću*, Zagreb: Prometej, 2008, str. 11–12.

Kako se oblikuju naši identiteti?

Među elementima koji čine identitet postoji hijerarhija. Identitet nije statičan već se mijenja s vremenom i duboko utječe na ponašanje pojedinca. Elementi našeg identiteta koje prisvajamo rođenjem su malobrojni – nešto tjelesnih osobina, spol i boja kože. Međutim, iako društvena sredina ne određuje spol, ona svejedno određuje smisao te pripadnosti.

Roditi se kao kći u Teheranu ili Rotterdamu nije isto; kao žena ona ne proživljava na isti način svoj život. Kada se radi o boji kože, možemo iznijeti slično razmišljanje. Roditi se kao crnac u Nigeriji ili New Yorku nije isto. Za dijete koje ugleda svjetlo dana u Nigeriji najodlučniji element njegova identiteta nije što se ono rodilo crno, a ne bijelo – dok u New Yorku biti crnac ili bijelac ostaje značajan element identiteta. Kod Talijana, Engleza, Iraca, Hrvata, Slovenaca, Srba, Albanaca i drugih – etničko podrijetlo odlučujuće je za identitet, a ne spol ili boja kože.³

Oblikovanje identiteta počinje vrlo rano, već u djetinjstvu.

Dragovoljno ili ne, naši nas roditelji prvi izgrađuju, oblikuju, prenose nam obiteljska vjerovanja, obrede, stajališta, uvjerenja, materinski jezik, a zatim strahove, težnje, predrasude, kao i osjećaje pripadnosti i nepripadnosti. A onda vrlo brzo dolazi škola, susjedna ulica, sportska i kulturna društva, mediji i Internet. U školi će nam Drugi staviti do znanja, djelima, riječima ili samo pogledima, jesmo li bogati ili siromašni, šepavi, maloga rasta, tamnopusiti ili suviše plavi ili kratkovidni – sve te bezbrojne razlike, male ili velike, koje ocrtavaju našu osobu. Djela, riječi i pogledi stvorit će pregrade ili prihvaćanje. Kad nas zadirkuju zbog naše vjere ili nacionalnosti, ili kad nas ponižavaju ili nam se rugaju zbog odjeće koju nosimo to se ne zaboravlja i duboko utječe na oblikovanje osobe. Ljudi se najčešće prepoznaju u okvirima one pripadnosti koja je najviše napadana. Pripadnost prikrivamo ako nemamo dovoljno snage braniti je, ona onda ostaje u dnu naše duše, skrivena u sjeni, ali prožima cijelu našu osobu.⁴

Problem nastaje kada smo prisiljeni prikrivati svoj identitet – na pojedinačnoj i kolektivnoj razini. Svaka zajednica, ako se imalo osjeti ugroženom u svojoj egzistenciji, bit će sklona proizvesti vođe, a ovi sukob podjelom članova društva na Mi i Oni.

³ Isto, str. 16.

⁴ Isto, str. 29.

Dijete, rođeno u mješovitom braku od roditelja različitih nacionalnosti, uz mnogobrojne komponente njegove osobnosti, nosi u sebi od rođenja dvije osnovne pripadnosti koje su mu dali u nasljeđe njegovi roditelji pa je proces oblikovanja identiteta u ovim slučajevima vrlo kompleksan i osjetljiv. Dijete rođeno u mješovitom braku trebalo bi moći prihvatiti jednu i drugu pripadnost, jer bilo da se radi o jeziku, vjerovanjima, načinu života, obiteljskim odnosima u njemu se miješaju različiti utjecaji oba roditelja. Taj proces prihvaćanja različitosti treba neprestano osvještivati u djetetu prije svega iz razloga što ona obogaćuje i oplođuje osobu – naravno pod uvjetom da dijete bude od roditelja, škole i društvene sredine ohrabreno u prihvaćanju različitosti svojih roditelja i sebe samog kao takvog. Ako ga, svaki put kad se izjasni pripadnikom one druge nacije, neki gledaju kao izdajicu, vide u njemu odroda i ako svaki put kad iskazuje svoju privrženost i drugoj nacionalnosti, njezinoj povijesti, kulturi i religiji, biva izvrgnut nerazumijevanju, nepovjerenju ili neprijateljstvu to može biti vrlo traumatično. Nastavnici u navedenom primjeru ne bi smjeli vidjeti samo krajnje slučajeve. Naime, posvuda oko nas dotiču se obitelji i ljudske skupine čiji se pripadnici razlikuju jedni od drugih po vjeri, boji kože, jeziku, etnicitetu ili nacionalnosti – u svakom društvu, nađe se određeni broj ljudi koji u sebi nose različite pripadnosti, koji žive na granici između dvije zajednice, bića koja, na neki način presijecaju crte etničkih ili vjerskih ili drugih podjela. Moramo biti svjesni činjenice da se ne radi o grupici „marginalaca“ već o djeci i ljudima kojih ima na tisuće i milijune, a njihov broj neće prestati rasti. Oni među njima koji uspiju potpuno preuzeti svoju različitost, obogaćuju zajednicu u kojoj žive i postaju „prijenosnici“ između različitih kultura i igraju, na neki način, ulogu poveznice u društvu u kojemu žive. Pojedinaac koji poznaje više kultura i njihova svojstva obrazovno je bogatiji i tolerantniji prema različitostima, što je ideal suvremenog društva. Naprotiv, oni koju ne budu mogli preuzeti vlastitu i tuđu različitost, naći će se u krajnjem slučaju u terorističkoj grupi, okomljujući se na one koji predstavljaju onaj dio njih samih koji bi oni željeli zaboraviti i biti. To je na neki način „mržnja prema samom sebi“ i drugima za koju u povijesti postoje brojni primjeri.

Nastavnici u školama moraju biti svjesni činjenice da živimo u svijetu koji se strahovito brzo mijenja i da zemlja u kojoj danas živimo više nimalo ne sličí zemlji naših roditelja. To je zbog toga što nas je ubrzani razvoj natjerao da u dvadeset godina prijeđemo ono što se nekada prelazilo kroz brojne generacije. Svi moramo ubrzano učiti druge jezike, druge načine ponašanja, druge govore i ne osjećati se pritom ugroženima, već dapače obogaćenima. Našu i tuđu osobnost nikada ne smijemo svesti samo na jednu pripadnost jer u tom slučaju tjeramo sebe i druge da svakako izaberemo – onda se

osoba nađe rascijepljena i razdvojena i to će stanje proživljavati s bolom, gorčinom ili bijesom, a takvi osjećaji nikada nisu jednostavni. Napetosti identiteta mogu dovesti do teških zastranjivanja.

Etnički i nacionalni identitet

Da bismo u školama mogli raspravljati s učenicima o fenomenu kolektivnih identiteta, moramo prije toga sebi razjasniti i razgraničiti značenje pojmova *etnički i nacionalni identitet*. Iako je *nacionalni identitet* samo jedan od mnogih kolektivnih identiteta koje osobe imaju, o njemu se najviše raspravlja i nastava povijesti najviše je njime zaokupljena. Od početka 19. stoljeća nacionalizam i oblikovanje nacionalnog identiteta dobiva posebno mjesto među europskim narodima. U većini europskih država nacionalni identitet je postao važan u svezi s razvojem kapitalističke privrede i demokracije te igra osobito važnu ulogu u idejama građanskog prava. Međutim, velik broj ratova i sukoba krajem 19. i tijekom 20. stoljeća izazvan je na osnovi nacionalne i etničke pripadnosti, stoga valja odgovoriti na pitanje: koji su motivi koji dovode do sukoba među etničkim ili nacionalnim zajednicama? Postojanje nacije samo po sebi nije nužno ni dovoljno za nastanak sukoba. Uzroci sukoba imaju složena i vrlo često teško uočljiva ishodišta. „Mnogi teoretičari društva opisuju nacionalizam koji se pojavio u 19. stoljeću kao težnju sličnu imperijalizmu – u ime jedne, obično malobrojne grupe, a ne čitave nacije, prisvajaju se resursi ili prava koja su u osnovi zajednička, nastojeći pritom isključiti pripadnike drugih nacija. Dakle, sustavi moći, u cilju vlastitog samoodržanja ili promjena, proizvode putem ideologije mapu poruka u kojoj ističu svoje saveznike ili prijatelje, unutarne i vanjske neprijatelje – na taj način homogeniziraju velike skupine koje im pomažu u održanju moći i bogatstva ili njihovoj preraspodjeli. Sustavi moći utječu na oblikovanje nacionalnog identiteta kod pojedinaca u vlastitoj zajednici, gdje se oni oblikuju u jakome monološkom govoru na oštrim binarnim oprekama između *Moga/Svoga/Našega* nasuprot *Tvomu/Tuđemu/Njihovu*“.⁵ Nacionalni se identitet tako oblikuje u snažnom patriotiskom govoru. Strategije u tvorbi nacionalnog identiteta i njihovih simbola su posvuda jednake – od Engleske, preko Francuske, Italije, Slovenije, do Hrvatske i dalje, a one su sljedeće: imaginacija, totalizacija, naturalizacija, generalizacija, diskriminacija, industrijalizacija i dominacija.⁶

⁵ Vjeran Katunarić, *Sporna zajednica, Najnovije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2003, str. 194.

⁶ Dubravka Oraić Tolić, *Kulturni stereotipi, koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, Zagreb: FF press, 2006, str. 31.

Najprije se zamisle tj. *imaginiraju* neke ideje o Vlastitome nasuprot Tuđemu. U patriotskom govoru su to „duša“ ili „duh“ naroda, npr. „galski duh“, jezik kao izraz narodne duše, prošlost i tradicija. Sljedeći je korak *totalizacija*. Slike o sebi i drugima zamišljaju se kao apsolutna jedinstva i cjelovitosti. Raspon ide od glorifikacije božanstvene cjeline Svoga („Sveto Njemačko Carstvo“ „Majčica Rusija“) i promidžbe jedinstva do jadikovki što jedinstva nema primjerice „hrvatska nesloga“ ili „hrvatski jal“ kao uzrok za nacionalne nevolje i „hrvatska šutnja“ kao noviji fenomen. Tako zamišljene ideje zatim se *naturaliziraju* odnosno proglašuju za stvarnu bit naroda, npr. „židovsko lihvarenje“. S naturalizacijom je povezana *generalizacija* tj. poopćavanje slika. Tako je nastao kliše „svi su Hrvati fašisti“ ili „svi su Srbi četnici“. Generalizaciji se pridružuje *diskriminacija* – isključivanje, obespravljivanje i ocrnjivanje drugih. Takvi su izrazi „narodni“ i „državni neprijatelji“ „crnčuge“ i sl. Sljedeća karika u tvorbenom lancu modernih identiteta *masovna je proizvodnja simbola i institucija*. Zato je zadužena kulturna industrija. Oni pretvaraju imaginarni svijet u realni. Himne, zastave, muzeji, nacionalne akademije, grob neznanog junaka, žanr povijesti nacionalnih književnosti.⁷

Dakle glazba, opera, ples, plastične umjetnosti, književnost imaju zadaću poticati oduševljenje u ljudima i pridonijeti jačanju njihova nacionalnog identiteta. Školski sustavi ostvaruju tu zadaću kroz pojedine nastavne predmete i javne manifestacije koje priređuju za djecu, roditelje i širu zajednicu.

U Francuskoj nakon „proljeća naroda“ 1848. godine vladajuća elita među prvima prepoznaje važnost povijesti i školstva u oblikovanju nacionalnog identiteta kao kulturnog i emocionalnog vezivnog tkiva svih građana, te ih počinje koristiti za stvaranje novog kolektivnog identiteta i za oblikovanje francuske nacije. Time postaje jasno zbog čega se upravo pojava udžbenika povijesti vezuje uz doba *izgradnje nacije*, a koju se općenito datira u razdoblje nakon ujedinjenja Italije i Njemačke, posebice u doba postupnog širenja obveznog osnovnog i zatim srednjoškolskog obrazovanja. Francuska je u tom smislu izvrstan primjer.

Tamo je poraz iz 1870. godine uvjerio novu političku elitu Treće republike u nužnost da se što prije od seljaka naprave Francuzi. Na jednoj su strani bili školski upravitelji koji su dijelili knjiži-

⁷ Isto, str. 31–32.

ce s uputama za učitelje o tome kako da učenike polako otprate iz njihovih lokalnih *petites patries* u nacionalnu *grande patrie*, dok se s druge strane širio mit o drevnom porijeklu nacije, *Nos ancetres les gaulois*. U početku su u pravilu udžbenike povijesti za osnovnu školu pisali svećenici i laici, a za srednje i više škole profesionalni povjesničari.⁸

Pojedini moderni umjetnici u svim europskim zemljama, svjesno ili nesvjesno, sudjeluju u procesu stvaranja modernih nacija i identiteta. Poseban problem u svezi s tim procesom nastaje u trenutku kad se „internalizacija“ tih spoznaja učvršćuje kolektivnim zanosom u masovnim manifestacijama, usmjerenom umjetnošću, odorama, zastavama, civilnim ili vojničkim junaštvom u kojima se veliča vlastita nacija, a podređuje i poziva na uništavanje onih koji joj ne pripadaju, a pod vodstvom i nadzorom političkih elita. Očit primjer za to je nacizam koji je temeljio svoju težnju na pojavi jedne rase gospodara, arijevske rase, a cijela politička i moralna borba sastojala se u veličanju te rase i u podređenosti ili uništenju Drugih. Oliver Reboul opisao je ovakav način obrazovanja i javnog djelovanja kao *indoktrinaciju*. Indoktrinacija postoji kad se neki skup spoznaja organizira u intelektualni sustav prikazan kao Istina, te kad taj sustav bude promaknut u akciji pozivanjem na porive poput ljubavi prema vlastitoj grupi i mržnje za ono što ne sudjeluje u toj vjeri.⁹ Indoktrinacija je, tvrdi Reboul, suprotna izobrazbi za kritički duh i autonomiji mišljenja i kao takva pridružuje se dogmatizmu. Sve može biti podvrgnuto kritici osim ideologije prikazane kao dogma. Suvremeni obrazovni sustavi moraju se oduprijeti ovakvom načinu odgoja i obrazovanja mladih tvrdi on.¹⁰

Na prostoru Hrvatske proces stvaranja nacije u odnosu na srednju i zapadnu Europu ima svoje specifičnosti. U 19. stoljeću hrvatska je kultura i politika stvorila dvije ideologije: *kroatocentrizam*, koji u politici predstavlja Ante Starčević, te *južnoslavizam* čiji je predstavnik u politici Josip Juraj Strossmayer. Proces stvaranja moderne hrvatske nacije i oblikovanje nacionalnog identiteta na prostoru Hrvatske tijekom gotovo dva stoljeća obilježio je sukob tih dviju ideja i njihovih simboličkih svjetova. Kolebanja između dviju ideologija spriječila su tvorbu stabilnoga nacionalnog identiteta i pomakla stvaranje samostalne nacionalne države na kraj 20. stoljeća, u doba kada je u većem dijelu Europe već teкао proces globalizacije i uje-

⁸ Stefano Petrungraro, *Pisati povijest iznova*, Zagreb: Srednja Europa, 2009, str. 5–6.

⁹ Louis Legrand, *Moralna izobrazba danas, Ima li to smisla?*, Zagreb: Educa, 2001, str. 45.

¹⁰ Isto, str. 46.

dinjenja Europe.¹¹ Danas ove dvije ideologije znanstvenici osvjetljavaju iz vizure nove metodologije.

Ranomoderni hrvatski slavizam bio je politička strategija pred turskom opasnošću s Istoka. Juraj Križanić odlazi 1659. godine u Moskvu, traži od cara potporu protiv Turaka, predlaže spajanje zapadnog i istočnog kršćanstva i završava 15 godina u sibirskom prognostvu. Godine 1700. u knjizi *Croatia rediviva* Pavao Ritter Vitezović predlaže ujedinjenje Južnih Slavena pod hrvatskim imenom. Hrvatska identitetska proklamacija u doba romantizma pod fiktivnim imenom ilirizma ukorijenjena je u toj slavenofilskoj tradiciji.¹²

Iz Hrvatskog narodnog preporoda – „ilirskog“ pokreta, proizašle su oko 1860. godine dvije ideologije: pravaška Ante Starčevića i jugoslavenska biskupa Strossmayera. Prva se ideja utjelovila u sloganu: „Ni Beč ni Pešta, nego samostalna Hrvatska“, a druga u sloganu „Hrvatska – kulturni Pijemont“ koji ujedinjuje i oplemenjuje Južne Slavene. U to doba Hrvatska je, tvrdili su njezini političari, bila ugrožena; s jedne strane joj je prijetila germanizacija, a s druge strane mađarizacija. Ideja o ujedinjenju južnoslavenskih naroda bila je svojevrstan odgovor na tu prijetnju. Taj aspekt nacionalne ugroženosti koju su proklamirali pojedini hrvatski političari trebamo imati uvijek na umu dok pratimo sudbinu jugoslavenske ideje.¹³ Prva je ideologija, *kroatocentrična*, crpila svoje sadržaje u dalekoj hrvatskoj prošlosti krećući se pravocrtno kroz povijest. Vremenske točke koje služe kao putokazi na ovom putu bile su sljedeće: sedmo stoljeće, doba narodnih kraljeva (deveto i deseto stoljeće), 1102, 1527, 1712, i 1848. godina.¹⁴ Druga je ideologija, *jugoslavenska*, bila okrenuta prema sretnoj budućnosti Južnih Slavena pod okriljem najkulturnijeg južnoslavenskog naroda Hrvata. Obje ideologije stvorile su vlastit patriotski govor i vlastit simbolički svijet. Umjetnici i drugi kulturni djelatnici poput Antuna Gustava Matoša, Augusta Šenoa, Eugena Kumičića, Franje Račkog i kasnije Miroslava Krleže radili su u sklopu ovih dviju ideologija. Središnji likovi kroatocentrične ideologije postali su znameniti predstavnici hrvatske vlasti: kraljevi, banovi i plemići, a njen simbolički prostor ispunjen je pričama i legendama o njima. Tako je kult kralja Tomislava učvršćen 1925. godine na tisućitu obljetni-

¹¹ Dubravka Oraić Tolić, nav. dj., str. 29

¹² Isto, str. 36.

¹³ Josip Županov, *Poslije potopa*, Zagreb: Globus, 1995, str. 37.

¹⁴ Ustav Republike Hrvatske iz 1990. dodao je ovom nizu i sljedeće godine; 1868, 1918, 1929, 1939, 1943, 1947, ustavi SR Hrvatske od 1963 do 1990, te Domovinski rat od 1991. do 1995.

cu krunidbe na Duvanjskom polju. Kult Zrinskih i Frankopana, stvoren u romanu Eugena Kumičića *Urota zrinsko-frankopanska* obnovljen je 1971. godine na 400. obljetnicu njihova smaknuća u Bečkome Novome Mjestu. Jugoslavenska ideja koja je bila hrvatski kulturni konstrukt bila je u stvari hrvatska politička strategija za rješavanje vlastitih nacionalnih problema u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Ta je ideologija stvorila drugi mitski prostor: iz hrvatske prošlosti izvučeni su likovi poput Matije Gubca, Matije Ivanića i Velog Jože. To sad nisu bili nacionalni mitovi, nego socijalno-revolucionarni motivi, priče i legende. Predstavници tog imaginarija u književnosti su August Šenoa i kasnije Miroslav Krleža i Vladimir Nazor. Nositelji ove ideologije stvorili su i mnoge kulturne institucije, među kojima je prva bila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu utemeljena 1866. godine. Zamisao je bila da ta institucija bude središte budućih intelektualnih snaga za južnoslavensko ujedinjenje. U Prvom svjetskom ratu kroatocentrična ideologija bila je potisnuta pod prijetnjom vanjske opasnosti pa je prepustila svoje istaknuto mjesto jugoslavenskoj ideji. Prva Jugoslavija nastala je iz te ideje i tog imaginarija. Međutim, pod krinkom jugoslavenstva u Kraljevini Jugoslaviji stvorena je velikosrpska diktatura koja je postala prijetnja svim ostalim narodima. To je bitno oslabilo jugoslavensku ideju između dvaju svjetskih ratova. Potisnuta kroatocentrična ideologija i njezina neostvorena žudnja za samostalnom državom ponovno izbija u prvi plan početkom Drugog svjetskog rata. Tako je nastala Nezavisna Država Hrvatska pod patronatom Hitlera. Međutim, okupacija zemlje u Drugome svjetskom ratu stvorila je novu priliku za oživljavanje jugoslavenske ideje. Tu povijesnu priliku realizirali su Tito i Komunistička partija Jugoslavije, koja je pod geslom borbe protiv okupatora oživjela jugoslavensku ideju i tako stvorila drugu Jugoslaviju. Jugoslavenska ideja pojavljuje se sada obučena u novo ruho, u ideologiju komunizma. Krajem četrdesetih godina 20. stoljeća pojavila se nova prijetnja: Staljinov SSSR. Ta je prijetnja ulila novu snagu jugoslavenskoj ideji. Dolaskom Gorbačova na vlast i osobito rušenjem Berlinskog zida, ta je opasnost definitivno nestala. Ali u isto vrijeme nad Hrvatsku i druge republike nadvila se nova prijetnja. Ona ovaj put dolazi iznutra, iz same Jugoslavije. Slobodan Milošević, predsjednik Saveza komunista Srbije, otvoreno je iskazao težnju za stvaranjem Velike Srbije i tako razotkrio svoje imperijalističke planove. Hrvati se tako još jednom vraćaju na početak kako bi sačuvali svoju državnost i ostvarili samostalnost. Potisnuta kroatocentrična ideologija ponovno se uzdiže i postaje snaga homogenizacije i otpora velikosrpskoj ideologiji. Tako smo samostalnu državu ostvarili na samom izmaku 20. stoljeća, kada je patriotski govor, kakav smo poznavali posljednja dva stoljeća, otplovio u većem dijelu Europe u povijest. I kao što je ideja komunizma pokopana pod ruševinama Berlin-

skog zida, tako je ideja jugoslavenstva pokopana pod ruševinama Vukovara i genocidom u Srebrenici.

Kriza i redefiniranje identiteta

U multinacionalnim državama, kojih je u 20. stoljeću bilo na svim kontinentima (SAD, SSSR, Kina itd.) stvarao se i kroz obrazovni sustav njegovao zajednički nadnacionalni identitet jer je on očito, smatrali su mnogi, bio jedan od uvjeta opstanka takve zajednice. Druga Jugoslavija u tome nije bila izuzetak. Prilikom popisa stanovništva u Jugoslaviji 1981. godine jedna značajna manjina (1,219.024 stanovnika ili 5,4% ukupnog stanovništva) izjašnjavala se Jugoslavenima. To upućuje na stvaranje nadnacionalnog jugoslavenskog identiteta. Koji su to ljudi bili? To su bili, na prvome mjestu, ljudi iz mješovitih brakova. Naime, socijalni mehanizam koji je proizvodio jugoslavenski identitet bio je upravo mješoviti brak.¹⁵ Da bi smanjili diferencijaciju unutar obiteljske grupe i time ojačali zajedništvo obitelji, supruzi su se često odricali svoga nacionalnog identiteta i prihvaćali zajednički, jugoslavenski identitet.¹⁶ Ali bilo je i drugih motivacija zbog kojih su ljudi prihvaćali ovaj zajednički identitet, dok se njihov prvobitni nacionalni identitet povlačio u pozadinu. Devedesetih godina prošlog stoljeća, nestankom Jugoslavije, raspada se i jugoslavenski identitet. Pojedinci su morali redefinirati svoje pripadnosti. Supruzi napuštaju domovinu i odlaze u inozemstvo gdje nastavljaju obiteljski život. Oni postaju apatridi – ljudi koji su iskorijenjeni iz vlastitog identiteta i koje stigmatiziraju oba etnikuma iz kojih vode podrijetlo. Razdvojeni supruzi, a njihov broj nije bio malen, napuštaju jugoslavenski identitet i vraćaju se svom prvobitnom nacionalnom identitetu.¹⁷ Njihovo fizičko razdvajanje odražava se snažno na njihovu djecu. Djeca se sada resocijaliziraju i prihvaćaju identitet onog roditelja s kojim žive.¹⁸ Oni koji su ostali živjeti u bivšoj Jugoslaviji također redefinišu svoju pripadnost. Palestinsko-francuski humanist Amin Maalouf slikovito

¹⁵ Josip Županov, nav. dj., str. 41 i 43.

¹⁶ Isto, str. 41.

¹⁷ Odnos političke elite i kršćanskih crkava (pravoslavne i katoličke) na prostorima bivše Jugoslavije i stigme koju su oni bacili na mješoviti brak te ulozi medija u tom procesu opisao je sociolog i filozof Robert Blažević s Pravnog fakulteta u Rijeci u knjizi *Karizma* objavljenoj u Rijeci 2006. godine.

¹⁸ Nažalost mi, kako to objašnjava Josip Županov u svojoj knjizi *Poslije potopa*, nemamo nikakvih istraživanja o sudbini ovih ljudi kako na prostoru biše Jugoslavije tako niti u zemljama EU koje su ih primile kao izbjeglice. Mi nemamo odgovor na pitanje kako su ti ljudi proživjeli dramu izgubljenog identiteta: jesu li se psihološki našli u sličnoj situaciji kao i prognanici – da sanjaju o „povratku u Jugoslaviju“ kao što prognanici sanjaju o povratku u svoje domove? O svemu

je objasnio ovaj proces redefiniranja identiteta na prostoru bivše Jugoslavije na primjeru pedesetogodišnjeg građanina iz Sarajeva:

Još 1980-ih taj je čovjek ponosno izjavljivao da je Jugoslaven. Pri bližem ispitivanju pojasnio je da živi u Republici BiH i da potječe iz tradicionalno muslimanske obitelji. Isti čovjek 12 godina kasnije, u jeku rata, spontano i sa žestinom odgovara „Ja sam musliman!“. Potom dodaje da je Bošnjak i nije mu drago ako ga podsjećamo da se nedavno izjašnjavao kao Jugoslaven. Kada bismo ga danas sreli na ulici i zapitali ga kako se osjeća, izjasnio bi se najprije kao Bošnjak, a zatim kao musliman; redovito posjećuje džamiju što prije nije činio. Dodaje da je njegova zemlja oduvijek dio Europe te da se nada kako će ju jednog dana vidjeti kao članicu Europske Unije. Što će se desiti za 20 godina? Kako će se on onda opredjeljivati? Koju će od svojih pripadnosti staviti na prvo mjesto? Europsku? Muslimansku? Bošnjačku? Neku drugu? Svi ti elementi tvore njegov identitet. Taj je čovjek rođen u tradicionalnoj muslimanskoj obitelji, po svom jeziku pripada južnim Slavenima koji su nekada živjeli u zajedničkoj državi, a koji danas više nisu u njoj. On živi na području koje je nekada bilo otomansko, zatim austrijsko i koje je sudjelovalo u velikim dramama europske povijesti. U svakom razdoblju njegova života, jedna ili druga njegova pripadnost se preuveličavala do takve točke da je zasjenila sve druge.¹⁹

Dakle, u svakom čovjeku susrećemo mnoge pripadnosti koje se isprepliću, hijerarhiziraju i ponekad međusobno suprotstavljaju. Identiteti se stalno mijenjaju, pod prisilom, nasljeđivanjem ili slobodno. Etnički i nacionalni identitet u toj hijerarhiji kod mnogih ljudi zauzima značajno mjesto, a njegovo redefiniranje vrlo često je potaknuto političkim i društvenim zbivanjima u zemlji.

Nacionalni i etnički identiteti se uvelike temelje na određenoj interpretaciji zbivanja u prošlosti. Razlog tomu je prihvaćanje ideje o zajedničkom podrijetlu. Bitna je karakteristika svih identiteta i nacionalnih ideologija koje su u njihovoj pozadini prenaplaćavanje i neupitnost tog kontinuiteta iako etnogeneza skupina to ne potvrđuje. Naime, etnogenezu svih etničkih i nacionalnih skupina više obilježavaju asimilacije pristiglog stanovništva i njihovo miješanje, koje uvjetuje gubljenje postojećih i primanje novih iden-

tome ne znamo ništa pouzdano. Vjerujemo da će sociolozi ovu pojavu istražiti i o tome ipak reći svoju riječ.

¹⁹ Amin Maalouf, nav. dj., str. 123.

titeta. O tome najbolje svjedoči prošlost koja je groblje „nestalih identiteta“, a nestanak češće znači istrebljenje, negoli asimilaciju ili integraciju u neki novi identitet.²⁰ No za određenu (mitsku) interpretaciju prošlosti nacije nije bitno koliko je „istinita“, nego koliko ljudi u nju vjeruje. Drugim riječima to što interpretacija ne može izdržati test historiografske provjere ne umanjuje njezinu snagu da oblikuje osjećanje zajedništva i spremnost ljudi da zajednički djeluju. No mitologija postoji i na mnogo manje apstraktnoj razini od ove. Pojedini povijesni događaji, heroji i vojskovođe (npr. kralj Tomislav, ban Jelačić) ili sjećanje na velike žrtve (Armenci i Židovi) neizostavni su dio sjećanja pojedinih nacionalnih skupina i dio „mi“ osjećaja. Državne institucije i političke elite obilno se služe tim interpretacijama prošlosti i sjećanjima kada im je to potrebno u očuvanju stečenog položaja ili zadobivanju novog.

Zaključak

Zacijelo danas u Europi svi zapažamo sve češća i intenzivnija sukobljavanja dviju pripadnosti: višestoljetnoj naciji-državi i Europskoj Uniji koja se tek izgrađuje. Napetosti otvaraju sljedeća pitanja: Koliko je onih koji sebe danas nazivaju Europljanima, od Portugala do Poljske, od Norveške do Hrvatske, a koji istovremeno osjećaju snažnu, duboku pripadnost svom narodu? Hoće li Europska Unija poput SAD-a uspjeti stvoriti zajednički nadnacionalni identitet bez sukoba i novih podjela? Može li se na početku 21. stoljeća stvoriti multinacionalna država bez zajedničkog nadnacionalnog identiteta? Zasigurno bi se obrazovni sustavi i osobito nastava povijesti trebali lišiti ideologije, a učitelji i nastavnici svoju djelatnost preusmjeriti promicanju otvorenog morala kod mladih, morala koji karakterizira poštivanje Drugih i Drugačijih, autonomija mišljenja i kritički duh nasuprot proročanskom kolektivističkom moralu koji nas stoljećima zaokuplja.

²⁰ Ilija Živković, Željka Šporer i Duško Sekulić, *Asimilacija i identitet*, Zagreb: Školska knjiga, 1995, str. 46–47.

Ljiljana Dobrovšak

Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine

1. Historiografija o nacionalnim manjinama u Hrvatskoj

Novija hrvatska historiografija sve više pozornosti posvećuje povijesti nacionalnih manjina s obzirom na njihovu ulogu u hrvatskome političkom, društvenom i kulturnome životu. Mnogi su se autori bavili nacionalnim manjinama objavljujući radove i monografije o određenom segmentu te problematike ili sustavno istražujući pojedine manjine. Zbog opširnosti građe, u ovom pregledu navode se samo najvažnija djela odnosno selektivan pregled historiografije o pojedinim manjinama, s ciljem ukazivanja i upućivanja na stanje istraženosti istih.

Posebice ovdje ističem pregled historiografije o nacionalnim manjinama, koje su pripremili Vladimir Geiger¹ i Bosiljka Milinković.² Osim tih općih pregleda, u novijoj hrvatskoj historiografiji javljali su se i pregledi historiografije o pojedinim manjinama. Tako je B. Milinković dala pregled historiografije o srpskoj nacionalnoj manjini,³ Ivo Goldstein pregled historiografije o Židovima u Hrvatskoj,⁴ Vlatka Dugački pregled historiografije

¹ Vladimir Geiger, „Etničke skupine/zajednice u Hrvatskoj u suvremenoj hrvatskoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, 60 (2007), Zagreb, str. 323–367.

² Bosiljka Milinković, *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i nacionalnim odnosima*, Zagreb, 1992.

³ Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna i djelomično anotirana bibliografija 1984–1996“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“* 1 (1996), str. 361–441; Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj prema pisanju Arkzina 1991–1997. Bibliografija“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 2 (1997), str. 430–444; Bosiljka Milinković, *O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1984–1999. godine*, Zagreb, 2001; Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1999–2002. godine (s dopunom bibliografiji 1984–1999)“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 7 (2002); Bosiljka Milinković, „O Srbima u Hrvatskoj, Selektivna bibliografija 1945–1984“, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“*, 10 (2005), str. 266–357.

⁴ Ivo Goldstein, „Historiografija o Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 36–37(2002–2004), str. 285–290.

o češkoj manjini,⁵ a Zdravka Zlodi selektivnu bibliografiju o Rusinima/Ukrajincima.⁶ Općenito o položaju manjina pisali su Zoran Janjetović, koji je u svojoj monografiji obuhvatio sve manjinske zajednice u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941),⁷ i Mihael Sobolevski, koji je dao pregled položaja nacionalnih manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslaviji.⁸ Vrijedan doprinos povijesnom pregledu i položaju nacionalnih manjina u Hrvatskoj, s naglaskom na suvremeno razdoblje, također je dao politolog Siniša Tatalović, koji se ujedno osvrnuo i na organiziranost i programe nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj.⁹

U suvremenoj hrvatskoj historiografiji nije svim manjima pridavana jednaka istraživačka pozornost, tako da su srpska, židovska ili primjerice njemačka manjina znatno bolje istražene negoli slovenska, makedonska, mađarska, češka, slovačka, ukrajinska ili rusinska. S jedne strane uzrok toj činjenici valja tražiti u broju i teritorijalnoj rasprostranjenosti pojedine manjine, a s druge strane utjecaju pojedine manjine na kreiranje političkoga, društvenoga, kulturnoga ili gospodarskoga života. Stoga ne čudi da je ponajviše radova u hrvatskoj historiografiji, što je i razumljivo, posvećeno upravo srpskoj manjini, čiji su pripadnici znatno utjecali na hrvatsku prošlost tijekom XIX. i XX. stoljeća.¹⁰ Povijest Židova u Hrvatsko također je na

⁵ Vlatka Dugački, „Historiografija o Česima u Hrvatskoj“, *Historijski zbornik*, 62, 1, Zagreb, 2009, str. 233–250.

⁶ Zdravka Zlodi, „Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj. Etape doseljavanja i problem imena“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), Slavonski Brod, str. 408–431.

⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.

⁸ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2. Zagreb, 2000, str. 396–410.

⁹ Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Split, 2005.

¹⁰ Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb, 1991; Drago Roksandić, „Bogom izabrani narod ili hrvatski i srpski etnokonfesionalni nacionalizam u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini u proljeće 1848. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2001, 4, 33–49. Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj. 1990–1995*, Zagreb, 2005; Ivo Banac (ur.), *Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra*, Zagreb, 1998; Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb, 1991; Mato Artuković, *Položaj Srba u Bansknoj Hrvatskoj 1883–1903, Analiza srpske izdavačke djelatnosti* (doktorska disertacija), Zagreb, 1999; Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod–Osijek, 2001; Nives (Natalija) Rumenjak, *Khuenovi Srbi 1881–1892. Obrisi kolektivne biografije* (magistarski rad), Zagreb, 2000; Nives (Natalija) Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća* (doktorska disertacija), Zagreb, 2003; Nives (Natalija) Rumenjak, *Srpski zastupnici u Bansknoj Hrvatskoj. Okvir za kolektivnu biografiju 1881–1892*, Zagreb,

samome vrhu interesa hrvatske historiografije posvećene manjinama, što je rezultiralo brojnim radovima.¹¹ Uz srpsku i židovsku manjinu, hrvatska historiografija tradicionalno je iskazivala veći interes za talijansku,¹²

2003; Nives (Natalija) Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad srpskoga kluba*, Zagreb, 2005.

¹¹ Ivo Goldstein (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (zbornik), Zagreb, 1996; Ivo Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 29 (1996), str. 208–216; Ivo Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34–36 (2001–2004), str. 205–228; Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*, Zagreb, 2004; Mirjana Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998, str. 106–126; Melita Švob, „Migracije i promjene u židovskoj populaciji“, *Migracijske i etničke teme*, 11 (1995) 3–4, str. 231–289; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice / Jews in Croatia – Jewish communities*, 1–2. Zagreb, 2004; Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2011; Zlata Živaković-Kerže, „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća“, *Osječki zbornik*, 28 (2007), str. 161–170; Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848/1849“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30 (1997), str. 77–89; Ljiljana Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894–1899)* (magistarski rad), Zagreb, 2003; Ljiljana Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 37 (2005), str. 125–143; Ljiljana Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005) 2, str. 479–495; Ljiljana Dobrovšak, „‘Privremena prisutnost’ Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, 24 (2005) 29, str. 167–189; Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903–1904.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005) 3, str. 635–652; Ljiljana Dobrovšak, „Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.“, *Historijski zbornik*, 60 (2007), str. 129–159; Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783–1873)* (doktorska disertacija), Zagreb, 2007; Ljiljana Dobrovšak, „Novi prilozi o Židovima u Koprivnici i okolici od kraja 18. stoljeća do 1848. godine“, *Podravina*, 7 (2008) 13, str. 84–93; Ljiljana Dobrovšak, „Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine“, *Historijski zbornik*, Zagreb, 63 (2010) 1, str. 117–133.

¹² Duško Kliček, *Talijani u Slavoniji od 1880. do 2005. godine / Italiani in Slavonia dal 1880 al 2005*, Lipik, 2006; Nevio Šetić, „Dello stato e della nazione Croata e della posizione delle minoranze nazionali dall’anno 1848 fino al 1998. / O hrvatskoj državi i naciji i položaju nacionalnih manjina od godine 1848. do 1998.“, *Dometi*, 9 (1999) 1–6, str. 48–58; Nikica Kolumbić, „Talijanski teatar na hrvatskoj jadranskoj obali u XIX. stoljeću“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru Sveučilišta u Splitu*, 30(1990–1991) 20, str. 165–186; Darko Dukovski, „Fašistički sindikati u Istri 1919–1929“, *Časopis za suvremenu povijest*, 26 (1994) 3, str. 451–474; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri. 1918–1943*, Pula, 1998; Darko

njemačku i austrijsku,¹³ a znatno manji za mađarsku manjinu.¹⁴ U zadnje vrijeme dosta je radova posvećeno povijesti češke i slovačke manjine.¹⁵

Dukovski, „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2000, 2, str. 411–427; Darko Dukovski, „Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945–1956.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 (2001) 3, str. 633–667. Franko Dota, *Zaraćeno poraće, Konflikti i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*, Zagreb, 2010; Ivan Blažević, „Talijanska manjina u Istri nakon drugog svjetskog rata“, *Gospodarstvo Istre*, 7, Pula, 1994, str. 73–82.

¹³ Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941)“, *Dijalog povjesničara*, br. 2, Zagreb, 2000, str. 429–445; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1993; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, „Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje nakon drugog svjetskog rata)“, *Historijski zbornik*, 46 (1993) 1, str. 165–185; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb, 1997; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, „Austrijanci u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugoga svjetskog rata“, *Hrvatska revija*, 2(2002) 3, str. 77–81; Vladimir Geiger i Ivan Jurković, *Sudbina jugoslavenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Zagreb, 2010; Goran Richemberg Beus, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati: prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb–Sarajevo–Osijek, 2010.

¹⁴ Arijana Kolak, *O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848–49.* (magistarski rad). Zagreb, 2006; Arijana Kolak, „Između Europe i Azije, Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848/49.“, *Povijesni prilozi*, 27(2008) 34, str. 175–193; Dinko Šokčević, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata, Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb, 2006; Ivan Balta, „Julijanska akcija kroz mađarske škole u Hrvatskoj i Slavoniji te Bosni i Hercegovini krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Motrišta*, 2001, 22, str. 79–96; Ivan Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini. S osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb, 2006; Božena Vranješ-Šoljan, „Naseljavanje Mađara u Slavoniji 1880–1910.“, u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević. Zbornik radova povodom 70. rođendana*, Zagreb, 2003, str. 257–270.

¹⁵ Vesna Baksa, *O načinu života i običajima Slovaka doseljenih u Markovac Našički*, Markovac Našički, 2002; Josip Buturac, *Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline*, Zagreb, 1971; Josip Buturac, „Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline 1900–1940.“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 45, Zagreb, 1971; Milan Krajčović, „Slovaci u političkom razvitku Trojedne Kraljevine u drugoj polovici XIX veka“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 14, 1976; Kveta Kučerova, *Slovaci u Hrvatskoj*, 2005; Kvetoslava Kučerova, „Slovaci u Iloku i okolici“, *Istočna Hrvatska: Osijek–Vukovar–Ilok, Zbornik radova*, Osijek, 2002, str. 93–119; Ivo Nejšamić, „Česi u Hrvatskoj: kratka analiza suvremenih demografskih procesa“, *Geografski horizonti*, 37, 1990, 2, 33–37; Vidosava Nikolić, „Prilog proučavanju kolonizacije stanovništva Češke i Moravske na području generalata i Slavonije 1824–1830.“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 46, 1967; Siniša Njegovan Starek, *Česi u Pakracu, Prekopakri i Lipiku*, 2008; Marjan Lipovac i Franjo Vondraček, *Česi Zagrebu*

Kako smo već istaknuli, nije svim manjinama u suvremenoj hrvatskoj historiografiji pridavana jednaka pozornost. Međutim, i u toj drugoj skupini postoje velike razlike u istraživosti. Dok su Albanci¹⁶ i Vlasi¹⁷ relativno dobro zastupljeni u istraživanjima, dotle se radovi o Slovencima,¹⁸ Crnogorcima,¹⁹ Cincarima (Grci),²⁰ Makedoncima,²¹ Rusima,²² Rusinima

– Zagreb *Česima*, Zagreb, 2009; Vlatka Dugački, *Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941)*, doktorski rad, Zagreb, 2011.

- ¹⁶ Frok Zefiq, *Albanci Klementinci u Hrtkocima i Nikincima (1737–1997)*, Zagreb, 1997; Frok Zefiq, *Mihael Summa. Nadbiskup skopski (1695–1777)*, Osijek, 1994; Zeqirja Neziri, *Hrvatsko-albanske književno kulturne veze od narodnog preporoda do 1912. godine*, Zagreb, 1991; Zeqirja Neziri i Aleksandar Stipčević, „Historia dhe bibliografia e Arberesheve te Zares“, *Shkup*, 1997; Aleksandar Stipević, *Interpretime albanologjike*, Skup, 1994; Lovorka Čoralić, „Albanska obitelj Ginni u povijesti Dalmacije i Istre: (XVI. i XVII. st.)“, Prilog poznavanju komunikacija duž istočnojadranske obale“, *Povijesni prilozi*, 25 (2007) 33, str. 271–287; Lovorka Čoralić, „Albanska obitelj Kruta i neki njezini zaslužni pojedinci, Prilog poznavanju istočnojadranskih komunikacija u ranom novovjekovlju“, *Historijski zbornik*, 62 (2009), str. 371–390.
- ¹⁷ Zef Mirdita, „Vlasi u jugoslavenskoj historiografiji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2002) 1, str. 201–218; Zef Mirdita, *Vlasi u historiografiji*, Zagreb, 2004; Zef Mirdita, *Vlasi, Starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*, Zagreb, 2010; Marko Šarić, *Vlasi na Tromeđi. Suživot u sukobima u graničnim društvima i kulturama Morlakije (16–17. stoljeće)* (doktorska disertacija), Zagreb, 2010.
- ¹⁸ Vinko Škafar, „Kapucini Slovenci u Hrvatskoj kapucinskoj kustodiji i provinciji“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12–13 (2001), str. 147–163; Silvan Jerman i Ilinka Todorovski, *Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999*, Zagreb, 1999; Barbara Rimani i Kristina Rimani, *Slovenski dom Kulturno prosvetno društvo Bazovica*, Rijeka, 2008; Melita Forstnerič Hajšek, *Zagrebački Slovenci: 2005–2007*, Zagreb, 2007.
- ¹⁹ Radoslav Rotković, „Dokumenti o Perojcima u Istorijskom arhivu u Kotoru“, *Tabula*, 1999, 2, str. 103–109; Josip Miličević, „Dosadašnji etnografski opis Peroja“, *Tabula*, 1999, 2, str. 121–128; Sava Bogdanović i Ivan Cifrić, *Crnogorci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2011; Marjan Mašo Miljić (ur.), *Peroj, Crnogorci u Peroju 1657–2007*, Crna Gora, 2007; Štoković Alojz, *Peroj – Crnogorska enklava u Istri: (kulturno povijesni, jezični i tradicijski prikaz)*, doktorska disertacija, Osijek, 2009.
- ²⁰ Vesna Cvjetković-Kurelec, „Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća“, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb, 1994, str. 305–311; Drago Roksandić, „Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između Patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine“, *Zagrebački Gradec 1242–1850*, Zagreb, 1994, str. 277–292.
- ²¹ Blago Jovanovski, *Hrvatsko-makedonske književne veze kroz stoljeća*, Zagreb, 2002; Ognjen Bojadžinski, *Makedonci u Hrvatskoj. Kronološki aspekti*, Zagreb, 2007.
- ²² Sanja Slukan, „ Ruski emigranti u Hrvatskoj“, *Književna smotra*, 29 (1997) 2–3, str. 165–176; Tatjana Pukšadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kul-*

i Ukrajincima²³ i Poljacima²⁴ mogu nabrojati na „prste jedne ruke“. Sve donedavno to je vrijedilo i za Bošnjake²⁵ i Rome,²⁶ međutim oni su zahvaljujući mlađim istraživačima danas znatno bolje obrađeni.

2. Pojam nacionalne manjine danas i u prošlosti

Kao što smo vidjeli iz pregleda hrvatske historiografije, možemo zaključiti da u Hrvatskoj tradicionalno živi veliki broj nacionalnih manjina, a najviše su koncentrirane u Istri, sjevernoj Dalmaciji, Lici, Kordunu, Banovini,

turnom životu Zagreba, Zagreb, 2007; Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbjeglica u Kraljevini SHS: 1919–1924*, Beograd, 1996; Irena Lukšić (prir.), *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata: rubovi, memorija*, Zagreb, 2006.

²³ Slavko Burda (ur.), *Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj 1991–1995*, Zagreb, 1995; Slavko Burda (ur.), *Kulturno prosvjetno društvo Rusina i Ukrajinca Zagreba (1992–1997)*, Zagreb, 1997; Slavko Burda i Boris Graljuk, *Ukrainci Horvatii, Materiali i dokumnety / Ukrajinci Hrvatske, Materijali i dokumenti*, Zagreb, 2002; Nada Bajić, *Rusnaci (Rusini)*, Vinkovci, 2003; Zdravka Zlodi, „Rusini/Ukrajinci u Hrvatskoj. Etape doseljavanja i problem imena“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), str. 408–431; Zdravka Zlodi, *Rusini/Ukrajinci u hrvatskim zemljama: etape doseljavanja*, doktorska disertacija, Zagreb, 2010; Paul Robert Magosci, *Narod niotkuda. Ilustrirana povijest Karpatorusina*, Užhorod, 2009; Vlado Kostelnik i Gavryil Takač, *40 roki Sojuz i Ukrajncoh Republiki Gorvatskej/40 godina saveza Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske 1968–2008*, Vukovar, 2008.

²⁴ Mihael Sobolevski, „Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3. Zagreb, 2001, str. 372–388; Damir Agičić (ur.), *Hrvati i Poljaci – narodi daleki i bliski*, Zagreb, 2003.

²⁵ Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007; Hadžem Hajdarević, *Muslimani u Puli: 1969–2009*, Pula, 2009; Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, 2010.

²⁶ Danijel Vojak, „Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850–1910.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2004) 2, str. 701–728; Danijel Vojak, „Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji 1850–1941.“, *Scrinia Slavonica*, 5 (2005), str. 432–461; Danijel Vojak, *Percepcija romskog stanovništva u hrvatskom društvu na području Savske banovine u razdoblju 1929–1939*. (magistarski rad), Zagreb, 2006; Danijel Vojak, „O proučavaju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?“, *Historijski zbornik*, 63 (2010) 1, str. 215–240; *Okrugli stol „Romi u Hrvatskoj danas“*, Zagreb, 1998; *Romi. Interdisciplinarni prikaz*, Zagreb, 2004; *Romi u Drugom svjetskom ratu*, 1–3. Zagreb, 2006–2009; Danijel Vojak, „Romi u popisima stanovništva 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, 4, Zagreb, 2004, str. 447–476; Danijel Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske 1873–1918.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 2005, str. 145–162; Danijel Vojak, *U predvečerje rata: položaj romskog stanovništva u Banovini Hrvatskoj u razdoblju od 1939. do 1941.* (doktorska disertacija), Zagreb, 2011.

zapadnoj i istočnoj Slavoniji i Baranji. Neke nacionalne manjine od uvijek žive na ovim prostorima, dok su se pripadnici drugih nacionalnih manjina, doseljavali u različitim razdobljima.²⁷ Položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj mogao bi se podijeliti u nekoliko razdoblja:

1. razdoblje do Austro-Ugarske do 1868.
2. u Austro-Ugarskoj od 1868–1918.
3. u Kraljevini Jugoslaviji od 1918–1941.
4. razdoblje NDH 1941–1945.
5. u socijalističkoj Jugoslaviji od 1945–1990. i
6. u Republici Hrvatskoj od 1990. do danas.

U ovom radu naglasak će biti na razdoblje Austro-Ugarske i razdoblje Kraljevine Jugoslavije. Da bi smo mogli govoriti o položaju nacionalne manjine, trebali bismo prvo objasniti pojam nacionalna manjina iz nekoliko aspekta. Prema hrvatskom Ustavnom zakonu iz 2000. godine definicija nacionalnih manjina glasi: *Nacionalna manjina je skupina hrvatskih državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja* (članak 5. Ustavnog zakona).²⁸

Prema *Leksikonu migracijskog i etničkog nazivlja* manjina u širem smislu uključuje sve društvene skupine ili zajednice na području RH koje su u manjinskom položaju prema većini s obzirom na njihove društvene, vjerske, nacionalne, jezične i ine odlike; u užem je smislu riječ o manjem brojnim etničkim i nacionalnim zajednicama ili manjinama, odnosno građanima iste vjerske, rasne ili jezične pripadnosti kojima se kroz pravni sustav jam-

²⁷ Više o povijesno-političkim razdobljima doseljavanja stanovništva kod: Alica Wertheimer-Baletić i Anđelko Akrap, „Razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije s posebnim osvrtom na ekonomsku strukturu od 1971. do 2001.“, *Društvena istraživanja*, 93–94, siječanj–travanj, Zagreb, 2008, str. 51–75; Siniša Tatalović, „Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj“, *Politička misao*, vol. XXXVIII, (2001), br. 3, Zagreb, str. 95–97; Siniša Tatalović, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, Split, 2005, str. 17–31.

²⁸ Prema *Ustavnom zakonu o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj* iz 2000. godine priznata su prava (22): Albancima, Austrijancima, Bošnjacima, Bugarima, Crnogorcima, Česima, Mađarima, Makedoncima, Nijemcima, Poljacima, Romima, Rumunjima, Rusima, Rusinima, Slovacima, Slovencima, Srbima, Talijanima, Turcima, Ukrajincima, Vlasima, Židovima i drugim etničkim i nacionalnim zajednicama. (N. N. br. 105/2000).

či slobodno razvijanje njihovih posebnosti u okviru većinske zajednice.²⁹ Odnosno, kako je navedeno u tekstu M. Sobolevskog: „Nacionalna manjina je etnički, u pravilu, sastavni dio nekog drugog naroda u drugoj državi ili drugim državama, što vrijedi i za nacionalne manjine koje nemaju (Romi) ili nisu imali vlastite države (Židovi) nego su živjeli u brojnim državama“.³⁰

Međutim u razdoblju od 1868. do 1941. godine to nije bilo tako jednostavno. Budući da je Habsburška Monarhija, odnosno Austro-Ugarska, pa i kasnija Kraljevina Jugoslavija, bila multinacionalna i multikonfesionalna država, možemo govoriti samo o vjerskim zajednicama, narodnostima i njihovom položaju, a ne o nacionalnim manjinama u današnjem smislu. Kada govorimo o vjerskim zajednicama do 1918. i nakon, mislimo na rimokatoličku, židovsku (izraelitičku), pravoslavnu (grčko-istočnu), protestantsku (evangeličko augsburšku i helvetsku), i islamsku (muhamedansku) vjersku zajednicu.

3. Položaj vjerskih zajednica u Hrvatskoj do 1918. godine.

U Hrvatskoj su već u srednjem vijeku gradovi (Zagreb, Osijek, Varaždin) privlačili nove useljenike. Nešto slabije je doseljavanje stranaca od sredine 15. pa sve do 17. stoljeća zbog stalnih osmanskih prijetnji, kada je i domaće stanovništvo potaknuto na bijeg. Situacija se mijenja u 18. stoljeću, jer Osmanlije nisu više opasnost, pa se u Hrvatsku (područje Slavonije) doseljavaju ponovno novi doseljenici. Masovna spontana preseljavanja (kolonizacija) tada su uobičajena za cijelo područje južne Ugarske s time i Slavonije. Kolonizacija je započela pod Karlom VI, a nastavila se s većim intenzitetom pod njegovim nasljednicima Marijom Terezijom (1740–1780), Josipom II. (1780–1790) i Leopoldom II. (1790–1792). U prvoj polovici 18. stoljeća Nijemci se naseljavaju u veće gradove istočne Slavonije (Osijek, Vukovar, Virovitica), a 60-ih i 70-ih godina 18. stoljeća dolazi i do njihovog naseljavanja po manjim selima na vlastelinstvima. Tada dolazi i do planskog naseljavanja Mađara, Rusina, Slovaka i Čeha u Srijem. U dokumentima tih vremena u Hrvatskoj navode se uz Mađare, Čehe, Slovake, Slovence (Kranjce, Štajerce), Nijemce (Tirolce, Bavarce), Talijane (Venecijance, Firentince, Lombarde i dr.), Cincare i Vlahe brojni stranci među kojima se spominju Španjolci, Francuzi, Englezi, Grci i drugi. Neki od njih su Hrvatskoj/Slavoniji bili privremeno u potrazi za poslom, drugi su se trajno naseljavali. Po zanimanjima bili su različitih profila, seljaci, obrtnici,

²⁹ *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*, Zagreb, 1998, str. 134–135.

³⁰ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Zagreb, 2000, str. 395.

trgovci, zanatlije, majstori, liječnici, apotekari, graditelji, umjetnici, slikari, glazbenici, intelektualci. Dio njih pripadao je crkvenoj hijerarhiji, a dio je dolazio iz rodova plemstva. Do sljedećeg većeg naseljavanja Mađara i Nijemaca dolazi u drugoj polovici 19. stoljeća. Od 1860-ih po ugovoru o zakupu jeftine zemlje iz Bačke i Banata određeni broj Nijemaca i Mađara dolazi na nekoliko slavonskih posjeda, kao i u nekoliko srijemskih sela. Iz istog razloga iz Bačke u Srijem prelaze Slovaci, a manje grupe Mađara dolaze u virovitičku, požešku i bjelovarsku županiju. Većina Slovaka preseljava se u vlastitoj režiji (Ilok) ili na poziv vlastelinstava (Markovac, Jurkovac, Josipovac, Čaglin). Naseljavanje Nijemaca, Mađara i Čeha i malobrojnih Rusina (kasnije Ukrajinaca) i Slovaka na plemićke posjede Slavonije i Srijema nastavilo se sve do početaka 20. stoljeća, a u nekim slučajevima i nakon Prvog svjetskog rata. Od 80-ih godina 19. stoljeća na prostoru današnje Hrvatske već postoje sela u kojima su Srbi, Nijemci i Mađari većinsko stanovništvo. U Slavoniji je tipično da se doseljeno stanovništvo useljava u postojeća hrvatska ili srpska sela umjesto da osnivaju vlastita naselja.³¹ Svi oni se do 1918. ne mogu sagledavati kroz manjinski položaj, jer spadaju u narodnosti te samim time ne zauzimaju neki poseban položaj. Do 1918. godine, a i kasnije njihov razvoj sagledava se kroz organiziranje raznih manjinskih kulturnih i športskih društava, izdavačku djelatnost i zasebno školstvo.

Od samih početaka 19. stoljeća u Ugarskoj su se oko pitanja narodnosti vodile žestoke borbe. Već 1848. liberalni i radikalni političari su zahtijevali da nemađarskom žiteljstvu bude zajamčena puna ravnopravnost. Mađarska krunja vlada 1848. htjela se suglasiti samo s kulturnim i vjerskim zahtjevima i odbila je traženja da se ne-Mađarima prizna da su sinovi posebnih narodnosti i da se zajamči službeni status jezicima narodnosti na područjima na kojima su živjeli. Do proljeća 1849. pitanje narodnosti ostalo je neriješeno, a onda je mađarska vlada napustila svoju dotadašnju politiku i navijestila spremnost da zajamči općinsku autonomiju stanovništvu nemađarskih područja, ali je i dalje odbijala priznati da nemađarski narodi tvore zasebne nacije. U srpnju 1848. mađarska je politika ponovno promijenila politiku i prvo priznala zasebnu nacionalnost rumunjskog naroda, a onda su se ista prava protegnula na svaku nacionalnu manjinu u zemlji. Zbog sloma revolucije ove odredbe nisu zaživjele, a niti Oktroiirani ustav iz 1849. narodnostima unutar Habsburške Monarhije nije obećavao autonomiju. Nesiguran status narodnosti unutar Ugarske protegnuo se sve do Nagodbe, iako se o pravima narodnosti raspravljalo na Ugarskom saboru 1861. godine, međutim do donošenja zakona nije došlo. Nova Austro-Ugarska država obuhvaća je jedanaest naroda. Unutar njezinih granica živjeli su Nijemci,

³¹ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 40–61.

Mađari, Česi, Slovaci, Poljaci, Ukrajinci (Rusini/Ruteni), Rumunji, Hrvati, Srbi, Slovenci, Talijani i desetak manjih etničkih skupina poput Židova, Roma, Armenaca, Grka, Vlaha, Bugara, Muslimana i dr.³² Nacionalno pitanje u AustroUgarskoj nije bilo u potpunosti riješeno što je dovelo do brojnih problema. Poljaci su imali najviše privilegija, a Česi najbogatiji premda podčinjeni austrijskoj hegemoniji. Austrija je svojim Ustavom iz 1867. u čl.19. izglasala ravnopravnost naroda. U Ugarskoj se nakon sklapanja Austrougarske Nagodbe, od studenog 1868. u Ugarskom saboru vodila rasprava o narodnostima da bi na kraju 6. prosinca 1868. bio donesen „Zakon o narodnostima“ (zak. čl. 1868:XLIV) u kojem je pisalo da politički, ugarski državljani pripadaju „jedinствenoj ugarskoj naciji“, što znači da se nije priznavalo nacionalno postojanje i pravo na autonomiju nemađarskih naroda. Narodnostima se jamčila slobodna upotreba materinskog jezika na nižim stupnjevima sudskog postupka, javne uprave i obrazovanja. Također im je dana sloboda kulturnog i političkog organiziranja. Međutim on je uglavnom bio „mrtvo slovo na papiru“. Ni *Zakon o obrazovanju* nije ništa promijenio u pravu narodnosti na obrazovanje na materinskom jeziku ili u njihovu pravu na uporabu vlastitog jezika. Odredbe *Zakona o narodnostima* nisu se odnosile na Trojednu Kraljevinu, jer je zbog Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Hrvatskoj priznat poseban položaj, naime da je hrvatski narod poseban politički narod sa svojim posebnim teritorijem.³³ Nagodbom su Hrvati dobili široku autonomiju i pravo na vlastiti parlament. Drugi narodi unutar Ugarske, ovdje se misli prvenstveno na Slovake, Rumunje i Srbe i nadalje su imali manja prava te su bili izvrgnuti ojačanom političkom i kulturnom ugnjetavanju. Premda su se smjeli koristiti svojim materinskim jezikom (u županijskim skupštinama bila je dopuštena uporaba manjinskih jezika, ako je barem 20% pripadnika pojedine manjine stanovalo u županiji) i razvijati vlastita ekonomska i kulturna udruženja, osnivati škole, vladajući mađarski hegemonizam sve je više prodirao u obrazovanje, a nakon nekoliko godina neuspješnih napora ugasila se i većina manjinskih političkih stranaka. Ponovno je manjinska politika oživjela nakon 1895. godine i kongresa narodnih manjina koji je održan u Budimpešti jer su u međuvremenu neke manjine gospodarski ojačale (Rumunji, Srbi, Slovaci) što je dovelo do aktivnijeg i jačeg sudjelovanja manjinskih stranaka. I kultura manjinskih naroda je do 1918. prošla kroz velike promijene. Pismenost se povećala kao i osnovno školovanje. Osnivala su se razna kulturna udruže-

³² Više o položaju svih ovih narodnosti u: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. i 2. Teilband, herausgegeben von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Beč, 1980.

³³ Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 248–249.

nja koja su imala važnu ulogu u promicanju identiteta i jezika. Osobito je bio djelotvoran manjinski tisak preko kojeg je rasla kulturna razina i nacionalna svijest manjinskih naroda. Prvi svjetski rat prekinuo je rješavanje pitanja položaja manjinskih naroda u Ugarskoj, a u međuvremenu je došlo i do raspada Austrougarske i stvaranja novih država koje su ponovno suočene s problemom manjinskih naroda.³⁴

Iz ovog pregleda narodnosti u Ugarskoj, vidljivo je da je vrlo teško govoriti o pojmu, a potom i o položaju narodnosti u Hrvatskoj do 1918. godine, zbog toga naglasak u povijesnom pregledu do 1918. biti će na položaju vjerskih zajednica. Uz Mađare koji su bili državni narod u Ugarskoj,³⁵ a Nijemci u Austriji, jedina narodnost koja je donekle bila priznata u Hrvatskoj, bili su Srbi, jer je Hrvatski sabor 1861. priznao postojanje srpskog naroda, međutim nije ga smatrao „diplomatičkim“ na tlu Hrvatske. Tako su poglavljju o narodnostima u Hrvatskoj u katalogu *Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* 1864. navedeni sasvim malobrojni Cigani (1570), Armenci (41), a u potpunosti izostavljeni Srbi. Prema tom katalogu stanovnici čitave Trojednice „po narodnosti su gotovo svi Hrvati“ kojih je preko 95%, a samo ¼ otpada na „grčko-nesjedinjeno vjeroispovijedanje“. Idućih godina su Srbi, ponajviše oni iz Srijemske županije pokušavali izboriti priznanje za konstitucionalan narod u Hrvatskoj.³⁶ Tek je Hrvatski sabor uoči svojeg raspusta 11. svibnja 1867. donio zaključak „da Trojedna kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao s narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan“.³⁷ Srbi su se isto tako nacionalno razvijali i kroz svoje autonomne crkvene ustanove, odnosno kao zasebna vjerska zajednica. Iako su se sve narodnosti u Hrvatskoj nacionalno razvijale, osnivale svoja društva,

³⁴ Péter Hanák, *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995, str. 140–141, 145, 157–158, 160–161, 178–180; Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 246–250.

³⁵ Béla Makkai, „Kontradikcije aktivne zaštite manjina u krugu slavonskih Mađara početkom 20. stoljeća“, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918, Zbornik radova*, Zagreb, 2004, str. 319–327. Mađarska manjina bila je pod posebnom skrbi mađarske vlade koja je radila na očuvanju i jačanju nacionalne svijesti Mađara izvan granica Ugarske. Pomagala im je i organizaciji vjerskog života i školstva na nacionalnom jeziku, a potom su slijedile akcije koje su željele jačati gospodarski i politički utjecaj mađarske manjine.

³⁶ Ladislav Heka, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Szeged–Subotica, 2011, str. 226.

³⁷ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross i Igor Karaman, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb, 1968, str. 34–35; Ladislav Heka, nav. dj., str. 232; Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, str. 150–156.

škole, pokretale novine, čuvale svoj jezik i običaje, asimilacijske tendencije bile su vrlo izražene zbog odredba Nagodbe da je u Trojedinici hrvatski jezik jedini službeni jezik, nerijetko bi pripadnici njemačke i mađarske narodnosti zadržali svoju zavičajnost (cislatavsku ili ugarsku) te su time bili izuzeti iz izbornog prava (izborno pravo bilo je vezano uz zakon o podrijetlu).³⁸

Što se tiče vjerskih zasebnosti u Hrvatskoj, od 1868. do 1918. godine je položaj vjerskih zajednica ovisio o hrvatskom zakonodavstvu, jer su prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868) *bogoštovlje* tj. vjersko-crkveni poslovi (§ 47. i § 48. Nagodbe) pripadali djelokrugu hrvatske autonomije odnosno potpadali su pod zakonodavstvo Hrvatskog sabora i to Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade.³⁹ Do 1868. godine, većina je vjerskih zajednica uspjela steći povoljniji položaj (Židovi, pravoslavci, protestanti), dok su muslimani to uspjeli u jeku Prvog svjetskog rata, a Romi su smatrani posebnom skupinom.

Iako prve vijesti o Židovima na prostoru Hrvatske potječu tek s kraja 17. i početka 18. stoljeća, tek je Patent Josipa II. *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* izdan 31. ožujka 1783. omogućio trajno naseljavanje Židova u civilni dio Hrvatske i Slavonije i poboljšao njihov položaj na prostoru Ugarske i Hrvatske.⁴⁰ Do 1840. godine položaj židovskih zajednica bio je ograničavan, sve do izglasavanja zakonskog članka 29/1840. (*de Israelitis*) koji je uz brojne olakšice, omogućio Židovima pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove.⁴¹ Za vrijeme revolucije 1848/1849. položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno izmijenio, iako je njihova emancipacija bila izglasana u Austriji i u Mađarskoj. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije izbivanja. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Monarhije proglašeni su jednaki s kršćanima u svim građanskim pravima, dok *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1850. nije potvrdio prijašnje odluke. Pravno se položaj Židova u Carevini uvelike i nije promijenio, mada je država pokazivala određene namjere u daljnjem ukidanju zabrana koje su donesene u ranijim razdobljima. Iskorak prema emancipaciji načinjen je carskim patentom od 18. veljače 1860. koji je Židovima dopustio posjedo-

³⁸ Béla Makkai, „Kontradikcije aktivne zaštite manjina u krugu slavonskih Mađara početkom 20. stoljeća“, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918*, Zbornik radova, Zagreb, 2004, str. 324–326.

³⁹ *Zakonski članak o nagodbi 1868*, Zagreb, 1868, str. 11.

⁴⁰ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i u Slavoniji (1783–1873)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007, str. 20–194.

⁴¹ Ljiljana Dobrovšak, *Razvoj židovskih zajednica*, str. 20–194.

vanje nekretnina na području Monarhije, uz ostalo i zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine). Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje ravnopravnosti prvo u Austriji (21. 12. 1867) i Mađarskoj (28. 12. 1867), a onda i u Hrvatskoj (19. 9. 1873).⁴² Zakonom iz 1873. *sliedbenici izraelitičke vjere* priznaju se *ravnopravnim sa sliedbenicima ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroispovijesti*.⁴³ Time je, zakon, doduše samo na papiru, dopustio ostalim vjeroispovijestima i mogućnost prijelaza na židovstvo, ali u praksi to nije bilo primjenjivo. Nedugo nakon donošenja ravnopravnosti Židova u Hrvatskom saboru, na dnevni red u Ugarskom saboru (1883) došla je rasprava o židovsko-kršćanskom braku, no intervencijom kralja Franje Josipa II. prijedlog o civilno židovsko-kršćanskom braku povučen je do kraja stoljeća, odnosno 1. listopada 1895. kada je u Ugarskoj ipak uveden civilni brak koji nije bio u opticaju u Hrvatskoj koja je zadržala autonomiju u bračnom pravu. Kako odnosi među vjeroispovijestima nisu u Hrvatskoj i Slavoniji bili riješeni, u svakodnevnom životu, posebice porastom mješovitih brakova stvorili su se brojni problemi koje su nadležne vlasti sve teže rješavale. Nastojeći taj problem riješiti hrvatska vlada je na sjednici Hrvatskog sabora od 10. studenog 1905. predložila Saboru *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* koji je stupio na snagu 17. siječnja 1906. i kojim su „sve zakonito priznate crkve ili vjerozakonske zajednice ovlaštene svoj vjerozakon javno izpovjedati“ i *Zakon o uređenju izraelitskih bogoštovnih općina* koji je stupio na snagu 7. veljače 1906. Slično je bilo i s protestantizmom koji je na hrvatskom prostoru prisutan već od prvih godina nastanka na europskom tlu, odnosno od 16. stoljeća. Tada se javljaju prve protestantske crkvene općine, kako one Lutherove tradicije (Luterani/evangelici, nazvani tako po reformatoru Martinu Lutheru), tako i one Calvinove tradicije (Kalvini/ reformirani, nazvani tako po reformatoru Jeanu Calvinu).⁴⁴ Protestantizam u Hrvatskoj nije se mogao osobito primiti jer je Hrvatski sabor počeo voditi izrazito protureformacijsku politiku i na zasjedanju sabora 5. srpnja 1604. plemstvo je prihvatilo zaključak Ugarskog sa-

⁴² Mirjana Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću“, *Gordogan*, siječanj–travanj, 23–24, Zagreb, 1987, str. 25–38; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Zagreb, 1985, str. 360–369. Milan Smrekar, *Ustavno zakonoslovje, sbirka ustavnih zakona i propisa valjanih u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1888, str. 142–143.

⁴³ *Hrvatski Državni arhiv, Zemaljska vlada Odjela za bogoštovlje i nastavu*, kut. 30/1892; (2281/1870, 3643/1870, 4179/1873; 4649/1873)

⁴⁴ U vrijeme Habsburške Monarhije za kalvine ili reformnu crkvu koristi se izraz *evangelička crkva helvetske vjeroispovijesti*, dok se za luterane koristi *evangelička crkva augsburške vjeroispovijesti*.

bora (čl. 22.) kojim se zabranjuje protestantska vjeroispovijest. Protestanti su se zbog toga uglavnom i zadržali na područjima izuzetim od vlasti Hrvatskog sabora u Slavoniji i Prekomurju gdje su uživali zaštitu mađarskih ili njemačkih protestantskih knezova. Kada je car Josip II. (1780–1790) 1781. izdao *Patent o vjerskoj toleranciji* nastupilo je razdoblje tolerancije prema protestantima u Ugarskoj i zemljama austrijske krune, dok se patent nije odnosio na Hrvatsku i Slavoniju u kojima je i dalje postojala zabrana naseljavanja protestanata te gradnja crkava i škola. Nekoliko godina kasnije izglasan je zakonski članak 26/1791. u Ugarskom saboru koji je bio veliki korak prema emancipaciji protestanata u Ugarskoj, no zanimljivo je da taj zakonski članak u § 14. potvrđuje da spomenuti zakon ima krijepost samo u Kraljevini Ugarskoj, dok na području Dalmacije, Hrvatske i Slavonije evangelici niti smiju zemlje kupovati ni držati, niti kakvo javno ili privatno zvanje vršiti. Hrvatski je sabor 1790. ponovno potvrdio sve prijašnje zaključke sabora protiv protestanata. Godine 1843. na Ugarskom saboru pokrenulo se pitanje ukidanja spornog paragrafa 14. zakonskog članka 26/1791, te su predložene i neke promijene unutar samog zakonskog članka. Većina promjena je prihvaćena, međutim sporni paragraf 14. za pridružene zemlje nije ukinut jer se smatralo da zakon ipak dozvoljava protestantima naseljavanje, ali ne i posjedovanje nekretnina, međutim u stvarnosti to i nije bilo tako. U rujnu 1859. Franjo Josip II. donio je novi protestantski patent kojim je izričito ukinuo paragraf 14. te je evangelicima augsburške i helvetske vjeroispovijesti dao u Hrvatskoj i Slavoniji s vojnom Krajinom pravo slobodnog naseljavanja kao i evangeličkoj crkvi pravo samoodluke i samouprave i mogućnost gradnje crkvene općine i škola.⁴⁵ Ovu odluku je potvrdio i Hrvatski sabor 1863. godine. U Hrvatsku su se naseljavali uglavnom Nijemci i Slovaci evangeličke, a Mađari reformirane vjeroispovijesti. Na sjednici od 14. ožujka 1866. Hrvatski sabor je donio prijedlog zakona za evangelike po kojem bi se evangelicima dala potpuna sloboda vjeroispovijedanja pod uvjetom da se utemelji posebna samostalna evangelička zemaljska hrvatsko-slavonska crkva. Međutim taj zakon nije dobio kraljevu sankciju, jer je carskim patentom od 1859. koji je i za Hrvatsku vrijedio, protestantima sloboda već bila zajamčena. Isto tako, patent mađarska evangelička crkva, kojoj je većina hrvatskih evangeličkih crkava pripadala, nikada nije priznala i zabranila je da se on u Hrvatskoj među evangelicima priznaje. Kada je 1873. izglasan zakon o emancipaciji Židova u Hrvatskoj, kao prijedlog među zakonima našao se i zakon, koji proglašuje ravnopravnost evangeličke crkve s ostalim kršćanskim crkvama, i ukidanje svih protivnih zakona te uvođenje zemaljsko-vladinog nadzora. Zbog brojnih dru-

⁴⁵ Milan Smrekar, *Ustavno zakonoslovje*, str. 129–142.

gih zakona, ovaj prijedlog nije došao na dnevni red Hrvatskog sabora. Ni tada nije dopušteno protestantima u Hrvatskoj da osnuju samostalnu, od Ugarske nezavisnu evangeličku crkvu. Ubrzo je hrvatska vlada pod pritiskom mađarske, potvrdu o autonomiji prebacila na Hrvatski sabor (odredba od 7. svibnja 1895, br. 14.380). Na kraju je na sve pokušaje stvaranja autonomije, odgovor Sabora bio *Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnošaja evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* donesen 1893, ali objavljen 7. svibnja 1898. prema kojem evangeliци i reformirani u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji sačinjavaju jedan dio ugarske evangeličke crkve.⁴⁶ Zadnji zakon koji se odnosi na evangeličke i reformirane *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* izglasan je 1906. godine. Značajnije širenje pravoslavnog stanovništva na područje Hrvatske i Slavonije odvija se nakon prodora Osmanlija tijekom 15. i 16. stoljeća. U Srijem se pretežno doseljavaju Srbi (ekavci), dok u ostale hrvatske krajeve, posebno uz osmansku granicu, prevladavaju pravoslavni Vlasi (ijekavci) koji će s vremenom, zahvaljujući pravoslavlju svi se srbizirati. Poraz Austrije u austrijsko-turskom ratu 1689. i sudjelovanje patrijarha Arsenija III. Crnojevića (Čarnojevića) u njemu, izazvali su novu seobu 1690, poznatu kao *velika seoba patrijarha, svećenika i naroda* preko Save i Dunava u južnu Ugarsku i u hrvatske zemlje (Slavoniju, Bačka, Banat, Srijem) kada na te prostore dolazi oko 30 tisuća pravoslavnih Srba. To se useljavanje nastavlja i u 18. stoljeću pod patrijarhom Arsenijem IV. Jovanovićem Šakabente (1737). Neposredno nakon preseljavanja Srba započinje i sustavna organizacija pravoslavne crkve u Hrvatskoj.⁴⁷ Srpska pravoslavna crkva (SPC) službeno tada nazivana *Grčkoistočna ili Srpska grčko-istočna crkva* organizirala se u Karlovačku mitropoliju.⁴⁸ Prvu organizaciju Srpske crkve izvršio je izbjegli patrijarh Arsenije III. Crnojević, na osnovi privilegija koja je dobio od cara Leopolda I, 1690. (*Vlaški statuti*), 1691, i 1695. godine. Car Leopold I. (1657–1705) priznao je patrijarhu Crnojeviću vjersku samoupravu i crkvenu vlast, ne samo nad doseljenim pravoslavicima u vrijeme velike seoba Srba, nego i nad onima koji su u posljednjih 150 i više godina prešli u Hrvatsku. Ove privilegije potvrdili su

⁴⁶ *Sbornik Zakona*, 1898, kom V, br. 30, str. 222–223. Zakon od 7. svibnja 1898.

⁴⁷ Hrvoje Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Svetozar Pribičević“, *Hrvatska revija*, br. 42, ožujak, Zagreb, 1992, str. 19–26; Željko Bartulović, „Neka pitanja pravnog položaja Srba u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Dijalog povjesničara*, Zagreb, 10. 1. 2008, str. 249–267.

⁴⁸ Natalija Rumenjak, „Srpska pravoslavna crkva i Srbi u Banskoj Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: prozografska perspektiva“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4, Zagreb, 2001, str. 413–431; Nives Rumenjak, *Srpski zastupnici u banskoj Hrvatskoj (okvir za kolektivnu biografiju 1881–1892)*, Zagreb, 2003, str. 13–24.

kasniji vladari. Potvrđama su privilegije mijenjane i sužavane, međutim pravno su regulirale položaj pravoslavnog stanovništva u Monarhiji sve do 1779. godine, a po nekima i do temiškarskog sabora 1790. godine.⁴⁹ Djelovanje mitropolije bilo je regulirano temeljem privilegija koje je crkva dobila od Austrije u nekoliko dokumenata: carskim Regulamentom (*Regulamentum privilegiorum* iz 1770), drugim carskim Regulamentom (1777), Deklaratorijem (*Rescriptum Declaratorium Nationis Illyricae* iz 1779) i na kraju *Kraljevskim reskriptom* (iz 1868) koji je bio na snazi sve do ujedinjenja crkava. Uz ove dokumente koji se tiču mitropolije, valjalo bi spomenuti i *Patent o toleranciji za Ugarsku* Josipa II. iz 1781. koji je pravoslavcima zagarantirao slobodu vjere, a isto tako omogućio je i useljavanje tamo gdje ih nije bilo, odnosno u civilni dio Hrvatske (Zagreb (1781), Karlovac (1777) i dr.). Uz njega ističe se i zakonski članak 27. Ugarskog sabora 1790/1. (*De Graeci ritus non unitis*) kojim je pripadnicima *grčko-nesjedinjene* crkve priznato pravo posjedovanja nekretnina i stjecanja javnih službi. Od tada su pravoslavni vjernici imali ista građanska prava kao i katolici, no njime nisu bili riješena osnovna pitanja pravoslavne crkve, što je uzrokovalo kasnije trzavice između patrijarha i bečkog središta.⁵⁰ Narodni pokret 1848, uz Jelačićevu instalaciju od strane patrijarha Rajačića, pogodio je usmjerenju prema ravnopravnosti katoličke i pravoslavne crkve, međutim ravnopravnost proglašena 1848. i u Hrvatskom i u Ugarskom saboru (§ 8, čl. 20/1848. o jednakosti bogoštovlja i slobodnom vršenju grčko-istočne vjere) nije ostvarena i srpska pravoslavna crkva ostala je i dalje u lošijem stanju od katoličke. Kada je u ljetu 1850. privremeno reguliran položaj katoličke crkve u Monarhiji, počelo se na konferenciji 1850–1851. u Beču raspravljati i o tekućim pitanjima pravoslavne crkve, te su tada svi episkopi zahtijevali da se ukloni negativni službeni naziv za pravoslavce „grčko-nesjedinjena crkva“. Nedugo zatim car je već spomenutim *Kraljevskim reskriptom* (koji je zamijenio *Deklaratorij*) od 10. kolovoza 1868. godine (čl. 9.) potvrdio da je pravoslavni narod u Ugarskoj dobio svoju samoupravu (autonomiju) u crkvenim, školskim i imovnim stvarima uz nadzor krune, odnosno mađarskog ministra predsjednika, koji ima apsolutnu moć odlučivanja na

⁴⁹ Hrvoje Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj“, str. 19–26; Jasmin Milić, „Kalvinizam u Hrvata s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862–1918.“, Tordinci, 2006, str. 83; Bobinac i Jerolimov, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Zagreb: Udruga za vjersku slobodu u RH, Prometej, 2008, str. 47–48.

⁵⁰ Alexander Buczynski, „Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740–1868)“, *Povijesni prilozi*, 12, Zagreb, 1993, str. 46–52; Žarko Miladinović, *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugi naređenja Srpske narodne crkvene avtonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897, str. 82–85; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb: Globus, 1985, str. 354–360.

cijelom području na koje se proteže srpska autonomija, dakle u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji, gdje živi pretežna većina pravoslavaca i gdje je središte mitropolije. Naredbom *Ministarstva državnog i ministarstva rata* od 29. studenoga 1864. te se crkve službeno nazivaju *grčko-iztočne / Griechisch-Orientalische*. Djelovanjem svećenstva, među pravoslavnim doseljenicima na hrvatskom teritoriju stvarala se srpska vjersko-nacionalna svijest. Pripadnost pravoslavlju pod okriljem srpske patrijaršije s vremenom se identificira s pripadnošću srpstvu. To je osobito intenzivirano u drugoj polovici 19. stoljeća kada riječ Srbin postaje sinonim za pravoslavca. Tada se definitivno oblikuje srpska nacionalna manjina na hrvatskom povijesnom i etničkom teritoriju. Od 1868. pravoslavno se građanstvo i seljaštvo s područja cijele banske Hrvatske (Provincijal i Krajina) pod srpskim imenom politički organizira i povezuje sa Srbima iz južne Ugarske oko Srpsko narodno-crkvenog sabora kao središnjeg samoupravnog tijela. Budući da je zakonski članak Ugarskog sabora o srpskoj autonomiji iz 1868. potvrđen od kralja prije Ugarsko-hrvatske nagodbe, bio je u suprotnosti s hrvatskom nagodbenom autonomijom jer je na području Banske Hrvatske nadzor i ovlasti nad poslovima pravoslavne crkve, škole i fondova umjesto hrvatskom banu i vladi davao mađarskoj vladi. Zbog toga je pravni status pravoslavnih u Hrvatskoj legaliziran tek tzv. *Srpskim Zakonom (Zakon o uređenju poslova crkve grčko-istočne i o uporabi ćirilice)* od 14. svibnja 1887. godine.⁵¹ Godinu dana kasnije novi školski zakon nije stvorio nezavisno srpsko autonomno školstvo ali je 1888. omogućio pokretanje čiste konfesionalne srpske škole. U vrijeme banovanja Khuena Hèderváryja (1883–1903), osnivaju se srpsko-pravoslavne škole i počinje djelovati i srpska pravoslavna bogoslovija u Pakracu, a zastava Kraljevine Srbije uzima se za vjersku, pravoslavnu zastavu Srba u Hrvatskoj. Zadnji zakon koji se tiče pravoslavaca u Hrvatskoj je interkonfesionalni zakon donesen 17. siječnja 1906.⁵² Postupak zakonskog priznanja islama u austrijskoj polovini Monarhije započeo je 1909. nakon aneksije Bosne i Hercegovine, uz konačni tekst austrijskog *Zakona o priznanju islama prema hanefijskom obredu kao vjerskog društva*. Sukladno s time, islam je prvo priznat u Dalmaciji 1912. godine, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji priznat tek u toku Prvog svjetskog rata (27. travnja 1916. godine *Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* i od 3. svibnja 1916. *Naredba*

⁵¹ Ž. Miladinović, *Tumač povlastica*, str. 100–101; M. Smrekar, *Ustavno zakonodjelje*, str. 143–144.

⁵² Ž. Miladinović, *Tumač povlastica*, uvod; Matković, „Pravoslavna crkva u Hrvatskoj“, str. 19–26; Ignjat Valenčić, *Zakon od 17. siječnja 1906. o vjeroispovjednim odnosima*, Zagreb, 1908; SZ, 1906, komad III, br. 8, str. 138–144.

*o provedbi zakona od 27. travnja 1916).*⁵³ Prije nego li je ravnopravnost islama proglašena u Hrvatskoj, proglašena je u Ugarskoj 14. siječnja 1916, kada je u Ugarskom saboru usvojen *Zakon o priznavanju islamske vjeroispovijesti*, a stupio je na snagu 30. ožujka iste godine. Iako je islamska vjeroispovijest u Hrvatskoj priznata dosta kasno (1916), dodiri s bosansko-hercegovačkim muslimanima započeti su poslije 1878. godine. Od tada se muslimani pokušavaju naseliti u Hrvatskoj, međutim sve do 1916. stalno naseljeni muslimani su zanemariva pojava, a većina pridošlica boravi neko kraće vrijeme u potrazi za poslom. Zemaljska je vlada jedino 1892. dozvolila učenicima sarajevske Šerijatske sudačke škole, upis na Zagrebački pravni fakultet i polaganje ispita, pa se u Zagrebu susreću muslimanski studenti od kojih je najpoznatiji Osman Nuri Hadžić (1869–1937). Većina tih studenata stupala je u dodire s pravaškim pristašama ili su sudjelovali u radu Stranke prava. Uvrštavanjem islama među zakonom priznate konfesije, konačno je omogućen i primitak muslimana u zavičajnu vezu s Hrvatskom (stjecanje hrvatske zavičajnosti) i time je uklonjena glavna zapreka njihovom trajnom naseljavanju.⁵⁴ Na kraju ovog prilog o vjerskim zajednicama do 1918. godine spomenut ćemo i Rome koji su dugo vremena bili marginalna i neravnopravna manjina. Romi se u Hrvatskoj spominju od druge polovice 14. stoljeća (1378), pa sve do danas. Budući da su bili na društvenim marginama vrlo teško je pratiti njihovo doseljavanje i njihov broj. Propisi koji su se do 1918. godine donosili, a ticali su se Roma, imali su dva cilja: trebali su spriječiti ulazak i kretanje stranih nomadskih Roma i prisilno kolonizirati domaće romsko stanovništvo. Sama uspješnost u provođenju propisa bila je dvojbeni jer su dijelovi romskog stanovništva zadržali i dalje nomadski način života.⁵⁵

Prvi službeni podaci o „narodnosti“ objavljeni su u statističkim tablicama za 1850/1851. godinu. Prema njima u civilnoj Hrvatskoj bilo je 71,97% Hrvata, 25,57% Srba, 0,91% Nijemaca, 0,66% Mađara, 0,13 Slovaka, dok Ruteni (Rusini) i Rumunji nisu popisani. Na području hrvatske Vojne krajine popisano je 50,11% Hrvata, 32,43% Srba, 11,86% Rumunja, 3,95% Nijemaca, 0,92% Slovaka, 0,52 Mađara i 0,05 Židova.⁵⁶ U popisu iz 1857. više se ne pita za „narodnost“ pod izgovorom da su podaci iz 1851. neu-

⁵³ *Sbornik Zakonah*, 1917, razdjel X. br. 45, str. 149–152.

⁵⁴ Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, 1999, str. 243–249; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani*, str. 29–48.

⁵⁵ Danijel Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske 1873–1918.“, str. 145–162.

⁵⁶ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, str. 627–628.

potrebljivi. U pozadini je zacijelo bilo nastojanje bečkog središta da potisne „nacionalne separatizme“. Od 1857. do 1910. službena statistika bilježi samo religijsku pripadnost i materinski jezik.⁵⁷ Iako je teško govoriti o narodnostima analizirajući ih po vjerskoj pripadnostima (izuzev Židova), odnosno materinskog jezika u nastavku slijedi kratak brojčani pregled stanovništva u Hrvatskoj od 1880. do 1910. po vjeroispovijesti odnosno po jezičnoj pripadnosti.

Tablica 1. *Stanovništvo u Hrvatskoj po vjeroispovijesti od 1880–1910.*

	1880.	1890.	1900.	1910.
Rimokatoličko	1.345.885	1.553.075	1.710.425	1.863.847
Grkokatoličko	10.640	12.367	12.819	17.396
Grčko-iztočno	497.746	567.443	612.604	649.453
Evangelici augsburške konfesije	15.241	23.326	29.785	33.467
Evangelici reformirani	8.443	12.365	13.843	16.985
Izraeliti	13.488	17.261	20.032	21.013
ostali	456	573	1.258	883

Izv: Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880, Zagreb, 1889; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890, Zagreb, 1892, Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914, Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

⁵⁷ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992, str. 33–51.

Tablica 2. Stanovništvo u Hrvatskoj (bez Dalmacije i Istre)
prema materinskom jeziku od 1880. do 1910.

	1880.	1890.	1900.	1910.
Hrvatski ili srpski	1.712.353	1.9217.719	2.089.734	2.283.309
Slovenski	20.102	20.987	19.789	15.776
Češki	14.584	27.521	31.588	32.376
Slovački	9.078	13.614	17.342	21.613
Rusinski/rutenski	2.827	3.606	4.666	8.317
Mađarski	41.417	68.794	90.180	105.948
Njemački	83.139	117.493	134.000	134.078
Talijanski	2.404	3.828	4.042	846
Ciganski	3.482	4.893	7.207	4.137
Ostali	3.113	3.955	2.218	15.354

Izv: *Političko i sudbeno razdieljenje kraljeviná Hrvatske i Slavonije repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1880*, Zagreb, 1889; *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljedch popisa godine 1890*, Zagreb, 1892, *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914, *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, (demografske prilike i zgrade za stanovanje) sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Nešto je drugačije s podacima za Istru i Dalmaciju, koji nisu uklopljeni u podatke za Hrvatsku. Stanovništvo se u Istri i Dalmaciji kao i u Hrvatskoj popisivalo po vjeroispovijesti i po materinskom jeziku. Prema službenim austrijskim statistikama u Istri je 1910. godine popisano 99,08% rimokatolika, 0,25% pravoslavnih, 0,37% evangelika i 0,17% židova, odnosno prema govornom jeziku, 43,52% stanovnika izjasnilo se da mu je materinski jezik hrvatsko-srpski, 38,14% talijanski, 14,27% slovenski, 3,29% njemački, 0,23% rumunjski (vlaški) i 0,55% spadalo je pod ostale jezike. U Dalmaciji je po vjeroispovijesti 1910. godine bilo 83,34% rimokatolika, 0,15% grkokatolika, 16,31% pravoslavnih, 0,09% evangelika, 0,08% židova i 0,02% muslimana, odnosno 96,19% stanovnika u Dalmaciji izjasnio se za hrvatsko-srpski govorni jezik, 2,84% izabralo je talijanski jezik, 0,48% njemački, 0,22% češki i slovački a 0,26% spadalo je ostale jezike.⁵⁸

⁵⁸ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, *Die Völker des Reiches*, 1. Teilband, str. 628–630.

4. Položaj nacionalnih manjina i vjerskih zajednica od 1918. do 1941. godine

Novostvorena država Kraljevina SHS nije naslijedila od Austrougarske samo teritorije već i njihovo multietničko i multikonfesionalno stanovništvo koje je nastavilo svoje nacionalne borbe iz prethodnog razdoblja. Iako do 1918. nisu imali položaj manjine, nakon raspada Habsburške Monarhije, Nijemci i Mađari, našli su se u novonastaloj situaciji, jer više nisu živjeli u jednoj političkoj oblasti te su ulaskom u novu državu postali manjina. Slično je bilo i s ostalim narodnostima Poljacima, Rusinima, Česima i Slovaci-ma. Od naroda u novoj državi priznati su bili samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Doseljavanje pripadnika nacionalnih manjina nastavlja se i dalje, s time da se sada u Hrvatskoj pojavljuju nove nacionalne manjine: Rusi, Ukrajin-ci, Bugari, Makedonci, Albanci. Pravni položaj nacionalnih manjina u Kralje-vini SHS/Jugoslaviji bio je reguliran kroz tri vrste pravnih akata: međuna-rodnim ugovorima, konvencijama i sporazumima, domaćim zakonima, te uredbama, naredbama, uputama i drugim aktima privremenog karaktera.⁵⁹

Nakon svršetka Prvog svjetskog rata istodobno s osnivanjem novih država vodile su se i rasprave o zaštiti nacionalnih manjina u novostvorenim dr-žavama (Kraljevina SHS, Čehoslovačka, Poljska) na Mirovnoj konferenciji u Parizu i u Ligi naroda.⁶⁰ U početku je Kraljevina SHS odbijala na mirov-noj konferenciji u Parizu (1919) prihvaćanje konvencije o zaštiti manjina, tvrdeći da je Kraljevina jednonacionalna zemlja, pa da je zaštita manjina nepotrebna, a i da se time krnji državni suverenitet nove države. Pitanje potpisivanja konvencije o zaštiti manjina zaoštrilo se krajem 1919. kada se trebao potpisati mirovni ugovor s Austrijom koji je sadržavao odredbe o zaštiti manjina. Na kraju, je pod pritiskom velikih sila Kraljevina ipak potpisala *Mirovni ugovoro s Austrijom* u Saint Germainu (1919) i *Konven-ciju o zaštiti manjina*. Kraljevina SHS obavezala se da prihvaća sve propise koji će se unijeti u ugovor sa savezničkim i udruženim silama „koje te Sile budu smatrale kao potrebne radi zaštite interesa onih stanovnika koji se od većine stanovnika razliku po rasi, po jeziku ili po vjeri“ te su se prema *Ugovoru između glavnih Sila Savezničkih i Udruženih i Države/Kraljevine SHS (o zaštiti manjina)* obavezali da će prilagoditi vlastito zakonodavstvo formulaciji o zaštiti manjina tako da „ni jedan zakon, ni jedna uredba, ni jedna službena radnja ne bude u proturječnosti ili opreci s tim propisima“, a isto tako Kraljevina SHS obavezala se „da svim stanovnicima da punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijeklo, narodnost, jezik

⁵⁹ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 135.

⁶⁰ M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 397.

i rasu ili veru...“. Kraljevina (tada Država) SHS priznavala je prema tom Ugovoru „srpsko-hrvatsko-slovenačke pripadnike, punopravno i bez ikakvih formalnosti, austrijske, ugarske ili bugarske pripadnike koji na dan stupanja u važnost ovog Ugovora imaju svoj domicil ili svoje zavičajno pravo na teritoriju, koja je priznata ili će biti priznata kao sastavni dio Države SHS na osnovu ugovora s Austrijom, Ugarskom i Bugarskom ili na osnovu svakog drugog ugovora zaključenog u cilju regulisanja sadašnjih pitanja“.⁶¹ Isto tako etničkim, vjerskim i jezičnim manjinama dozvoljeno je da o svom trošku podižu, upravljaju i nadziru dobrotvorne, vjerske i socijalne ustanove, škole i druge odgojne zavode i da se slobodno služe svojim jezikom i slobodno ispovijedaju svoju vjeru.⁶² Usporedno s prihvaćanjem ovih zakona, regent Aleksandar izdao je u siječnju 1919. *Proklamaciju* u kojoj su priznata prava njemačkoj, mađarskoj, rumunjskoj, češkoj (pod time se priznavala i slovačka narodnost, budući da novostvorena Čehoslovačka država nije slovačkoj narodnosti priznavala poseban status, već ih je tretirala kao Čehoslovačke) rusinskoj i talijanskoj manjini u novopripojenim područjima. Albanska, bugarska i turska manjina u južnim područjima države, nisu uopće priznate. Kraljevina Jugoslavija je pitanje položaja nekih nacionalnih manjina regulirala i posebnim međunarodnim aktima s Austrijom, Bugarskom, Italijom, Mađarskom i Rumunjskom (*Rapalskim ugovorom* 1920. s Italijom, *Konvencijom za opće sporazume* 1923, *Neptunskim konvencijama* s Italijom 1925, *Bledskim sporazumom* s Rumunjskom, 1927). U nekim od ovih akata, kao što je slučaj s Italijom, priznat je status nacionalne manjine čak i stranim državljanima. Osim međunarodnim pravnim aktima položaj pripadnika nacionalnih manjina bio je reguliran i jugoslavenskim aktima. Tako je *Vidovdanski ustav* iz 1921. garantirao jednaka prava svim građanima, a pod time su se podrazumijevali i pripadnici nacionalnih manjina. Time u Ustav nisu unesena neka posebna prava nacionalnih manjina kao cjeline niti pojedinih nacionalnih manjina. *Vidovdanski ustav* samo dodiruje taj problem, te se u čl. 16. navedenog Ustava navodi: „Manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama, koje će propisivati zakon“.⁶³ Garantirana prava

⁶¹ Đorđe Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji“, *Dijalog povjesničara*, 2, Zagreb, 2000, str. 361–366; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 137–143.

⁶² Đ. Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921.“, str. 366.

⁶³ M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 399; Đ. Borozan, „Osnovni principi zaštite manjina i Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1921.“, str. 369–370.

pripadnika manjina svodila su se uglavnom na osiguranje nastave u osnovnim školama na materinskom jeziku. Ova prava razrađena su nešto kasnije, *Zakonom o narodnim (osnovnim) školama* (1929), *Zakonom o univerzitetima* (1930) i *Zakonom o građanskim školama* (1931). Niti jedan od njih u potpunosti školovanje na materinskom jeziku nije uredio, ali su predvidjeli posebna manjinska odjeljenja, koja su se mogla osnovati za barem 30, iznimno i za 25 učenika. U odjeljenjima za manjinske škole bio je obavezan službeni jezik u državi. *Oktroirani ustav* iz 1931. nije sadržavao nikakve izričite odredbe o zaštiti nacionalni manjina niti manjine uopće spominje. Ni ostvarivanje drugih prava nacionalnih manjina nije uglavnom bilo regulirano propisima. Vladajuće strukture Kraljevine Jugoslavije nastojale su izgraditi centraliziranu velikosrpsku nacionalnu državu te su držale u zaostalosti krajeve u kojima su živjele nacionalne manjine, a političkim i kulturnim ugnjetavanjem, nastojali su ih asimilirati.⁶⁴

Uz ove zakone koji su regulirali pitanja vezana uz položaj nacionalnih manjina, bilo je i onih koji su se ticali vjerskih zajednica, čiji su vjernici bili pretežito ili velikim dijelom pripadnici nacionalnih manjina. Gotovo nijedna vjerska zajednica na teritoriju Kraljevine Jugoslavije nije bila jednacionalna, a isto tako niti jedna narodnost nije bila jednokonfesionalna, iako su vodeći narodi u državi Srbi, Hrvati i Slovenci u velikoj mjeri to bili. U početku, u novostvorenoj Kraljevini SHS crkve i vjerske zajednice zadržale su isti pravni položaj kao u zemljama koje su ušle u sastav nove države od stvaranja Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. do usvajanja prvog Ustava 28. lipnja 1921. godine. Kada je regent Aleksandar 6. siječnja 1919. izdao Proklamaciju u njoj je jamčio ravnopravnost svih vjera u Kraljevini. Zbog složene međunacionalne i međukonfesionalne situacije u novoj državi, i savezničke sile su se uključile u rješavanje, te su utjecale da Privremeni zakon od 10. svibnja 1920. jamči svim stanovnicima Kraljevine pravo na slobodno i privatno obavljanje obreda za svaku religiju. *Vidovdanski Ustav* iz 1921. jamčio je slobodu vjere i savjesti, te je napustio sustav državnih Crkava, a vjerske su zajednice dobile status javnih ustanova sa specijalnim položajem u državi i posebnim privilegijama i ovlastima da u ime države obavljaju neke javno-pravne poslove. *Vidovdanski ustav*, kao i *Oktroirani ustav* proveli su podjelu na usvojene i priznate vjerske zajednice koje su bile zakonski priznate u bilo kojem dijelu koji je ušao u sastav Kraljevine. Još uvijek nije sigurno koje su to vjerske zajednice imale priznati status. Jedna skupina znanstvenika smatra da su taj status imale Srpska pravoslavna crkva, Katolička s Grkokatoličkom, Evangelička, Reformirana, Baptistič-

⁶⁴ Koča Jončić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1962, str. 8–11; M. Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 407–408.

ka, Metodistička, Nazarenska, Starokatolička, Islamska i Židovska. Prema drugima priznate su bile: Srpska pravoslavna crkva, Katolička s Grkokatoličkom, Evangelička, Islamska i Židovska. Ostale vjerske zajednice bile su zabranjene i njihovi pripadnici progonjeni. Usvojene i priznate vjeroispovijedi imale si jednak status pred zakonom i mogle su svoje obrede ispovijedati javno. Unutarnje poslove samostalno su uređivale, a zakladama i fondovima upravljale u granicama zakona. Tijekom 1929. i 1930. doneseni su zasebni zakoni o vjerskim zajednicama: *Zakoni o Srpskoj pravoslavnoj Crkvi* (1929), *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* (1929), *Zakon o islamskoj vjerskoj zajednici* (1930) i *Zakon o evangeličko-kršćanskim crkvama te reformiranoj kršćanskoj Crkvi* (1930). Broj pravnih akata kojima je trebao biti reguliran položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji nije velik, jer se Jugoslavija predstavljala kao jednonacionalna zemlja, dok se prisutnost nacionalnih manjina umanjivala po broju i po značaju.⁶⁵

U međuratnom razdoblju obavljena su dva popisa stanovništva 1921. i 1931, po materinskom jeziku koji je projiciran na nacionalnu pripadnost i po vjerskoj pripadnosti. Nijedan ni drugi popis nam ne omogućuju točne podatke o nacionalnom sastavu stanovništva, pa prema tome niti o broju pripadnika nacionalnih manjina, iako je popis iz 1931. po materinskom jeziku nešto pouzdaniji od prethodnog. Ovdje treba naglasiti da se iskazivanje materinskog jezika nije podudaralo i s vjerskom pripadnošću. Tako primjerice, oni koji su se izjašnjavali da im je materinski njemački jezik, nisu uvijek bili Nijemci nego pripadnici drugih nacionalnih manjina (Austrijanci i Židovi). To vrijedi i za druge jezične skupine.⁶⁶

⁶⁵ Dragan Novaković, „Položaj crkava i vjerskih zajednica i ostvarivanje vjerskih sloboda u Ustavima Srbije“, *Društvena istraživanja*, god. 20, (2011), br. 2, Zagreb, 2011, str. 517–539; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 142–143, 346.

⁶⁶ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 401.

Tablica 3. *Kraljevina SHS prema vjeroispovijesti 1921.*

	Srbija	Crna Gora	BiH	Dalmacija	Hrvatska, Slavonija, Međimurje	Slovenija s Prekomurjem	Banat, Bačka, Baranja
Pravoslavni	3.351.574	167.499	829.360	106.132	658.769	6.611	473.112
Rimokatolici	37.720	8.319	444.300	513.268	1.992.519	1.018.771	693.751
Grkokatolici	1.025	32	9.308	37	16.226	531	13.179
Evangelici	2.749	55	6.627	64	47.990	27.282	144.750
Muslimani	728.476	23.300	588.173	478	2.537	649	1.658
Izraelićani	11.814	20	12.031	314	20.562	936	19.069
Drugi	21	1	538	128	1.096	17	143
Bez konfesije i nepoznato	99	1	94	11	189	122	865

Tablica 4. *Kraljevina SHS prema materinskom jeziku 1921.*

	Srbija	Crna Gora	BiH	Dalmacija	Hrvatska, Slavonija	Slovenija s Prekomurjem	Banat, Bačka, Baranja
Hrvatski ili srpski	3.339.369	181.989	1.826.657	611.323	2.437.858	11.898	502.415
Slovenski	3.625	55	4.682	1.048	23.260	980.222	7.105
Čehoslovački	2.801	40	6.377	363	54.344	2.941	48.666
Ukrajinski	35	3	8.146	-	6.349	35	11.047
Poljski	286	3	10.705	71	3.077	338	284
Ruski	4.176	54	2.636	712	5.923	1.630	5.437
Mađarski	2.532	17	2.577	68	71.928	14.429	376.107
Njemački	5.969	33	16.471	1.068	124.156	41.514	316.579
Albanski (arnautski, šiptarski)	420.473	16.838	626	204	652	103	761
Turski	149.210	108	231	43	300	237	193
Rumunjski	159.549	6	1.334	77	541	31	69.530
Talijanski	503	39	1.762	4.706	4.659	701	183
Francuski	717	3	39	15	200	125	64
Engleski	231	1	14	35	114	38	20
Ostalih/Nepoznato	44.002	38	8.183	699	6.527	677	8.136

Izv: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Sarajevo, 1932.

Tablica 5. *Kraljevine Jugoslavija (banovine) po vjeroispovijesti 1931.*

	Pravoslavni	Rimokatolici	Grkokatolici	Evangelici	Muslimani	Izraelićani	Drugi	Bez konfesije i nepoznato
Dravska	6.745	1.107.155	2.376	25.717	927	820	293	265
Savska	517.191	2.122.631	12.572	21.888	3.823	19.575	6.366	337
Vrbavska	604.142	170.857	8.747	3.472	252.681	1.149	160	14
Primorska	138.375	692.496	247	211	69.360	578	374	19
Drinska	992.264	169.821	763	3.907	353.180	10.016	998	66
Zetska	516.499	92.267	109	300	315.885	583	11	21
Dunavska	1.395.637	778.247	17.633	173.832	2.636	18.491	311	363
Moravska	1.363.561	10.721	2.231	471	58.171	546	22	33
Vardarska	1.048.177	17.902	1.102	1.488	498.041	7.666	21	21
Uprava Grada Beograda	210.483	56.345	502	8.227	3.800	8.771	400	390

Tablica 6. *Savska Banovina prema materinskom jeziku 1931.*

Savska banovina	1931.
Hrvatski ili srpski	2.457.128
Slovenski	34.765
Njemački	80.501
Mađarski	54.754
Albanski	736
Rumunjski	382
Češki/slovački	36.645 češki/7.083 slovački
Turski	163
Ukrajinski (rusinski)	4.226
Ruski	4.157
Poljski	3.862
Talijanski	4.170
Romski	14.284
Židovski (jevrejski, španjolski)	185
Bugarski	568
Grčki	31
Ostali i nepoznato	743

Izv: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Beograd, 1938; Interna publikacija, „Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i materinjem jeziku, popis 31. 3. 1931.“ serija II, sveska 3, 1945.

Usporedimo li oba popisa i zasebni Savske banovine po jeziku uočljivo je da su se pojedine jezične skupine smanjivale, što je posljedica migracija stanovništva u druge zemlje (matične ili prekomorske) ili procesa asimilacije s matičnim narodom. Raspored pripadnika nacionalnih manjina je raznolik, a naslijeđen je iz prethodnog razdoblja, tako je Nijemaca i Mađara najviše u Bačkoj, Banatu, Baranji, Hrvatskoj i Sloveniji, Čeha u Hrvatskoj, Slovaka u Bačkoj, Banatu i Hrvatskoj. Niti položaj nacionalnih manjina nije bio jednak niti jedinstven, a ovisio je o nizu činitelja, veličini i gustoći naseljenosti pojedine nacionalne manjine, strukturi pripadnika (odnos seoskog i gradskog stanovništva), obrazovanju, ekonomskom položaju te financijskoj i intelektualnoj moći, pomoći matične zemlje te potpisanim bi-

lateralnim ugovorima o recipročnosti prava prema određenoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji i „jugoslavenskim“ manjinama u dotičnoj matičnoj zemlji. Kao što je rečeno ranije, pripadnicima manjina je *Vidovdanskim ustavom* bilo zajamčeno osnovno obrazovanje na materinskom jeziku. Najveći su broj škola i odijeljena imale češka, mađarska, njemačka, slovačka i židovska nacionalna manjina. Stanje u školstvu je osobito teško bilo kod albanske i turske nacionalne manjine, koje su nedostatak vlastitih nacionalnih škola, nadomještali privatnim i vjerskim školama u kojima se učio nacionalni jezik. Uz školstvo, tisak je bio jedan od najvažnijih faktora u životu manjina koji je pomagao da se očuvaju kao etnički zasebne zajednice. On ne samo da je njegovao materinski jezik, već je obavještavao pripadnike manjina o događajima i procesima unutar manjina. Kao i u drugim stvarima i po pitanju tiska postojale su velike međusobne razlike kako u pojedinim krajevima zemlje, tako i među pojedinim nacionalnim manjinama. Po broju tiskovina prednjačili su Nijemci i Mađari koji su imali dugu tradiciju objavljivanja na svojem jeziku tamo još od 19. stoljeća, slijedili su Srbi, a onda svi ostali. U međuratnom razdoblju pojedini pripadnici nacionalnih manjina bili su uključeni u opća kulturna, prosvjetna i sportska društva te opće sindikalne i političke stranke. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća prema podacima jugoslavenskih vlasti bilo je oko 700 manjinskih kulturnih, prosvjetnih, zabavnih i humanih udruženja. I tu su opet po broju prednjačili Nijemci, pa Mađari, Talijani, Židovi, Rumunji i dr. Tek se od 1920. godine javljaju i prvi pokušaji političkog grupiranja nekih nacionalnih manjina prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu, a svoje liste istakle su Češka stranka te Nacionalna turska organizacija (*Džemijet*). U prvim poslijeratnim izborima, Nijemcima i Mađarima je bilo onemogućeno sudjelovanje, budući su do ljeta 1922. godine imali pravo preseliti se u Austriju ili Mađarsku, pa im je vlada oduzela politička prava. Najveće su promijene u vezi s istupom nacionalnih manjina na izborima nastale na skupštinskim izborima 1923. godine, kada su se pojavile nove političke stranke nacionalnih manjina: Njemačka, Mađarska i Rumunjska stranka te Slovačka narodna stranka, iako su u izmijenjenom *Izbornom zakonu* iz 1922. i dalje ostale nejasne odredbe o državljanstvu te posebno, o izbornom pravu pojedinih nacionalnih manjina (Mađara, Nijemaca i Rumunja). Na tim skupštinskim izborima 1923. od stranaka nacionalnih manjina zapažene rezultate ostvarili su *Džemijet* te Njemačka i Rumunjska stranka. U narednim godinama, političke aktivnosti stranaka nacionalnih manjina počele su stagnirati, a onda je 1929. godine uvedena diktatura kralja Aleksandra, ukinut je parlamentaran sustav, raspuštena Narodna skupština, a *Zakonom o zaštiti države* raspuštene su i političke stranke, pa tako i manjinske i one se više nikada neće obnoviti. Na izborima 1935. i 1938. godine pripadnici nacionalnih manjina opredjeljivali su se uglavnom za pojedine građanske

stranke, a pojedine nacionalne manjine uspostavljale su odnose s velikim političkim strankama, tako je npr. njemačka manjina surađivala s *Jugoslavenskom radikalnom zajednicom* (JRZ) Milana Stojadinovića.⁶⁷ Kraljevina je Jugoslavija svoju politiku prema manjinama temeljila na želji da im omogućujući nesmetani etnički razvitak, nizom iznuđenih ustupaka čiji su opseg i trajnost određivali interesi države ili vladajuće političke grupe, no s druge strane željela im je smanjiti broj i asimilirati ih. Isto tako, vlasti nisu direktno tjerale pripadnike manjina na iseljavanje, ali su državne mjere bile usmjerene da direktno ili indirektno pogode pripadnike manjina, pa i da ih potaknu na iseljavanje. Država je potajno favorizirala iseljavanje manjinskih pripadnika, no zbog obaveze da formalno poštuje jednakost građana, konvenciju o zaštiti manjina, pa i zbog političkih kalkulacija i otpora u zemlji nije mogla otvoreno sprovesti politiku poticanja iseljavanja manjina.⁶⁸

Uz dosada spomenute pripadnike nacionalnih manjina, navodimo i one koji su prisutni u Hrvatskoj od kraja 19. i početka 20. stoljeća, no koji su status manjine stekli nakon 1945. odnosno nakon devedesetih godina 20. stoljeća. Prvi, Bugari, došli su u Hrvatsku u to u Zagreb kao studenti u drugoj polovici 19. stoljeća, zahvaljujući stipendijama biskupa J. J. Strossmayera, a kasnije i Franje Račkog. U većem broju dolaze početkom 20. stoljeća u potrazi za poslom, a posebno su značajni oni koji su došli po završetku Prvog svjetskog rata, a bavili su se povrtlarstvom, pa su Zagrepčani za sve one koji su se bavili vrtlarstvom govorili da su „bugari“. Nakon 1918. godine u Hrvatsku se doseljavaju Rusi, jer je dio njih tražio politički azil s obzirom da je u državama bivšeg ruskog carstva došlo do revolucije. Među ruskim emigrantima koji su se doselili nakon Prvog svjetskog rata bilo je dosta plemstva. Istaknuli su se u kulturnom i znanstvenom životu Hrvatske. Slovenci se spominju od srednjeg vijeka, međutim tada se navode kao Kranjci, Štajerci. Djelovali su kao narodni preporoditelji i aktivisti, te su izvršili veliki utjecaj na razvoj hrvatske nacionalne svijesti. U međuratnom razdoblju u gradovima se ističu kao značajni intelektualci, ali i kao istaknuti umjetnici: slikari, kipari, glumci i operni pjevači. U Zagrebu su najviše djelovali u međuratnom razdoblju kada su utemeljili nekoliko svojih društava. Tada je nastao i *Slovenski dom* najstarije djelujuće slovensko društvo u Hrvatskoj. Talijani su prisutni u Hrvatskoj od srednjeg vijeka. Pretežno su nastanjeni u Istri, na Kvarneru i u Dalmaciji gdje se smatraju autohtono stanovništvo. Tijekom 18. stoljeća mnogobrojni talijanski obrtnici naselili su

⁶⁷ Mihael Sobolevski, „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“, str. 403–410; Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941)“, str. 429–445.

⁶⁸ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, str. 76.

se na području grada Zagreba i Slavonije gdje njihovi potomci i danas žive. Danas se u manjine ubrajaju Albanci, Crnogorci i Makedonci, iako ih je bilo i u međuratnom razdoblju veće doseljavanje prati se tek nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Zaključak

Na kraju možemo zaključiti da je Hrvatska oduvijek bila ne samo višenacionalna, već i multikonfesionalna zemlja. Iako broj pripadnika nacionalnih manjina nije bio toliko velik, njihova uloga i doprinos u stvaranju hrvatske povijesti golemi su. Odnosi manjina s većinskim stanovništvom tijekom povijesti bili su različiti i kretali su se od mirnog suživota, stapanja i utjecaja, do ozbiljnih konfrontacija i oružanih sukoba. Neke manjine su autohtone u Hrvatskoj, neke su se doselile u različitim razdobljima, a neke će se u budućnosti ponovno naseliti.

Željko Bartulović

Pravni položaj manjinskih vjerskih skupina u Hrvatskoj do 1918. godine

Nacija se kao pojam, a s njom povezan i pojam manjine, primjenjuje od XIX. stoljeća. Međutim, pravno pitanje manjina može se usporediti s načelom postupanja spram stranaca u tuđoj državi. Tu se može pratiti primjena principa personalnosti u srednjovjekovnom pravu. Rad se bavi raščlanjivanjem problema u doba srednjega vijeka, osobito u XVII. i XVIII. stoljeću, dok su propisi iz XIX. stoljeća dijelom obrađeni. Prostorno je članak ograničen na teritorij Republike Hrvatske u okvirima nekadašnje Habsburške odnosno Austro-Ugarske Monarhije.

Problem se javlja s položajem vjerskih zajednica u srednjovjekovnom razdoblju jer su one bile zasebne skupine ljudi čiji je položaj trebalo pravno regulirati i pružiti im zaštitu. Među prvim dokumentima ističe se Westfalski mirovni ugovor od 24. listopada 1648. koji određuje međusobnu toleranciju katolika i protestanata na njemačkom području. Sloboda izbora vjere odnosila se na pravo vladara, tj. feudalaca koji su mogli slobodno ispovijedati vjeru, dok su njihovi podanici morali ispovijedati istu, osim ako im senior nije posebno odobrio slobodu. Podanici druge vjere morali su se iseliti.¹

Razlikovanje različitih etničkih skupina može se pratiti još od antičkog razdoblja. Hamurabijev zakonik iz XVII. st. pr. Krista razlikuje viši društveni sloj – *awilume* od ljudi nižeg sloja – *muškenuma*. Osnova različitog položaja ovih grupa vjerojatno je u razlici između potomaka osvajača i pobijeđenih starosjedilaca.² Slično se u Sparti razlikuju vladajući osvajači *Spartijati*, pokoreni *perijeci* i robovi – *heloti*.³

U srednjovjekovnoj Franačkoj razlike između etničkih skupina i njihovih normi ponašanja dovele su do pravnog partikularizma, ali ne teritorijalnog toliko karakterističnog za srednji vijek, već personalnog – etničkog. Za svako od franačkih plemena (Salijci, Ribuarci, Hamavi itd.) vrijedi posebno pravo sadržano u različitim zbirka propisa (*Lex Salica*, *Lex Ribuarica*, *Lex Chamavorum* itd.). Za preostalo romansko stanovništvo u Franačkoj

¹ Vukas, Budislav, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Zagreb, 1978, str. 59.

² Margetić, Lujo, *Opća povijest prava i države*, Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998, str. 16.

³ Festić, Raifa, *Opća historija države i prava*, Sarajevo, 1998, str. 79.

se također primjenjivalo posebno pravo (*Lex Romana Burgundionum, Lex Romana Wisigothorum*).⁴

O problemu stranaca saznajemo iz odredaba srednjovjekovnih statuta hrvatskih primorskih gradova i otoka. Riječki statut iz 1530. sadrži propis o primjeni prava na strance: „Isto pravo treba dati strancima, koje stranci daju našim (građanima)“ (knj. II, gl. 54).⁵

Vlaški statuti (Statuta Walachorum) iz 1630. godine

Poseban problem položaja manjinskog stanovništva javlja se pri doseljavanju stanovnika koji su od XV. stoljeća bježali ispred Turaka. Godine 1578. nastala je Vojna krajina kao dio hrvatskog i ugarskog državnog prostora koji je došao pod upravu austrijskih vojnih organa u Grazu i Beču i zadržao poseban status do 1881. godine.

Kralj Ferdinand II. Habsburški je 5. listopada 1630. godine Vlaškim statutima popisao prava doseljenika. Kralj je akt napravio prema pravima koje su oni imali prije preseljenja i dao delegaciji koju je vodio iguman Maksim Predojević. Statuti se odnose na tri kapetanije Slavonske krajine (Križevačka, Koprivnička i Ivanička), a primjenjuju se i na krajišnike Karlovačkog generalata.⁶ Samouprava se temeljila na personalnom načelu dok teritorijalnu upravu vrše vojni organi.

Samouprava obuhvaća izbor vlastitih organa. Na čelu svakog sela stoji knez ili sudac (*judex sive knezins*) kojeg članovi općine biraju na Đurđevdan. Zborove odobrava general, a nedozvoljeni zborovi zabranjeni su smrtnom kaznom. Svaka kapetanija (distrikt) bira vrhovnog suca i osam prisjednika (*assesores*, sudski pomoćnici) dan nakon Đurđevdana. Biraju ga knezovi s dvije do tri starije osobe (*iurati*, prisežnici) iz svakog sela. Izbor potvrđuje

⁴ Kurtović, Šefko, *Opća historija države i prava*, I. knjiga, *Robovlasništvo i feudalizam*, Zagreb, 1987, str. 147–148.

⁵ Tekst prema Herkov, Zlatko, *Statut grada Rijeke iz godine 1530*, Zagreb, 1948, str. 231: „Pošto je pravedno i pravo, da se isto pravo daje strancima, kojim se oni služe u svojoj državi ili krajevima, gdje vladaju: radi toga određujemo, da se sa strancima, koji ne borave (u Rijeci), i sa susjedima postupa u Rijeci – kako u pogledu reda, tako i u pogledu parnica, bilo građanskih bilo kaznenih – na način i oblik, kako se postupa s našim (građanima) u njihovim krajevima, izuzevši trgovce i (izuzevši) propis statuta ‘O kupcima trgovačke robe’, za koji (propis) ne ćemo nikako, da je ovim statutom dokinut.“

⁶ Krkljuš, Ljubomirka i Šarkić, Srđan, *Odabrani izvori iz državnopravne istorije Jugoslavije*, Beograd, 1982, str. 72, prema Šidak, Jaroslav, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I*, Zagreb, 1952, str. 134–137. Vidi i Marijan, Vlado St., *Srpska istorijska čitanka 2*, Beograd, 2001, str. 158–161.

general u kraljevo ime, a ako ga odbije mora javiti vladaru. Knez vodi popis vojnih obveznika starijih od 17 godina, sudi u sporovima manje vrijednosti, obavlja policijsko-upravne poslove održavanja reda i izriče novčane kazne do osam forinti. Počinitelje težih krivičnih djela veliki suci sude na kazne zatvora, okove, prisilni rad i tjelesne kazne ili ih predaju vojnim vlastima. Vojna obaveza krajišnika na prostoru Vojne krajine bila je opća obrambena, a izvan nje moraju ratovati 14 dana besplatno, a nakon toga uz plaću. Statuti reguliraju i građanskopravna pitanja. Krajišnici imaju pravo otuđenja, zalaganja i oporučnog raspolaganja zemljom. Ugovori o pokretnim stvarima sklapali su se javno pred svjedocima, o nekretninama pred knezom i dva do tri svjedoka, a oporuke pred knezom i četiri do pet svjedoka, pred svećenikom i dva do tri svjedoka ili pred zakletim bilježnikom. Položaj pravoslavne crkve i njenih pripadnika nije bio predmet Statuta.⁷

Pavlović Vlaške statute naziva „Srpski statuti“, ali oni se odnose i na druge doseljene stanovnike pod općim imenom – Vlasi. Vlasi se često izjednačavaju sa Srbima. Čini se da je taj pojam imao različita značenja. Prvo, najstarije značenje vjerojatno označava dijelove starosjedilaca (više ili manje romanizirano ilirsko stanovništvo) koji su se tijekom doseljavanja Slavena povukli na otoke i primorske gradove, a dijelom u manje plodne planinske prostore. Ovi drugi se bave stočarstvom, pa se tijekom vremena pojam Vlah počinje koristiti za stočare. Zemljoradničko i urbano stanovništvo koje živi organizirano u selima i komunama razlikuje se od stočara koji putuju u potrazi za ispašom. Konačno se pojam širi na sve strance koji dolaze iz zaleđa ili bježe pred Turcima.⁸ Naravno da je među tim stanovništvom bio vrlo velik broj Srba i korištenje ovog termina ne znači negiranje Srba nego označava sve doseljene stanovnike bez obzira na etničko podrijetlo i vjeru.

Privilegije Srba u XVII. st.

Doseljavanja Srba na prostore Habsburške monarhije započinju u XVI. stoljeću Najbrojniji organizirani dolazak srpskog stanovništva na čelu s vrhom Srpske pravoslavne crkve zbilo se za velikoga turskog rata od 1683. do 1699. godine. Novodošla crkvena institucija razvija na novom području različite oblike vjerskog, ali i kulturnog te školskog rada, pri čemu je utjecala i na ranije doseljenike. Nakon velikih uspjeha poslije razbijanja opsade Beča 1683. habsburška vojska dolazi 1689. do Prištine gdje patrijarh Arsenije III. 27. studenoga iste godine polaže prisegu vjernosti austrijskom zapovjedniku. Turci kreću u protunapad i 22. prosinca 1689. nanose poraz kod

⁷ Pavlović, Marko, *Srpska pravna istorija*, Kragujevac, 2005, str. 189–90.

⁸ Bartulović, Željko, *Povijesni razvoj Hreljina od prvog spomena do sredine XIX. stoljeća*, Bakarski zbornik 1, Bakar, 1995, str. 7–18.

Kaćanika pa počinje povlačenje prema sjeveru.⁹ Leopold Habsburški izdao je nekoliko akata u kojima možemo naći temelje priznanja različitih prava srpskom narodu i pravoslavnoj crkvi.

Pozivna pisma (*Litterae invitatoriae*) od 6. travnja 1690. godine

Prvi je poziv na ustanak (*Litterae invitatoriae*/Pozivna pisma) narodima u turskoj vlasti 6. travnja 1690:

Svim narodima i zemljama koje od Naše nasledne kraljevine Ugarske zavise, i svim drugima.... pređašnjoj slobodi, pređašnjim povlasticama i pređašnjem savezu sa telom od koga zavise povratimo... po svoj Albaniji, Srbiji, Miziji, Bugarskoj, Silistriji, Iliriji, Macedoniji, Rasiji... Obećavamo... koje su nama kao kralju Ugarske pravno potčinjene i koje će se zakonito potčiniti, zadržavši poglavito slobodu, povlastice i prava svoje veroispovesti i izbora vojvode, da ćete izuzeti biti ispod svakog javnog tereta i danka, ali izuzevši stara i obična prava kraljeva i gospode koja su postojala pre svakog upada turskog... za vaše sopstveno spasenje i obranu, na način dobrovoljnog danka, po mogućstvu davati nužne priloge... obećavamo, poklanjamo i ustupamo svima i pojedinih slobodno pritežavanje dobara, ili pokretnih ili nepokretnih, koja god od Turaka... oduzeli budu.¹⁰

Priznate su stare povlastice, sloboda vjere, izbora vojvode, oslobođenje od davanja i tereta osim onih uvedenih prije turskog osvajanja kao i dobrovoljnih ratnih priloga, slobodan posjed osvojenih pokretnih i nepokretnih dobara. Pravo na slobodan izbor vojvode ne znači obećanje zasebnog autonomnog teritorija, već osobe koja se prema personalnom principu nalazi na

⁹ Šarkić, *Istorija države i prava Srbije, Istorija države i prava II*, Novi Sad, 2009, str. 60–61. Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, Novi Sad, 2002, str. 384–385. O doseljavanju i privilegijama Srba vidi i Bartulović, Željko i Randelović, Nebojša, *Osnovi ustavne istorije jugoslovenskih naroda*, Niš, 2009, str. 9–10,

¹⁰ Krkljuš i Šarkić, *Odabrani izvori*, str. 74–75 prema Radonjić, Jovan i Kostić, Mita, *Srpske privilegije od 1690. do 1792*, Beograd, 1954, str. 89–95. Vidi i Miladinović, Žarko, *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene autonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897, str. 1–2; Marijan, *Srpska*, str. 273–275, navodi da je zbog rata s Francuskom Leopold povlačio svoju vojsku pa poziva stanovnike obećavši im povlastice nakon pobjede; Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 62; Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str 384. Vidi i Mikaica, Dejan, „Granice Vojvodine 1848–1868.“, u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa „Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe“*, Osijek, 2011, str. 87–88.

čelu skupine ljudi. One se temelje na personalnom načelu za doseljenike, na teritorij Hrvatske i Ugarske, ali bez teritorijalne autonomije. Ovo je prvi spomen vojvode, naziva prema kojem će Vojvodina kasnije ponijeti svoje povijesno ime. Pravo na slobodno korištenje nekretnina je nejasno jer je vladar kao ugarski kralj spomenuo da će poštivati predašnje povlastice u koje ulaze prava ranijih feudalnih vlasnika zemljišta. To se odnosi na područja koja su do 1526. godine bila u sastavu ugarske krune, tako današnje Bosne i Hercegovine, Vojvodine. O područjima srednjovjekovne Srbije kralj štiti, ne spominje priznanje prava nekadašnjih srpskih plemića. Krkljuš uočava da Habsburgovci povelje izdaju kao „ugarski kraljevi“ pozivajući narode i zemlje „pravno potčinjene i koje će zakonito potčiniti“. Nadaju se proširenju vlasti na nekadašnje prostore ugarskog kraljevstva. Korištenje formule da će stanovnicima pripasti nekretnine koje „oduzeli budu“ odnosi se na srednjovjekovno „pravo mača“ (*ius gladii*), stjecanje vlasništva stvari osvojenih u ratu. Vladar i tu može osporiti pravo stanovnika tvrdeći da je carska vojska imala veće zasluge u oslobođenju pa je on stekao to pravo.

O dvoličnim postupcima cara Leopolda govore i zbivanja vezana uz Đorđa Brankovića i njegovu ideju o Iliriku – krajevima oslobođenih od Turaka pod pravoslavnom dominacijom. Njemu je car Leopold priznao pravo na oslobođene zemlje trebajući pomoć u ratu da bi ga kasnije uhitio te umire u zatvoru.¹¹ Na isti je pretvoran način ugušio Leopold pobunu hrvatskog i ugarskog plemstva 1671. godine poznatu kao „urotu“ Zrinskih i Frankopana. Pavlović piše da Leopold daje obećanja u svom interesu, u strahu od rata s Francuskom i novčanih problema. Proglas nastao na temelju Brankovićevog memoranduma ne spominje Ilirsko kraljevstvo, nego „*polunezavisnu teritoriju sa vojvodom na čelu*“ – vojnu granicu. Vladar ne obećava posebnu teritoriju, već samo vojvodu, ali i njega izbjegava imenovati.

Privilegija od 21. kolovoza 1690. godine

Nakon turske pobjede vojska i Srbi se povlače prema sjeveru. Na crkvenonarodnom saboru u Beogradu 8. srpnja 1690. Leopold je priznat za srpskog kralja i zatraženo da se pravoslavnoj crkvi priznaju prava koja je imala pod Turcima.¹² Raniji vladarev poziv ne sadrži privilegije crkvi pa episkop Isaija Đaković pregovara kod cara koji daje povlasticu 21. kolovoza 1690.¹³

¹¹ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 193–194.

¹² Isto, str. 194–195, prema Radonić i Kostić, *Srpske privilegije*, str. 89–90.

¹³ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, Novi Sad, 2004, str. 18–19.

Kralj Leopold I. dao je Srbima i posebno pravoslavnoj crkvi privilegije aktom 21. kolovoza 1690. godine u Beču:

Časnomu, odanomu... Arseniju Czernovichu, nadbiskupu istočne crkve grčkoga obreda, episkopima i... svećenicima i svjetovnim staležima, kapetanima, podkapetanima... cijeloj općini toga grčkog obreda i naroda srpskoga u Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji, Hercegovini i Dalmaciji, Podgorju i Jenipolju i u drugim pridruženim mjestima.. razabrasmo najmilostivije vašu zahvalnost zato, što smo vas oslobodili... turske tiranije i staru vam vratili slobodu, i vječno obećanje, kojim se obvezujete nama vi i potomci vaši radi tolike iskazane blagodati. To doduše radite po svojoj dužnosti, ali opet na Naše još veće zadovoljstvo, što ste priznali Naše pravo, te se predajete u okrilje milosti i blagosti Naše, kao gospodina i zakonitoga kralja Vašega, i izjavljujete hvale vrijednom odrešitošću, da vam je od sad pod okriljem Našim živjeti i umrijeti... te milostivo odlučismo, da po običaju istočne crkve grčkoga obreda srpskoga slobodno zadržite i način staroga kalendara i da vam, ako što dosad, tako i odsad nikakovi crkveni ni svjetovni staleži nikako ne smiju smetati; i neka vam je slobodno između sebe po svojoj volji od naroda svoga i jezika srpskoga namještati arhijepiskopa, koga će stalež crkveni i svjetovni između sebe birati – a taj arhijepiskop neka imade slobodu i vlast upravljati svim istočnim crkvama grčkoga obreda... neka je on (i dalje) na čelu crkvama grčkoga obreda i zajednici ove vjeroispovijesti po svojem crkvenom ugledu, po privilegijama, koje su vam dali Naši uzvišeni prethodnici, pokojni kraljevi ugarski, po cijeloj Grčkoj, Srbiji, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenipolju i Hercegovini pa i po Ugarskoj i Hrvatskoj... Nadalje staležima crkvenim, kao što arhijepiskopu i episkopima, monasima i svake ruke svećenicima grčkoga obreda po manastirima neka ostane vlast upravljati tako da nitko ne smije dirati u pomenute vaše manastire, crkve i sijela, a neka uživaju desetinu, prinose i četvrtine po starom pravu; a nad crkvenim staležom neka ni jedan svjetovnjak osim Nas nema vlasti koga uhititi ili uhvatiti, nego će arhijepiskop takove sebi podvrgnute svećenike, koji zaslužuju neku kaznu, smjeti po crkvenom ili kanoničkom pravu kazniti. Dajemo također i potvrđujemo, da po darovnici naših prethodnika imate crkve grčkoga obreda, manastire i dobra, koja ovima pa tako i arhijepiskopu i episkopima pripadaju, bila ona kakova mu drago... Najposlije ne ćemo dopustiti, da ijedan svećenik ili svjetovnjak smeta arhijepiskopu i episkopima vašim, kad budu

po potrebi pregledali manastire i crkve po gradovima i selima ili također pustili parohije i zajednicu.¹⁴

Prema povlastici Srbi imaju pravo zadržati svoju grčko-istočnu vjeru, što je sloboda vjeroispovijesti, julijanski kalendar, pravo izbora arhiepiskopa između pripadnika svoje zajednice i jezika (!) nadređenog svim pravoslavnim crkvama na spomenutom prostoru i sudskim ovlaštenjima prema pripadnicima crkve kojima sudi prema kanonskom pravu. Crkva ima pravo na dobra i prihode (desetinu, četvrtinu i dr.) prema ranijim privilegijima ugarsko-hrvatskih vladara kao i na zaštitu od bilo kakvih ometanja od strane drugih svjetovnih i crkvenih vlasti osim vladara.

Krkljuš piše da su u konceptu akta bile izostavljene Hrvatska i Ugarska, ali je na intervenciju episkopa Đakovića stavljena formulacija da je arhiepiskop nadležan za sve Srbe. To je ugovor sa Srbima. Priznata je patrijarhova jurisdikcija i crkvena autonomija, njegova vlast nad onim krajevima nad kojima je vladar imao pretenzije.¹⁵

Formulacije u aktu upućuju da je riječ o personalnim povlasticama doseljenim Srbima kojima vladar ne daje teritorijalnu autonomiju, a što se tiče pretenzija prije se može reći da je patrijarh htio garanciju svojih ranijih prava dok je Leopold htio ostvariti svoje pretenzije, priznanje svoje vrhovne vlasti od strane crkve, uz postojeće teritorijalne pretenzije prema krajevima odakle je došlo izbjeglo stanovništvo.

Leopold je „mutio vodu“ unoseći nemir između hrvatskog i ugarskog plemstava i doseljenika. Privilegiju je izdao mimo ugarskog i hrvatskog sabora pa je plemstvo nije htjelo priznati. Unosio je nemir i među Srbe koji su od vladara tražili da Đorđa Brankovića imenuje starješinom i despotom. Kako je on bio zatvoren na prijedlog/izbor od 6. na 7. travnja 1691. car je 11. travnja za podvojvodu imenovao Jovana Manastirliju.¹⁶ To je bilo prvo imenovanje na osnovu priznate titule vojvode. Prema Šarkiću on je „više zapovednik narodne milicije nego politički poglavar naroda“.¹⁷ Leopold nije dopustio da Srbi imaju svjetovnog vođu kojeg oni hoće.

¹⁴ *Hrvatske pravice* (sastavio Požar, Hrvoje), Split–Zagreb, 1990, str. 108–110, prema Czoering, *Etnographie der österreichischen Monarchie*, III. B. Vidi i Miladinović, *Tumač povlastica*, str. 3–4 koji navodi da je privilegija istovjetnog sadržaja izdana i 11. prosinca 1690; Marijan, *Čitanka*, str. 279–281; Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 62.

¹⁵ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 19; Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str. 384–385.

¹⁶ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 195–196.

¹⁷ Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 62; Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str. 385.

Privilegija od 20. kolovoza 1691. godine

Nakon pobjede kod Slankamena 19. kolovoza 1691. godine Leopold na traženje Arsenija III. preko ugarskog kancelara Blaža Jaklina donosi nov patent koji je identičan prethodnome osim što sadrži dodatni odjeljak kojim se određuje da „srpski narod može pod upravom i uredbom svojih vlasti zaostati“. Miladinović misli da je riječ o upravi „svetovnih vlasti“.¹⁸ Pavlović drži da Srbi zavise od arhiepiskopa ne samo u crkvenim nego i „u svetovnim odnosima“.¹⁹ Prema Krkljuš nove povlastice su samouprava, jer će arhiepiskop imati nadležnost „ne samo u crkvenim, nego i u svetovnim stvarima“, a slično zaključuje i Šarkić. Bitno je primijetiti da to nije izvorno ovlaštenje arhiepiskopa već mu je povlasticu dao car smatrajući da pravo pripada njemu te ga samo on može prenijeti na druge, a isto tako i oduzeti što se dogodilo 1732. godine kada je jurisdikcija arhiepiskopa sužena je na crkvena pitanja.

Arhiepiskop prema ovom aktu dobiva povlasticu kaduciteta (*ius spoli*), tj. pravo nasljeđivanja osoba grko-istočne vjere koji umru bez nasljednika (djece i srodnika). Možda je vladar to učinio kako bi stvorio rivalitet između crkve i svjetovnih tijela.

U ovom aktu ne spominje se vojvoda, a patrijarh se suprotstavlja izboru Jovana Monasterlija za podvojvodu smatrajući da on ima svjetovnu vlast na temelju ove privilegije. Predsjednik Ilirske dvorske deputacije, barun Bartenstein piše da je Leopold zbog ratne opasnosti ponudio izbor vojvode, ali da je „ova slobostina sasna opasna, i bila bi kraljevskoj vlasti sasna na štetu“ pa zato nije ušla u nove privilegije.²⁰

Na narodnom skupu u Baji, početkom 1694. godine Srbi traže zaseban teritorij u Slavoniji i Srijemu, ali otpisom Dvorskog ratnog vijeća od 31. svibnja 1694. priznata su im samo personalna prava u Banatu. Patrijarh Arsenije III. žalio se na povrede privilegija od strane Katoličke crkve i feudalaca pa

¹⁸ Miladinović, *Tumač povlastica*, str. 5. Miladinović je ovu privilegiju greškom datirao u 1690. godinu, što se vidi jer se u kronološkom navođenju akata ona nalazi poslije privilegije od 11. prosinca 1690. Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 20.

¹⁹ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str.197. Grujić smatra da je time uvedena „jedna vrsta teokratske vladavine, te je patrijarh postavljao i narodne oficire, sudio i u građanskim sporovima, potvrđivao statute trgovačkih i zanatskih celova itd“. Narodna enciklopedija, IV, str. 360–361. Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 62; Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str. 385.

²⁰ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 20–22.

vladar preko Ugarske dvorske kancelarije donosi privilegiju od 4. ožujka 1695.²¹

Privilegija od 4. ožujka 1695. godine

U novoj privilegiji od 4. ožujka 1695. upućenoj crkvenim i svjetovnim vlastima u Hrvatskoj i Ugarskoj car Leopold ističe:

Najponiznije je Našem Veličanstvu iskazao Arsenije Čarnojević... kako se on... zajedno sa srpskim (raškim) narodima... latio toga posla, da strese jaram otomanskog tiranstva.. pa Nam toga radi objavio, ne samo, da su oni i potomci njihovi podloženi pravu, milosti i blagosti Našoj kao zakonita kralja, nego da su se, ostavivši svoje kuće u Turskoj i napustivši svoje imanje i sermiju, a prognani iz svoje domovine, i premestili u Naše krajeve... gotovi živeti i mreti pod senkom Naše zaštite... i kako je on ovim osobito vrlim i plemenitim delom... dobio milostive naredbe i diplome... i slobode i osobita prava... da i pomenutom arhijepiskopu ostane nepovređeno staro dostojanstvo i vlast, da može vladike svoje vere postavljati... i da vladike... milostivo nalazimo da se mogu primiti i trpeti po okruzima, koji su im određeni, a u kojima su to jest po volji Našega dvorskog vojničkog veća u dovoljnom broju porodica naselili i smestili raški ili srpski narodi... mogu svoje duhovne poslove bez smetnje vršiti, krivce popravljati i za krivice kazniti, škole i crkvene prihode, što im po veri i starom običaju pripadaju, primati, i svoju dužnost... vršiti,... da može slobodno vršiti i ispovedati svoju veru, bez ikakvog straha, opasnosti i štete u telu ili imanju i da može uživati predašnju i njima još u staro doba po glasu trećega članka pete odluke kralja Matije, i poslednjega članka druge odluke kralja Vladislava odobrenu slobodu od desetka, koji desetak neka sam narod obraća i upotrebljava na hranu i prihod vladika svoje vere... Za to... sudismo, da valja ih sve skupa, t. j. arhijepiskopa, vladike i srpske narode... sa svom porodicom i dobrima, i sa svima stvarima i celim imetkom njihovim da primimo u Našu kraljevsku odbranu i osobitu zaštitu i zaklon.²²

²¹ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 20; Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 63.

²² Miladinović, *Tumač povlastica*, str. 5–8; Krkljuš i Šarkić, *Odabrani izvori*, str. 77–79. prema Radonjić i Kostić, str. 89–95; Marijan, *Čitanka*, str. 291–294.

Prvo, u privilegiji je primjetan neskriven, zapovjednički ton kojim se vladar „s visoka“ obraća adresatima akta. „Najponizniji“ patrijarh, pripadnici crkve i stanovnici su samo prognani bjegunci koji su ostavili svoje zemlje i kuće, te će „živjeti i umrijeti“ za svog vladara koji im je „milostivo“ odredio gdje će se naseliti. Leopold tvrdi da su ga Srbi priznali za svoga „zakonita kralja“, što bi njemu u slučaju mogućeg oslobođenja njihovih teritorija tokom rata dalo pravo da ih legitimno priključi Habsburškoj Monarhiji.

Arhiepiskop ima pravo imenovanja vladika koji će domaći feudalcima, stanovništvu i katolička crkva tolerirati u područjima gdje ih je vladar naselio, a to je pravo vjeroispovijesti pod izričitom zaštitom vladara. Arhiepiskop ima sudsku vlast, pravo kažnjavanja i pravo na vlastite prihode, a desetina prikupljena od doseljenog stanovništva će pripadati vladikama. Dakle, Pavlovićeva misao da je uvedeno oslobođenje od plaćanja desetine odnosi se na oslobođenje plaćanja desetine svjetovnim feudalcima, ali ostaje desetina pravoslavnoj crkvi.²³ Od posebne je važnosti pravo Crkve da osniva vlastite škole.

Krkljuš „uočava tendenciju... sužavanja“ privilegija: pravo kralja da potvrdi episkope, episkopi smiju službu samo u krajevima gdje je dozvoljeno naseljavanje Srba, rad crkvenih lica ograničen je klauzulom da ne smiju raditi na štetu prelata i katoličke crkve, a privilegije vrijede „dokle stvari ovako budu stajale“.²⁴

Miladinović primjećuje igru cara Leopolda koji nejasnim formulacijama u svojim privilegijama nastoji privući Srbe na svoju stranu u ratu protiv Turaka. I zaista, Leopold je još na početku svoje apsolutističke vladavine obećao hrvatskim i ugarskim staležima oslobođenje njihovih nekadašnjih područja koja su u tom trenutku bila u turskoj vlasti. Zatim je otezao s ratom za oslobođenje jer je bio uvučen u borbu s Francuskom za tzv. španjolsko nasljeđe Habsburgovaca, tj. posjede njihove loze koja je vladala u Španjolskoj. Nezadovoljstvo takvom politikom dovelo je do otpora dijela hrvatskog i ugarskog plemstva u pobuni Zrinskih i Frankopana. Sa sudionicima je car krvavo obračunao 1671. godine namamivši ih prethodno u Beč obećanjima slobodnog dolaska (*salvus conductus*). Dvoličnost ovog vladara Miladinović je s okusom gorčine podcrtao zaključkom za seobu „koja je svakako sudbonosna po Srbe, to može biti, da bi po srpski narod bolje bilo, da je i izostala bila“.²⁵

²³ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 197–198.

²⁴ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 20–22.

²⁵ Miladinović, str. 5.

Pregled privilegija i propisa u XVIII. stoljeću

Ferenz Rakoczy vodi mađarsko plemstvo 1703. godine u buni protiv vladarevog apsolutizma. Srbi, kao i Hrvati, nisu prišli ustanku i zato patrijarh od vladara traži priznanje povlastica kao zahvalu za vjernost što je Josip I. učinio 1706. Nakon smrti Arsenija III. narodni sabor izabrao je za mitropolita Isaiju Đakovića 1708. godine. Beč želi pravoslavnu hijerarhiju odvojiti od Pečke patrijaršije, ali došlo je tek do administrativne autonomije u okviru Karlovačke mitropolije.²⁶ Od vladara se traži proširenje povlastica: zasebna teritorija, da ugarski sabor prizna privilegije kao svoje zemaljske zakone, da pravoslavni kler sudjeluje u radu hrvatskog i ugarskog sabora. Karlo III. u potvrdi privilegija 1713. godine navodi uvjet da one ne idu na štetu trećih. To uznemirava Srbe pa je 1715. godine donio Zaštitnu diplomu po kojoj privilegije važe „dokle Srbi budu verni, odani i poslušni njemu i njegovom domu“. Diploma je proglašena preko Ratnog savjeta u Ugarskoj i Hrvatskoj što prema Krkljuš znači da su privilegije po prvi put proglašene i u Hrvatskoj.²⁷ Ipak, bilo bi smjelo tvrditi da one ranije nisu bile na snazi u Hrvatskoj.

Napredne reforme u vrijeme prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije (1740–1780) i Josipa II (1780–1790) ponekad su i „drugu stranu medalje“. Josip II ukida crkvene redove (jezuiti i pavlini) i sekularizira njihove škole. Ista opasnost nadvila se nad Pravoslavnu crkvu.

Marija Terezija je privilegije potvrdila 1743. i 1745. godine nakon što je Srijem uključila u hrvatske županije.²⁸ Ona je, modernizirajući upravu, 1745. godine osnovala Ilirsku dvorsku komisiju, koja se od 1747. godine zove Ilirska dvorska deputacija (*Hofdeputation in Transsylvanicis, Banaticis et Illyricis*), ali taj organ radi u interesu dvora, a ne Srba koji prigovaraju.²⁹ Slično i hrvatsko plemstvo tvrdi da novo Hrvatsko kraljevinsko vijeće krnji autonomiju županija i sabora. Ugarska dvorska kancelarija tvrdi da postaje nadležna za srpska pitanja, a pravoslavna crkva da su privilegije „ustanove javnog prava pod suverenitetom monarha, te da nema potrebe.. da... moraju biti uzakonjene... na ugarskom saboru“. Predsjednik Ilirske kancelarije 1748. godine odgovara da je to pitanje „baština austrijskog doma“ (*patrimonium Domus Austriacae*), a 1753. godine da redovni zakoni sabora nemaju prednost pred privilegijima koje je vladar dao narodu kao izuzetak (*ex legis*

²⁶ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 197–198.

²⁷ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 22–23.

²⁸ Isto, str. 25–26.

²⁹ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 198.

exceptis).³⁰ To znači da je potvrđena prednost personalnog principa važnja prava nad teritorijalnim što su htjeli Mađari.

M. Terezija je 1770. i 1777. godine izdala regulamente (pravilnike) kojima uređuje građanska i crkvena pitanja Srba, ali su oba doživjela kritike³¹ pa je konačno donesen Deklaratorij 16. srpnja 1779. godine (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis, das Erläuterungscript*) koji je na snazi do 1868. godine.³² Deklaratorij sadrži propise o: samostalnosti uprave u crkvenim poslovima, izboru i prihodima mitropolita, imovini svećenika, crkvenom fondu, upravi crkvenih imanja, pravu krune na imenovanje administratora mitropolije i eparhija, izboru episkopa i crkvenih dostojanstvenika, nagradama za svećeničku službu, protoprezbiterima, stupanju u svećenički red i primanju službenih mjesta u crkvi, oslobođenju svećenstva od davanja državi, vršenju vjenčanja, sahranjivanju, ispovjedi, manastirima i kaluđerima, kaznama u crkvi, kongresima, kalendaru, crkvenim praznicima, gradnji crkava i groblja, mješovitim brakovima, objavi zakona, vremenu održavanja sinoda i zakletvama. Zabranjeno je imenovanje svećenika i arhimandrita u Peći ili drugdje u Turskoj, njihov dolazak i odlazak bez dozvole svjetovne vlasti. Pod kontrolu vladara dolazi narodno-crkveni odnosno neprikosnoveni fond. Maksimiran je broj paroha zavisno o broju kuća u mjestu. Vladar je obećao utemeljiti zasebnu tiskaru „za srpski i za ostale istočne jezike“ kako bi „lakše bilo... nabavljati nužne knjige“, ali ona nije utemeljena. U narodni, tj. crkveni sabor ulazi 75 zastupnika (po 25 iz reda vojnika, građana i svećenstva) Akt je izdan na latinskom jeziku za područje Hrvatske i Ugarske, a na njemačkom kao službenom jeziku u Vojnoj krajini.³³

Deklaratorij je prijelaz s feudalnih, personalnih privilegija, ograničava ih na pitanja „vjere, savjesti i običaja“, a u civilnim stvarima je nadležna vlast u mjestu stanovanja prema modernom teritorijalnom principu.³⁴ Krkljuš piše da je to „izraz apsolutne vlasti vladaoca nad narodom i crkvom“.³⁵ Carica želi kontrolu nad crkvom, njenim financijama i školstvom. Iste je mjere poduzela prema katoličkoj crkvi i školama proglašivši se „apostol-

³⁰ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 26–27 i Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str. 386.

³¹ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 28–29.

³² Isto.

³³ Miladinović, str. 10–54. Vidi i Miller, Nicholas J., *Between Nation and State, Serbian Politics in Croatia Before the First World War*, Pittsburgh, 1997, str. 36.

³⁴ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 198–201, prema Grujić, *Narodna enciklopedija*, IV, str. 365.

³⁵ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 29.

skom“ vladaricom koja saziva crkvene sabore, imenuje velikodostojnike i osniva laičke, državne škole.³⁶

Car Josip II. donio je Patent o vjerskoj snošljivosti (*toleranzpatent*) 21. listopada 1781. godine za Ugarsku, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Katolička vjera je utvrđena kao vladajuća dok su ostale trpljene (tolerirane). Država je katoličkoj crkvi povjerila upravne funkcije (ženidbu, matične knjige, pogrebe), ali je sebi pridržala pravo imenovanja biskupa (*placetum regium*). Sukob katoličke crkve s reformama jozefinizma okončan je konkordatom 15. studenoga 1855. godine, koji je u Hrvatskoj preinačen propisima o položaju grko-istočne vjere, izraelićanima, te evangeličkoj crkvi, a najviše zakonom o „vjeroispovjednim odnosima“ 17. siječnja 1906. godine.³⁷

Josipa II. 5. travnja 1782. godine izdao je Konzistorijalnu sistem (Systema Consistoriale) na latinskom i njemačkom jeziku koja je sastavio Josip Iždenci, državni savjetnik, a sastoji se od četiri dijela: I. O konzistorijama i o poslovima, što će se u njima raspravljati; II. O sudskom postupku, kojega se imaju pridržavati stranke u parničnim raspravama i eparhijske konzistorije kod donošanja osude; III. O osoblju, koje će sastavljati eparhijsku konzistoriju i IV. O mitropolitskoj apelacionoj konzistoriji.³⁸ U njoj je detaljno obrađeno procesno pravo pred crkvenim organima.

Nakon smrti Josipa II. na saboru u Temišvaru zatražena je autonomna oblast, sloboda vjeroispovijesti i pravo građanstva. Ugarska kancelarija tvrdi da nema osnova za oblast, ali je car Leopold II. naredio da se ispita mogućnost stvaranja oblasti u Banatu. Ugarski sabor donosi zakonski član XXVII. 1790/91. godine o nesjedinjenima grčkog obreda (*De Graeci ritus non Unitis*) kojim oni dobivaju „pravo građanstva“ i slobodu u poslovima „sveštenstva, crkve, vere... u poslovima zaklada, nauka i odgajanja omladine... koje nisu protivne osnovnom ustavu kraljevine“.³⁹ Car je potvrdio zakon, ali posebna oblast nije formirana.

Skrenimo pozornost na onodobna zbivanja u Rijeci. Pravni status židovske zajednice u Rijeci (oko 25 osoba) reguliran tek aktom Josipa II. (*Protocolum Deputationi in Re Politicae ordiantae die 26a 9bris 1781 in Ordine ad Regulamentum judaeorum celebrate*).⁴⁰ Trgovačka kolonija grčkih obi-

³⁶ Bartulović, Željko, *Povijest hrvatskog prava i države*, Rijeka, 2009, str. 28–36.

³⁷ Žigrović–Pretočki, pl. Ivan, *Upravno pravo Kraljevina Hrvatske i Slavonije s obzirom na Ustav*, Bjelovar, 1911, str. 597–598.

³⁸ Akt je bio na snazi do 1871. Miladinović, *Tumač privilegija*, str. 55–81.

³⁹ Isto, str. 82–83.

⁴⁰ Lukežić, „Postanak židovske zajednice u Rijeci“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 40, Rijeka, 1998, str. 76–85.

telji pridošlih 1717. godine, bila je temelj buduće pravoslavne bogoštovne općine (*Comunita dei Greci e Slavi ortodossi*). Godine 1768. doseljavaju se još 82 pravoslavne obitelji iz Bosne, kojima je carica M. Terezija podijelila austrijsko građansko pravo, a Josip II. ustupio zemljište za gradnju crkve, kao i osnivanje trgovačkog društva – privilegirane kompanije.⁴¹

Pregled propisa od XIX. st. do 1918. godine

Teritorijalna srpska oblast prvi put je formirana u vrijeme revolucionarne 1848. godine. U Ugarskoj je donijet Zakonski članak XX. o kongresu, crkvenoj skupštini grčke istočne crkve. On ima 100 zastupnika, 25 iz redova crkvenih osoba, 75 svjetovnih, a između ovih drugih i 25 predstavnika Vojne krajine.⁴² Narodna skupština u Srijemskim Karlovcima 3. svibnja 1848. godine proglasila je Srpsku Vojvodinu u kojoj je srpski narod „politično slobodan i nezavisan pod Domom austrijskim i krunom ugarskom“, Josif Rajačić izabran je za patrijarha, pukovnik Ogulinske regimente Stevan Šupljikac za vojvodu, a na čelu glavnog odbora je Đorđe Stratimirović. Srpska Vojvodina ulazi u politički savez s Trojednom Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom. Hrvatski sabor to „prima“ 6. srpnja 1848. člankom VII, ali nekoliko dana kasnije člankom XI. Izrijeком precizira da je Srijemska županija dio Trojedne kraljevine čime se otvara teritorijalni problem.⁴³ Srpsku Vojvodinu dvor u svojim političkim igrama nije izričito priznao, ali ni negirao jer ne želi okrenuti Srbe koje treba u borbi protiv mađarske revolucije protiv sebe. Sličnu dvoličnost pokazao je Beč u odnosu prema Hrvatima. Ustav iz 1849. godine priznaje Vojvodinu Srbiju i Tamiški Banat odvojene od Ugarske, ali ne zadugo. Jačanjem položaja vladara i uvođenjem neoapsolutizma Oktobarskom diplomom 1860. godine, Franjo Josip 27. prosinca ukida samoupravu pri čemu su Rumski i Iločki kotar vraćeni Srijemskoj županiji i Hrvatskoj.⁴⁴ Priznanje teritorijalne autonomije pod nazivom Vojvodina Srbija, a ne Srpska Vojvodina navodi na zaključak da je vladar htio sebi sačuvati virtualno pravo na titulu vladara Srbije, možda

⁴¹ Isto, str. 80.

⁴² Miladinović, *Tumač privilegija*, str. 85–86.

⁴³ Pavlović, *Srpska pravna istorija*, str. 298–303; Margetić, Lujo, Sirotković Hodimir i Bartulović Željko. *Vrela iz pravne povijesti naroda SFR Jugoslavije*, Rijeka, 1989, str. 101–102.

⁴⁴ Krkljuš, *Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine*, str. 65–94; Krkljuš, *Pravna istorija srpskog naroda*, str. 391–406; Šarkić, *Istorija države i prava Srbije*, str. 64–65. Mikavica, *Granice*, str. 89–93; Randelović, Nebojša, *Istorija prava II, Osnovi srpske istorije prava*, Niš, 2008, str. 51–52 i 57–58.

se nadajući širenju svoje vlasti na prostor Srbije koja 1849. godine još nije bila međunarodno priznata kao samostalna država.

„Sabor trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da trojedna kraljevina priznaje narod srbski, koji u njoj stanuje, kao narod s hrvatskim narodom istovjetan i ravnopravan“ 1867. godine.⁴⁵

Vladar je reskriptom 10. kolovoza 1868. za Hrvatsku i Slavoniju potvrdio zaključke srpskog narodnog sabora od 1864. i 1865. godine u Srijemskim Karlovcima, a uz neke izmjene zaključak od 24. prosinca 1864. godine o: I. *O redukciji i dotaciji parohijskoga sveštenstva, o stanju osoblja manastirskoga i dotaciji episkopata*, II. *O ustrojstvu mjestnih crkvenih obćina*, III. *O školama*, IV. *O ustrojenju konsistorija i metropolitiskog crkvenog i školskog savjeta*, V. *O upravljanju manastirskih dobara i srbskih narodnih fondova*, VI. *O stećajnom parokijalnom izpitu*. Za obavljanje crkvenih i školskih poslova u crkvenoj općini postoje mjesna crkvena skupština i mjesni crkveni odbor. Crkvenu skupštinu čine zastupnici čiji je broj razmjern broju „duša“, ali ne preko 120. Biraju ih muški članovi općine, stariji od 24 godine, porezni obveznici neporočnog ponašanja. Pasivno biračko pravo imaju stariji od 30 godina. Biraju se na 6 godina, ali se svake druge godine mijenja 1/3 članova. Crkveni odbor čine predsjednik, potpredsjednik te 8 do 24 člana i paroh po zvanju. Odbor bira skupština na 6 godina, a svake treće godine odstupa polovica izabranih kockom.⁴⁶

U doba banovanja Ivana Mažuranića utvrđena je ravnopravnost židovske vjere *Zakonskim člankom kojim se ustanovljuje revnopravnost izraelićana sa sliedbenicima ostalih u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji zakonom priznatih vjerozakona* od 21. listopada 1873. godine, novi propis o ovom pitanju bio je *Zakon o uređenju izraelitičkih bogoštovnih općina* od 7. veljače 1906. godine.⁴⁷ Mažuranić je donio zakone o reorganizaciji školstva koje je uključivalo i njegovu sekularizaciji čime je došao u sukob s katoličkom crkvom, ali najveći protesti došli su od strane grčko-istočne crkve koja je smatrala da sukladno propisima o crkvenoj samoupravi važećima za čitavu monarhiju ili njen ugarski dio, hrvatske vlasti ne mogu krnjiti njihova prava u toj oblasti. No problem je bio u tome što hrvatsko-ugarska nagodba predviđa školstvo kao hrvatsko autonomno pitanje što su hrvatski organi primijenili u ovom slučaju ne osvrnuvši se na ugarske propise kao

⁴⁵ *Hrvatske pravice*, str. 146, prema *Naše pravice, Izbor zakonah, povelja i spisah, znamenitih za državno pravo kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske od g. 1202–1868*, sastavio Bogoslav Šulek, Zagreb, 1868, str. CXXI.

⁴⁶ Žigrović-Pretočki, nav. dj., str. 613–614; *Hrvatski ustavni zakoni*, Zagreb, 1917, str. 432–433.

⁴⁷ Žigrović-Pretočki, nav. dj., str. 619–621; *Hrvatski ustavni zakoni*, str. 435–441.

ni propise crvenog sabora. Ipak obrada ovog zanimljivog pitanja znatno bi nadilazila obujam ovog rada.

Ustrojstvo grčko-istočnog srpskog narodno-crkvenog sabora utvrđena je previšnjim reskriptom od 4. svibnja 1875. godine Rješenjem vladara 8. listopada iste godine potvrđen je *Statut o ustrojstvu synoda grčko-iztočne srsbske mitropolije karlovačke*. Sabor je zastupstvo grčkoistočnih vjernika u opsegu srpske mitropolije u stvarima crkve, škole i dotičnih zaklada. Sastoji se od 75 poslanika, 25 svećenika i 50 svjetovnjaka biranih po izborom redu. Patrijah i episkopi su članovi po funkciji. Poslanici se biraju na tri godine. Sastaju se redovito svake treće godine. Predsjedava patrijarh (mitropolit karlovački). Saziv odobrava vladar, a on ga može odgoditi i raspustiti. Sabor određuje poslovnik uz odobrenje vladara. Sabor imenuje odbor od devet članova koji se sastaje četiri puta godišnje u sjedištu patrijarha te izvršava zaključke sabora i upravlja crkvenim fondovima. Crkvene građevine spadaju u djelokrug crkve i o njima brine mjesni crkveni odbor, a svjetovne upravne vlasti sudjeluju u tehničkim i upravnim pitanjima.⁴⁸

U doba banovanja grofa Karolya Khuena Hedervarya hrvatski sabor donosi dva zakona o vjerskim zajednicama. Prvi je *Zakon o uređenju crkve grčko-iztočne i porabi ćirilice u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* od 14. svibnja 1887. godine. Srbi grčko-istočne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji imaju samostalnu metropoliju. Ovlašteni su samostalno rješavati, uređivati rukovoditi i upravljati u svojim crkvenim, školskim i zakladnim poslovima, u okvirima svjetovnih zakona, u srpsko-grčko-istočnom narodno-crkvenom kongresu koji zastupa vjernike iz zemalja ugarske krune. Pravo vrhovnog nadzora i odobrenja odluka ima vladar. Kongres, uz prethodnu prijavu vladaru, periodički saziva patrijarh, srpski mitropolita. Pripadnicima vjeroispovijesti na temelju ravnopravnosti priznatih religija jamči se razmjern udio sredstava iz državnog proračuna. Zajamčeno je i pravo korištenja ćiriličnog i latiničnog pisma kada se obraćaju tijelima javne vlasti („zemaljskih oblasti“), a „ondje, gdje Srbi u povećem broju žive, imadu se od prvih molba i rješenja strankama ćirilskim pismom, na ćirilicom pisane podneske izdavati“.⁴⁹

Položaj protestanata propisao *Zakon o uređenju izvanjskih pravnih odnosa evangeličkih crkava augsburške i helvetske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* od 7. svibnja 1898. godine. Zakon je proveden naredbom br. 4972 Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade od 17. ožujka 1899. Na snagu su stupili crkveni propisi koji važe u Ugarskoj: A.

⁴⁸ Žigrović-Pretočki, nav. dj., str. 615–616; Hrvatski ustavni zakoni, str. 432–433.

⁴⁹ Hrvatski ustavni zakoni, str. 432–433.

*Zakon o ustavnom ustrojstvu evangeličke kršćanske crkve augsburške vjeroispoviesti, B. Zakon o razdiobi crkvenih okružja i Zakon o obćem evangeličkom obskrbilištu i Zakon o obćem evangeličkom crkvenom mirovinском zavodu, C. Zakon o ustavnom ustrojstvu evangeličke kršćanske crkve reformirane helvetske vjeroispoviesti.*⁵⁰

U Hrvatskoj i Slavoniji *Zakon o vjeroispovjednim odnosima* od 17. siječnja 1906. godine daje pravo svakoj zakonito priznatoj crkvi ili vjerozakonskoj zajednici „svoj vjerozakon javno izpovjedati“. Zakon se dijeli na sljedeće glave: I. *O vjeroispovjestima*, II. *O prijelazu iz jedne vjeroispovjesti u drugu*, III. *O vjeroispovjesti djece*, te IV. *Prelazne i zaglavne ustanove*. U svezi s provedbom zakona ban je donio *Naredbu o provedbi zakona od 17. siječnja 1906. godine o vjeroispovjednim odnosima* od 15. travnja 1907. godine.⁵¹ *Zakon o priznanju islamske vjeroispovjesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* od 27. travnja 1916. godine uvrstio je islam među priznate vjeroispovijesti. Ban je 3. svibnja 1916. donio *Naredbu o provedbi zakona od 27. travnja 1916. o priznanju islamske vjeroispovjesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*⁵² Priznate vjere i zajednice do 1918. godine bile su: rimokatolička (grkokatolička), grčko-istočna, evangelička augsburškog i helvetskoga ispovijedanja, židovska (izraelitička) i islamska (muhamedanska).⁵³

Naredbom kraljevskog povjerenika u Hrvatskoj i Slavoniji od 24. siječnja 1913. godine proglašeno je rješenje vladara od 11. kolovoza 1912. godine o autonomiji grčko-istočne crkve. Izvan snage su stavljene uredbe o: privremenom ustroju grčko-istočne srpske dijeceze i mitropolitskog crkvenog i narodno-školskog savjeta, izbornom redu i ustroju crkvenog sabora iz reškripta od 14. svibnja 1875. godine, a na snagu ponovno stupile odredbe poglavlja IV. i V. donijetih na saboru 1864/1865. godine sadržanih u reškriptu od 10. kolovoza 1868. godine i pripadajući izborni red s promjenama koje će provesti vlada. Izvan snage se stavlja uredba o upravi grčko-istočnih srpskih manastirskih dobara od 28. ožujka 1908. godine i uvodi ranija praksa.⁵⁴

⁵⁰ Žigrović-Pretočki, nav. dj., str. 616–618.

⁵¹ Hrvatski ustavni zakoni, str. 414–431.

⁵² Isto, str. 441–446; Ankica Marinović-Bobinac i Dinka Marinović-Jerolimov, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Zagreb: Udruga za vjersku slobodu u RH, Prometej, 2008, str. 285.

⁵³ Žigrović-Pretočki, nav. dj., str. 414–431.

⁵⁴ Isto, str. 432–433.

Zaključak

Položaj doseljenog stanovništva, poglavito Srba na hrvatskim prostorima u okviru Habsburške/Austro-Ugarske Monarhije bio je predmet više važnih pravnih akata. Počevši od Vlaških statuta vladar daje određena prava stanovništvu u obliku personalne samouprave. Akti donošeni tokom rata protiv Turaka 1683–1699. godine pokazuju kako se mijenja odnos vlasti prema pravoslavnim Srbima. Od početnih poziva kojima obećava priznanje ranijih prava i zaštita pa i vojvoda, do akata u kojima prevladava naredbodavni ton vladara kojim želi istaknuti da je druga strana priznala njegovu vlast i da su podanici koji zavise o milosti vladara. Posebno se regulira položaj pravoslavne crkve i njena autonomija koja se vremenom ograničava u korist svjetovne vlasti, ali u prvom redu vladara prosvijećenog apsolutizma, a ne ugarskih i hrvatskih organa koji također zavise o (samo)volji vladara. Poseban teritorij više se ne spominje sve dok u revolucionarnim zbivanjima 1848. godine nije proglašena Srpska Vojvodina. Ustavom 1849. godine potvrđena Vojvodina Srbija i Tamiški Banat nestaju u doba neoapsolutizma 1860. godine.

Propisi koje je Sabor trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije donosio u XIX. i početkom XX. stoljeća dio su onodobnog, ali ipak novovjekovnog zakonodavstva. Dijelom u njima valja sagledavati političke okolnosti u kojima su nastajali, međusobne odnose tada već ne samo vjerskih skupina nego i izgrađenih nacija (Hrvata, Mađara i Srba), političkih skupina koje su bile na vlasti u Saboru (mađaroni, narodnjaci, Hrvatsko-srpska koalicija). Pitanje položaja nacionalnih i vjerskih manjina dio je bogate lepeze međunarodnih konvencija, ugovora i drugih akata kao i unutrašnjih državnih propisa. Dio je to novih izazova koje postavljaju svijet i Europa početkom XXI. st. U budućnosti koja dolazi u vremenima integracija i globalizacije ipak ne treba zaboraviti na vlastitu prošlost, pogotovo pravne tradicije koje danas možemo smatrati pretečama manjinskih i vjerskih prava i sloboda u suvremenom svijetu.

Mato Artuković

Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba

Uvod

Od početka 19. stoljeća, nacionalističke ideologije u Europi su toliko snažne da usmjeravaju djelovanje velikih skupina ljudi i utječu na funkcioniranje država. U tom pogledu jugoistočna Europa nije izuzetak. Međutim, ono što razlikuje to područje od zapadne Europe bila je činjenica da su na tom prostoru postojala dva multietnička carstva – Otomansko i Austro-Ugarsko Carstvo. Stoga je povijest jugoistočne Europe u posljednja dva stoljeća oblikovao složen odnos između nacije, vjere i države, a borba za nacionalnu državu, njihova nestabilnost i međunacionalni sukobi postali su jedno od osnovnih obilježja njezine povijesti tijekom posljednja dva stoljeća.

Širenjem načela nacionalnog samoodređenja od zapadne u jugoistočnu i srednju Europu stvoren je obrazac za određivanje granica novih država. Naime, stara carstva devetnaestog stoljeća funkcionirala su na posve drugačiji način. Svoju su legitimnost temeljila na dinastijskoj lojalnosti, a ne na etnicitetu. Za većinu naroda jugoistočne Europe etnički definirana nacionalna država postala je jedini prihvaćen oblik državne organizacije pa će konačna posljedica tog procesa biti raspad dotadašnjih carstava. Prvi nacionalni pokret čiji je cilj bio samostalna nacionalna država na ovom području razvio se među Grcima u Otomanskom Carstvu već početkom 19. stoljeća, a završio je uspostavom njezine neovisnosti 1830. godine. Slijedili su ih Srbi u istoj državi koji su započeli borbu za samostalnu nacionalnu državu već 1804. godine, a državnost su postupno stjecali od 1815. do 1878. godine. Hrvati koji su živjeli u Austro-Ugarskoj Monarhiji svoj su nacionalni pokret započeli nešto kasnije – tridesetih godina 19. stoljeća, a stvaranje moderne nacionalne države protegnulo se duboko u 20. stoljeće. Stvaranje nacionalne države temeljne na etničkoj većini u „etničkom kolažu“ Europe imalo je za posljedicu pojavu manjina kao suvremenog političkog problema. Naime, tamo gdje je država izvela svoj suverenitet iz „naroda“ (a „narod“ se definirao kao određena nacija), postojanje drugih etničkih skupina unutar njezinih granica postaje prijetnja ili izazov onima koji su vjerovali u načelo nacionalnog samoodređenja. Konzervativni političari u pojedinim zemljama doživljavali su druge etničke skupine isključivo kao prijetnju, a Samostalna srpska stranka u Hrvatskoj i njezino političko glasilo *Srbobran* tipičan je primjer za takvu političku orijentaciju koja je postala uzrokom hrvatsko-srpskih sporenja i u konačnici rata krajem 20. stoljeća. Dakle, u

ovom radu usredotočit ćemo se na razdoblje kada je Hrvatskom upravljao ban Khuen Hedervary te prikazati poglede Srpske samostalne stranke kao najjače stranke Srba u Hrvatskoj koju je ban podržavao. Upravo iz ovoga razdoblja baštinilo je naše vrijeme najveći dio problema, a u istraživanju pogleda Srpske samostalne stranke na putu smo prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba. Budući da se radi nacionalističkoj ideologiji dugog trajanja, ovaj problem smatramo izuzetno važnim.

Ideja nacionalne države

Na temelju desetaka i desetaka tisuća stranica i dokumenata koje je autor ovih redaka prostudirao, možemo reći da je temeljni uzrok hrvatsko-srpskog sukoba različito shvaćanje ideje nacionalne države. U ovome se uglavnom slaže gotovo cjelokupna hrvatska i srpska historiografija, izuzev većine marksističkih historiografa u SFR Jugoslaviji, koji su tumačili nacionalne sukobe „sukobima buržoazija“.

Srpski političari u Hrvatskoj okupljeni oko ilustriranog kalendara *Srbobran* i Srpske samostalne stranke ne protive se imenu Slavonija i Slavonac, Dalmacija i Dalmatinac kao regionalnom imenu već njihovu zajedničkom imenu Hrvatska i Hrvat. Oni zagovaraju slavonski i dalmatinski regionalizam u smislu nacionalnog i kulturnog određivanja ovih pokrajina kao srpskih zemalja. Hrvatskom imenu se protive jer samo ono ima integrativnu moć ujediniti sve hrvatske zemlje u jedno državno tijelo, a time se isključuju srpske pretenzije u Hrvatskoj: „nema te sile koja će nehrvatske narode prisiliti da se Trojednica zove samo Hrvatska i da se trobojnica krsti samo hrvatska“, kategoričan je Paja Jovanović, vođa Srpske samostalne stranke. Pokrajine Srijem, Slavonija, Zagorje, Lika, Krbava, Banija i Dalmacija su za članove ove stranke „srpske zemlje“. Tako npr. ističu Varaždin kao „mrtvu stražu srpstva“.¹ U člancima oni govore o „ovostranom srpstvu“, „ovostranim srpskim zemljama“, „raskomadanom srpstvu“ koje se mora ujediniti. Umjesto pojma „Hrvatska“ autori kalendara rabe pojmove „Trojednica“, „ove zemlje“, „ova domovina“, „zapadni krajevi našega naroda“. Ova se terminologija zadržala u Srpskoj pravoslavnoj crkvi do danas, a rasprostranjena je i u srpskim intelektualnim krugovima.

Paja Jovanović, predsjednik Srpske samostalne stranke, ne odlazi 1894. godine na susret parlamentaraca u Peštu jer ga je predsjednik Ugarskog sabora pozvao kao člana Hrvatskog sabora. Po njegovoj izjavi u listu *Srbobran*

¹ U istom broju u kojem je objavljen drugi dio čuvenog članka „Srbi i Hrvati“, *Srbobran* donosi dopis iz Varaždina pod naslovom „Sa mrtve straže srpstva“, *Srbobran*, 10. (23) 8. 1902, str. 169.

samo hrvatski šovinisti Sabor zovu hrvatski i to u težnji da pohrvate Dalmaciju i Slavoniju.² Za Paju Jovanovića je tako i izložba domaćih tkanina ili tjestenine u Brodu na Savi ili Novoj Gradiški pod hrvatskim imenom u stvari „velikohrvatska propaganda“.

List *Srbobran*, koji je zastupao program Srpske samostalne stranke, bio je najtiražnija i najčitanija knjiga Srba u Hrvatskoj namijenjena seljaštvu. Njome je ova stranka širila velikosrpsku ideologiju, čiji je temelj težnja za ujedinjenjem „svih srpskih zemalja“. Tako se u kalendaru o Srbiji piše s mnogo emocija: „Srbijo mila, ti drago i milo ime naše opšte srpske majke, ti ime i izvore srpskog imena“; Srbija je „mila majka“ i „majčica“, a Srbin joj se raduje „kao dijete majci“, on je „gri i ljubi božanskom i svetom ljubavlju“, pruža joj „svoje ozeble i uzdrhtale ruke da ih ogrije u tvojim toplim i svetim njedrima“. Srbija je „Bogom blagoslovljena zemlja“, „divan perivoj“, „pupoljak pun mirisa“, „obećana zemlja“ koju Srbi trebaju paziti „kao i zjenicu u oku“. Gotovo cjelokupan sadržaj kalendara koji je dosegao nakladu od nevjerojatnih 40 000 primjeraka, posvećen je buđenju osjećaja jedinstva kod Srba u Hrvatskoj sa Srbijom i njihovim ujedinjenjem.³ Kad je 1904. godine urednik kalendara postao Svetozar Pribičević, on je nastavio istu uređivačku politiku. O tome sam kaže:

U kalendarima *Srbobran*, koje sam uređivao za potrebe naroda, objavljivao sam, iako sam bio ugarsko-hrvatski državljanin, portrete kralja Petra i njegovih sinova Đorđa i Aleksandra, a ne Franju Josipa i njegova nasljednika Franje Ferdinanda. Kao kad bi danas mađarski stanovnik u Vojvodini uređivao kalendare s portretom Otona Habsburškog umjesto Aleksandra Karađorđevića.⁴

Pribičević je tako u srpskom narodu budio osjećaj za srpsku dinastiju Karađorđevića koja je tako postala vrlo popularna među Srbima u Hrvatskoj pa su austrougarske vlasti vršile česte premetačine po seljačkim kućama da bi izbacile slike srpskog kralja i članova srpske kraljevske obitelji.⁵ Dakle kalendar u središtu pažnje ima Srbiju i njenu budućnost, ali Srbiju koja se mora proširiti na sve „srpske zemlje“, od kojih su mnoge dio Austro-Ugarske Monarhije.⁶

² „Srpski odgovor na mađarski poziv“, *Srbobran*, 3. (15) 5. 1894, str. 50.

³ O kalendaru *Srbobran* v. M. Artuković, „‘Srbobran’ – narodni srpski kalendar (1892–1903)“, u: *Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića*, Zagreb, 2002, str. 235–256.

⁴ S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990, str. 114.

⁵ Isto, str. 114.

⁶ Više o *Srbobranu* vidi u M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb, 1991.

„Srpske zemlje“

Srijem, Slavonija, Lika, Krbava, Banovina, Dalmacija te Bosna i Hercegovina su za autore *Srbobrana* srpske zemlje i one moraju pripasti Srbiji kao „Pijemontu srpskih zemalja“. One pripadaju Srbiji na temelju narodnog načela, jer u njima živi narod koji govori srpskim jezikom. Pripadnici Srpske samostalne stanke smatrali su Srbima sve one koji govore štokavski, bez obzira što se velik broj tih štokavaca nije smatrao Srbima, a sam je Karadžić još tridesetih godina u pamfletu *Srbi svi i svuda*, koji je postao temelj za velikosrpsku ideologiju i političko-teritorijalna presizanja, napisao nabrajajući gdje sve žive štokavci „sva tri zakona“: „*Samo prva tri miliona zovu se Srbi ili Srbliji, a ostali ovoga imena neće da prime...*“ (ist. M. A.).⁷ I dalje objašnjava: „Kad čovjek pomisli npr. da Madžara ima i rimskoga i kalvinskoga zakona, pa se svi zovu Madžari; ili da Nijemaca ima i rimskoga i lutoranskoga i kalvinskoga zakona, pa se opet svi zovu Nijemci; *mora se čuditi kako se barem ovi Srbi zakona rimskoga neće Srbi da zovu.*“⁸ (ist. M. A.) Dakle čini se da Karadžić ne poistovjećuje vjeru i naciju te smatra da Srbin može biti i „zakona rimskog“ iako se oni ne žele zvati Srbima. Karadžić je, po svemu sudeći, bio svjestan raskoraka između teorije koju zastupa i životne zbilje. „Bila mu namjera ili ne, Vuk Stefanović Karadžić je, dakle, političar, štoviše, zapravo korifej srpske nacionalne ideologije“. U nastavku svog teksta Karadžić piše:

Arnauti su u ovoj stvari za nas još bliži i priličniji primjer nego i Madžari i Nijemci: njih (Arnauta) ima i rimskoga (a može biti gdješto i grčkoga) zakona, pa se svi zovu Arnauti, i da rečemo da se između sebe malo mrze, ali prema drugijem narodima žive kao i braća, kao da su svi jednoga zakona, *i jedan bi od njih turskoga zakona ubio deset pravijeh Turaka za jednoga Arnautina makar koga hrišćanskog zakona, kao što bi i Arnautin rimskoga zakona ubio deset Talijanaca za jednoga Arnautina turskog zakona*⁹ (ist. M. A.).

Kao što smo rekli za članove Srpske samostalne stranke Slavonija je srpska zemlja. Oni podupiru razvoj „slavonstva“ kao regionalnog osjećaja u želji da se ospori hrvatski značaj Slavonije. „Slavonstvo“ podupire i ban Hedervary kako bi oslabio hrvatski nacionalni pokret, te ga je on smatrao ravnopravnim nacionalnim osjećajem hrvatstvu. U tom cilju ban je podupirao

⁷ Bože Čović (urednik), *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb, 1991, str. 83.

⁸ Isto.

⁹ Isto; usp. i Lj. Antić, nav. dj., str. 29.

interese slavonskog veleposjeda i suprotstavljao jako njemačko-mađarsko građanstvo grada Osijeka hrvatskom građanstvu u Zagrebu.¹⁰

Osim Slavonije „srpska zemlja“ je i Srijem, kako po svojem narodnom tako i povijesnom pravu. Kad se opisuju pojedina mjesta Srijema, autori kalendara uvijek ističu njihov srpski karakter, kao da u njima nema drugih stanovnika. Naročito se trude istaknuti da nema Hrvata. Prepričavajući razgovor sa srpskim seljakom iz Krnješevaca, dopisnik *Srbobrana* pita ga što je, a ovaj odgovara: „O brate, a šta ću biti već Srbin! Ovdje su sve sami Srblji. ‘Zar nema tu Hrvata?’ ‘Cc! Nema ni jednoga! Nego duše ti, reci ti meni, kakvi su mu to ljud, ti Rvati i kako govore? Rekoh mu kratko da su Hrvati naša rođena braća, da govore srpski kao i mi jer su i oni nekad bili Srbi.“¹¹

Srpskim samostalcima je posebno stalo da dokažu kako je Srijem i povijesno srpski. Navest ćemo ovdje kao primjer ono što o tome piše Sima Lukin Lazić, popularan srpski povjesničar. O „srpskim zemljama“ on piše:

Jer znaš li ti bolan, koja je to ‘srpska zemlja’ u kojoj su sveti Ćirilo i Metodije i učenici njihovi propovijedali pravoslavlje? To ti je, dragoviću moj, sav Ilirik, i sva Dalmacija tadanja, pa onda Norik i Panonija. A tadanji Ilirik, Norik i Panonija to ti je današnja Istrija i Kranjska, Bosna i Hercegovina, Lika i Krbava, Hrvacka i Slavonija sa Srijemom, pa onda Banat i Bačka s onim dijelom kraljevstva Srbije od Drine do Morave; jer vladčanska stolica svetog Metodija bijaše u gradu Moravi, tamo negdje oko današnjeg sela Morovića u Srijemu, a nedaleko otale je negdašnji rimski Sirmijum, ili današnja Mitrovica, gdje se kuva kiselica i stekliška ‘čista ideja hrvatstva’, a gdje su nekada stolovale i ‘vladičestvovala’ prve srpske pravoslavne vladike panonske, koje tu u toj (danas uskisloj) Mitrovici stolovahu sve do hunske poplave u petom stoljetju, jer prvi episkop mitrovački (sirmiumski) bio je blaženi Andronik, učenik sv. Pavla, kojega je sam sv. Pavle tamo postavio i lijepo ga pozdravio.

Objašnjenje srpskog ideologa-povjesničara je potpuno jasno: treba dokazati da je Srijem pravoslavni tj srpski kroz svoju dugu povijest, te da je hrvatsko ime nepoznato u Srijemu.

¹⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb, 1968, str. 122; usp. i I. Karaman, „Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868–1918)“, u: *Zbornik HIS 4*, Slavonski Brod, 1968, str. 301–302.

¹¹ „Širom ravnoga Srijema“, *Srbobran*, 22. 4. (4. 5) 1892, str. 32.

Lika također prema tvrdnjama srpskih samostalaca spada u „srpske zemlje“. Mnoštvo dopisa u srpskom tisku je „iz junačke srpske Like“, Lika je „srpska dika“. Navest ćemo jedan dopis u *Srbobranu* koji govori tome u prilog: „u selu D. žive isključivo čisti ovejani Srbi. Nema tu ni spomena o nekoj drugoj narodnosti. Samo žali Bože, slabo je narod svjestan svoga dičnoga srpskog imena. Najviše se čuje ime ‘Vlah’ ili ‘Hrvat’“. Ime ‘Vlah’ ukorijenilo se u našem narodu ovđe otuda, što je ovo granica, te se narod miješa s muhamedancima iz Bosne, a i pod turskom je vladom bivao. Turčin neće drukčije reći Srbinu doli ‘Vlah’. Kasnije nam braća Hrvati, koje što su taj nadimak čuli od muhamedanaca, koje što se u najnovije doba ime srpsko ruži i negira zanesenjačkim šovinističkim knjigama, te se na svakom mjestu i svakom prilikom nameće ime ‘Hrvat’ osobito preko škole u najnovije doba, jer nema srpskih učitelja“. Velik je grijeh, piše u kalendaru, što djeca u školi uče pozdravljati s „Hvaljen Isus i Marija“, a ne s „Pomoz Bog“, pa dopisnik predlaže roditeljima da djecu ne šalju u školu, jer bolje mu je da mu dijete ništa ne zna, nego da zlo zna“. ¹² Doduše autori priloga u *Srbobranu* ne negiraju da je Lika bila hrvatska zemlja, već pišu da je Lika „u davnim vremenima srce hrvatstva, ali je ona to turskim osvajanjima prestala biti i danas je srpska i po jeziku, i običajima i nošnji“. U kalendaru stoji da u Lici ima i Bunjevaca. Oni su „iz Hercegovine, s Neretve – dakle, Srbi su“. Ti Bunjevci su „Crni Vlasi“. Nadalje u kalendaru stoji: „Kako vidiš, dobro je i tih Vlaha po Lici, koji su svi rimokatoličke vjere zbog čega danas ne srbuju, nego nešto drugo, a to? Lako ti je pogoditi“ te razvija svoju povijesnu poduku čitatelju pišući: „oni se prevjeriše, koje u Dalmaciji koje u Lici...narod srpski sve ove koji pristupiše rimskoj crkvi na Buni, okrsti imenom te crkve – Bunijevcima“. ¹³ Srpski samostanci u borbi za srpstvo Like ne žele ni čuti da bi u Lici bilo starosjedilaca katolika tj. Hrvata koji su ostali nakon turskih osvajanja. Stav hrvatskoga povjesničara Tadije Smičiklasa, koji je drugačije objašnjavao strukturu stanovništva u Lici i Krajini oni nisu prihvaćali. Smičiklas je o tome pisao:

Katolike zovu pravoslavni danas u mnogih stranah naše granice krajinci. Tako su se oni jamačno u šesnaestom vieku sami nazivali, jer rieč krajina u hrvatskih spisih u šesnaestom vieku uvijek dolazi, dočim je rieč krajišnik od pravoslavnih donešena, koji su bili na drugoj strani na turskom krajištu. Ova rieč krajincac pokazuje nam one preostale starosjedioce katolike i branitelje oko gradova hrvatskih. ¹⁴

¹² „Naši dopisi – Iz Like“, *Srbobran*, 20. 12. 1884. (1. 1. 1885), str. 33.

¹³ „Prilike i neprilike“, *Srbobran*, 28. 1. (9. 2) 1889, str. 4.

¹⁴ T. Smičiklas, *Poviest hrvatska*, II, Zagreb, 1879, str. 99.

O Dalmaciji se u *Srbobranu* također piše kao o „srpskoj zemlji“. Iz krugova dalmatinskih Srba već se 1863. čuju prva osporavanja hrvatskog karaktera Dalmacije, i uvjerenja da je ona srpska zemlja, koja može imati samo prolazne interese za ujedinjenje s banskom Hrvatskom.¹⁵ U vrijeme ustanka u Bosni i Hercegovini koji je započeo 1875. godine i trajao do 1878. godine, dio srpskih političara u Dalmaciji smatrao je Bosnu i Hercegovinu isključivo srpskom zemljom, dok su hrvatski političari u okupaciji Bosne i Hercegovine od strane austro-ugarske vojske vidjeli mogućnost njezina pripajanja Hrvatskoj i zahtjev temeljili na povijesnom i prirodnom pravu. Kad su na izborima za Carevinsko vijeće 1879. srpski birači u Bukovici pomogli izbor autonomaša Gustava Ivanića protiv prvaka Narodne stranke Mihe Klaića (ovaj je ipak izabran jer se povukao Mihovil Pavlinović), bio je to znak za konačni raskid, koji je potvrđen stvaranjem Srpske narodne stranke u Dalmaciji 1880. godine. Stranka je pokrenula u Zadru svoje glasilo *Srpski list*, a uređivao ga je Sava Bjelanović. U listu su važnu ulogu imali svećenici, pa su mu oni davali, kao i cjelokupnoj stranci, klerikalnu notu.¹⁶ Srpska narodna stranka surađivala je s talijanašima autonomašima. Kao i članovi Srpske samostalne stranke u Banskoj Hrvatskoj tako i članovi Srpske narodne stranke u Dalmaciji smatraju Dalmaciju „srpskom zemljom“ i tvrde da Hrvatska nema povijesno pravo na ovu pokrajinu, pa se protive njezinom spajanju s Hrvatskom, ističući dapače da bi Srbi pristajanjem na sjedinjenje Dalmacije sa sjevernim hrvatskim pokrajinama izvršili „griješ samoubojstva“. Suprotnosti Hrvata i Srba u Dalmaciji su, prema mišljenju samostalaca, proistekle iz činjenice što „između ostalih srpskih pokrajina hoće Hrvati da pohrvate Dalmaciju, u kojoj s malijem izuzetkom žive sami Srbi“.¹⁷ Pritom se *Srbobran* pozivao na službenu statistiku austrijskih statističara. Ravnatelj statistike K. Czoernig je, oslanjajući se na Šafaika, smatrao da su Hrvati srpskog podrijetla i da postoje kao varijanta Slovenaca i Srba. Czoernig prema jeziku („sloveno-hrvatski“ i „srbo-hrvatski“) razlikuje stanovnike „Sloveno-Hrvate“ (žive u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i sjevernom dijelu Križevačke županije te Đurđevačkoj pukovnji; tu je izgleda ubrajao i čakavce iz Hrvatskog primorja) te „Srbo-Hrvate“ (žive u hrvatskoj Krajini, te sa Slovencima i Srbima u Istri). Srbi žive u Dalmaciji i Slavoniji te u slavonskoj Vojnoj krajini. Srbi se javljaju pod različitim imenima: Slavonci, Šokci, Bunjevci, Dalmatinci, Morlaci, Dubrovčani, Bokelji itd“. Iste nazore zastupao je austrijski statističar Ficker, prema kojemu Dalmaciju

¹⁵ N. Stančić, „Program Mihovića Pavlinovića iz godine 1869“, *Historijski zbornik*, XXIII–XXIV, Zagreb, 1970–1971, str. 124–125.

¹⁶ K. Milutinović, „Nastanak politike novog kursa na Primorju“, u: *Istorija srpskog naroda*, VI–1, Beograd, 1983, str. 351.

¹⁷ „Nekoliko riječi zadarskom *Narodnom listu*“, *Srbobran*, 12. (24) 5. 1886, str. 103.

nastanjuju samo Srbi i u kojoj nema niti jednog Hrvata, a u Slavoniji ih ima čak 560. Kasniji pokušaji popisa nacija u Habsburškoj Monarhiji oslanjali su se na Czoernigova shvaćanja iz 50-ih godina 19. stoljeća.¹⁸ Prema Mayerovu *Konversations-Lexikon*, knj. 4, Leipzig 1875, str. 925. u Dalmaciji su najbrojniji Srbi (89% stanovnika), poslije njih Talijani (10,5%), a ostalo su Albanci, španjolski Židovi i drugi. Brockhaus, *Konversations-Lexikon*, Berlin und Wien 1892, knj. 4, pun je komplimenata za lijepe i odvažne, hrabre mornare i vojnike „Srbohrvate“ iz Dalmacije. U Mayerovom Velikom Leksikonu iz 1903. su „Srbohrvati“ najbrojniji narod u Dalmaciji. Kao što vidimo službene statistike nisu bile povoljne za Hrvate, dapače izrazito su bile na strani Srba, ali i sada je bila jedno teorija a drugo stvarnost. To su srpski ideolozi znali, ali su se ipak pozivali na teorije kao i Karadžić prije njih, iako su znali da je stvarnost bila drugačija. Srpske stranke u Hrvatskoj i Dalmaciji ustrajavale su na ovoj zabludi svojatajući Dalmaciju kao „srpsku zemlju“ protivеći se ujedinjenju ovih hrvatskih pokrajina, što je za život Hrvatske bilo od vitalnoga značenja.

Jedan od razloga zašto su se Srbi protivili ujedinjenju Dalmacije i Hrvatske bila je i sudbina Bosne i Hercegovine. Nju su Srbi u Hrvatskoj i Dalmaciji smatrali isključivo srpskim zemljama koje moraju pripasti Srbiji. Uključivanje Dalmacije lančano bi izazvalo i pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, odnosno Austro-ugarskoj monarhiji, čime bi se onemogućilo da one pripadnu Srbiji. Kad je ustanak u Bosni i Hercegovini završio njezinom okupacijom od strane austro-ugarske vojske, izjalovile su se nade Srba i Srbije da će ova pripasti Srbiji. Srbi iz Hrvatske su otvoreno zagovarali pripajanje Srbiji, za što ih se u Hrvatskoj optuživalo za veleizdaju. Kao državljani jedne zemlje žestoko su se borili za prava druge zemlje. Stav prema Bosni i Hercegovini otvorio je novu fazu u hrvatsko-srpskim odnosima i dodatno ih je zaoštrio. Okupacija Bosne i Hercegovine imala je veliko značenje za Austro-ugarsku monarhiju i druge balkanske države. Austro-Ugarska je tom okupacijom nastojala otkloniti utjecaj Rusije i opasnost za monarhiju koja je iz tog utjecaja proizlazila. Monarhija je time htjela spriječiti stvaranje jake slavenske države na svojoj južnoj granici. Ovaj korak značio je i kraj tradicionalne politike monarhije i očuvanja integriteta Otomanskog Carstva koju je provodio kancelar Metternich.

¹⁸ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Zagreb, 1985, str. 49–53.

Narodno i povijesno pravo. Srbija, „Pijemont srpskih zemalja“

Kao što je već rečeno, srpske stranke u Hrvatskoj smatraju „srpskim zemljama“ uz Srbiju još i Crnu Goru, Kosovo, Makedoniju, zapadnu Bugarsku, Banat, Bačku, te upravo nabrojane Slavoniju, Srijem, Dalmaciju, Liku, Kravau, Bosna i Hercegovina. Prema mišljenju istaknutom u srpskom tisku, knjigama i kalendarima, Srbija kao „Pijemont srpskih zemalja“ ima pravo ujediniti „srpske zemlje“ na temelju povijesnog i narodnog načela. Ta dva načela srpski ideolozi kombiniraju, već prema tome kada je i u kojem slučaju koji od njih odgovarao. U slučaju Kosova pozivaju se na povijesno pravo i pritom se pravo na Kosovo brani često rasističkom terminologijom. Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina za srpske samostalce su srpske zemlje i po svojoj povijesti i po pripadnosti naroda. Srijem, Slavonija, Lika, Kordun, Banovna, Dalmacija također.“ „Mrtva straža srpstva“ je, kako je već rečeno, Varaždin. Zato nije nikakvo čudo da Srbi iz okolice Knina dočekuju kamenjem hrvatske arheologe, koji su došli otkopavati hrvatske srednjovjekovne starine i da se diže prava buna protiv tih iskopavanja.

Najraširenija srpska knjiga u 19. stoljeću je kalendar *Srbobran*. Tiskan je, kako je već istaknuto, u 40 000 primjeraka, što znači da ga je mogla imati svaka treća do četvrta srpska kuća. Kalendar je u ono vrijeme bila osobito važna knjiga, koja je odgajala i poučavala najšire slojeve naroda. U statistikama o broju stanovništva u Hrvatskoj iz 1890. godine u kalendaru *Srbobran* navodi se da je u Hrvatskoj tada živjelo 2 186 410 stanovnika, a oni su bili: 567 443 pravoslavni Srbi, 1 354 276 katolici, koji govore srpski („racki“) i hrvatski, 117 493 Nijemci, 68 794 Mađari, 27 521 Česi, 20 987 Slovenci, 13 614 Slovaci, 3 606 Ruteni, te 12 676 drugi narodi. Jedna od statistika u kalendaru dijeli „crkvene poglavice u opsegu srpstva“ na crkvene poglavice „Srba pravoslavnih“ (pa nabroja sve episkopije koje su u okviru karlovačke mitropolije, bukovičko-dalmatinske mitropolije, dabro-bosanske, zatim crkvene poglavare u Srbiji, Crnoj Gori, na Kosovu, Makedoniji), „Srba muhamedanaca“ i „Srba rimokatolika“ – pa su kao Srbi sada navedeni i često napadani Strossmayer, Stadler, Posilović i Buconjić, te poglavar „Srba unijata“ Julije Drohobecki. Time se iskonsturiranom metodom proglašava pravo na zemlje koje pripadaju nesumnjivo Hrvatskoj „srpskim zemljama“ na temelju narodnog načela, tj. pripadnosti srpskom narodu. Kristalizaciona točka ujedinjenja svih „srpskih zemalja“ je Srbija, i sve te zemlje moraju pripasti Srbiji. Doduše, za Slavoniju i Dalmaciju, iako ih se smatra „srpskim zemljama“, ne kaže se izričito da moraju pripasti Srbiji, ali prečesto povezivanje dva termina, „srpske zemlje“ i „ujedinjenje“ sa Srbijom, ne ostavlja dvojbu kome se one trebaju pripojiti.

Povijesno i narodno pravo su sastavni i nerazdvojni dijelovi iste nacionalne ideologije. O konkretnim političkim prilikama i trajnim stranačkim interesima ovisi na koje će se pravo i kada stranački ideolozi više pozivati. I samostalci u Hrvatskoj i srpski narodnjaci u Dalmaciji pozivaju se sad na povijesno, sad na narodno pravo. U sporu s Hrvatima oni naglašavaju narodno načelo u vezi s Bosnom, Hercegovinom, Likom, Slavonijom, Srijemom, Dalmacijom. Oni su narodno načelo tumačili kao državotvorni element, pa njihovi pogledi na Srbiju kao „Pijemont“ „srpskih zemalja“ predstavljaju velikosrpski pogled kad je u pitanju sudbina ovih zemalja. Tamo gdje se ne mogu pozvati na narodno načelo, kao što smo vidjeli, npr. na Kosovu, srpski ideolozi pozivaju se na povijesno pravo iako ga izruguju kad se Hrvati na njega pozivaju. Kosovo je „centar nekadanje srpske kraljevine i carevine“, prepuno „stare srpske slave“. U krajevima kojima su središta Skopje, Prizren, Priština, Skadar, Bitola, danas se „odomaćio arnautluk; nekadanju kulturu, radinost, bogatstvo, zamenila je danas divljačina latinskih i muslimanskih Arnauta. Srpstvo je u tim krajevima proređeno, ali zašto je proređeno? *Jer je u vjekovnoj borbi za slobodom i hrišćanskom kulturom izginulo, jer se je poseklo, jer se rasteralo*“ (istaknuo *Srbobran*). Samostalci nabrajaju zadužbine srpskih vladara na Kosovu, Makedoniji i dijelovima Bugarske da bi dokazali čiji su to krajevi.¹⁹ No, kad hrvatski arheolozi žele iskopavati hrvatske starine u krajevima naseljenim Srbima, srpski samostalci se tome protive i plješču narodu koji je izašao i tjerao radnike s nalazišta i hrvatskih arheoloških lokaliteta.

Vjera

Nazori o vjeri srpskih samostalaca o srpskom narodu i „srpskim zemljama“ zapravo su pravi labirint, koliko god izgledali jednostavni. Radi se o ideologiji, a ona je spoj racionalnog i iracionalnog, no ideologija srpskih samostalaca toliko je puna iracionalnog da se čudimo da se njome nije ozbiljnije hrvatska historiografija pozabavila. Kad kažemo da su ovi nazori srpskih ideologa labirint, onda je to zato što Srpska samostalna stranka smatra da je bitna oznaka srpstva pravoslavna vjera. Oni koji na temelju jezičnog načela posrbljuju sve štokavce katolike, da bi im to načelo izvršilo svoju misiju, tj. uvećalo broj Srba za nekoliko milijuna, sada sami daju prednost vjerskom načelu u određivanju nacije. „Odreći će pravoslavlja, znači odreći se srpstva.“ Ali uz to je neraskidivo povezan i običaj slavljenja krsnog imena. Kad je jedan „Ličanin“ iznio da je „proslava krsnog imena lijep običaj, ali da podnipošto nije koristan za našeg seljaka“ jer da „novčarka trpi“ i da

¹⁹ „Zadužbine srpskih careva u neoslobođenim krajevima“, *Srbobran*, 23. 9. (5. 10) 1895, str. 110.

se događaju izgredi sa štetnim posljedicama, uredništvo *Srbobrana* je i tu priliku iskoristilo da identificira srpski narod s pravoslavnom vjerom i običajem slavljenja krsnog imena.

Ta Srbin i njegova mila narodnost sa svetom pravoslavnom vjekom, njezinim ustanovama i običajima, stoji u tako tijesnoj vezi, da se jedno bez drugoga ne može tako reći ni zamisliti; jer dok si pravoslavan i slaviš krsno ime, dotle si i Srbin. Prestani biti pravoslavnim, ne slavi krsnoga imena, odrekao si se svoje narodnosti.²⁰

Koji se Srbin odreče svojega krsnog imena – odrekao se svoje narodnosti.²¹

Slike iz Like koje donose srpske novine uvijek su pune priča o zatiranju pravoslavlja. Dapače:

Krajina je isključivala srbovanje. Već prvi dani militarizma otkrivaju nam borbu protiv svega onoga što nas je otkrivalo kao Srbe. Neću pogriješiti – i ako je svaka organizacija i reorganizacija stvarala od Krajine militarni zid – da je svaka taka organizacija postepeno do najnovijih dana zbrisala s nas najodličnije crte srbovanja... Gotovo svi upravitelji Krajine bijahu prerrevni širitelji unije i rimokatolicizma.

Sav društveni život koji je bio srpskog podrijetla (vlast knezova u općinama, zadruge, zborovi kod crkava), sve je to podređeno militarizaciji da se onemogućí srbovanje. A Katolička crkva vječni je neprijatelj srpstva i srpskog naroda. Kad čovjek čita povijesne priloge srpskih ideologa, dobiva dojam da Vatikan u cijeloj svojoj povijesti nije se ničim drugim bavio nego smišljao antisrpske urote. Osobito je napad na pravoslavnu vjeru, koji su vodili katolički misionari „sa potpisanim dekretima samijeh prvosveštenika rimske crkve“, značio veliku pogibelj za srpstvo. U zamke koje se postavljaju pravoslavcima spada i mješoviti brak. „Ej, pa je li čudo što danas polovina Krajine govori srpski, nosi se srpski, pjeva srpski, podržava po koji običaj srpski – a ne osjeća srpski. Krv je srpska, nošnja, pjesma, riječ, biljege su srpske – ma pravoslavlja nema pa mu je oteto i srbovanje.“²² Povijest Srba svodi se na ono što drugi „rasrbljavaše i raspravoslavljaše. To ti je istorija naša. Ne treba je kititi, okićena je našom krvlju i kostima“.²³

²⁰ „Proslava krstnoga imena kod našeg naroda“, *Srbobran*, 13. (25) 7. 1887, str. 68.

²¹ Isto.

²² „Ilín – dan u Raduču“ ili „Slike iz Like“, *Srbobran*, 13. (25) 7. 1887, str. 68.

²³ Isto.

Zato osobito budni moraju biti pravoslavni svećenici. Za srpske samostalce nije dovoljno da svećenik bude dobar duhovni voda. On mora kako se *Srbobran* izrazio, „srpski misliti“. Propovjednik svojem vjerniku slušatelju mora ponajprije pružiti „srpski užitak“. Ovih načela držala se većina srpskih svećenika pa možemo mirne duše reći da je Srpska pravoslavna crkva više nastojala stvoriti dobre Srbe nego dobre pravoslavce.

Jezik i kultura

Pitanje jezika i s njim povezane kulture vrlo je važno u prikazu hrvatsko-srpskih odnosa u ovo vrijeme (na isti način došlo je do izražaja više puta tijekom povijesti, pa je i danas aktualizirano u istom obliku). Samostanci smatraju da je štokavski samo jezik Srba, te da Hrvati, ono što je najvažnije, nemaju svoga jezika. Po mišljenju samostalaca srpski narodni jezik već se afirmirao (stvarnost je sasvim drugačija: Karadžićev standardni narodni jezik i pravopis u Srbiji je prihvaćen tek poslije njegove smrti), kad se kod Hrvata tek primjećuju tragovi narodnog preporoda. Temelj toga preporoda je srpska kultura, napose srpski jezik. Hrvati su izmislili ilirizam i jugoslavenstvo, po mišljenju srpskih samostalaca, iz dva razloga: da mogu „slomiti žilavi srpski narod“ i pohrvatiti srpsku kulturnu baštinu. „Pod obrazinom bratstva, jedinstva, ilirstva, naša mila braća Hrvati prisvojiše i pohrvatiše jezik srpski, i povjesnicu srpsku, i umotvorine srpske i najodabranije sinove i trudbenike srpske“. Vidjeli smo da su srpski ideolozi katolike kao narod smatrali Srbima, jednako kao i muslimane. I kad se radi o kulturnim stvaraocima iz katoličke sredine, također ih se ubraja u Srbe. Tako su Gundulić, Relković, Kačić i sva kultura renesanse i prosvjetiteljstva u Dubrovniku i Slavoniji srpski kulturni stvaraoci i pripadaju srpskoj kulturi, bez obzira što se radi o katolicima. No, kad ti isti katolici provede uniju, onda oni nisu više Srbi nego su Hrvati, koji su spremni na zatiranje svega srpskoga od dolaska Srba. Ti neprijatelji svega srpskog „bijahu velikom većinom hrvatski velikaši u fraku i mantiji i oduševljeni pitomci vatikanski iz Hrvatske. Oni su od pamtivijeka vodili zaludnu i nekorisnu politiku, da treba otrgnuti srpske sinove od pravoslavlja, kako bi ih onda napravili Hrvatima, jer su znali da je pravoslavlje budni čuvar Srpstva. Njihovi zemaljski narodni sabori svi su radili u tom smislu... Ali, „kao što nas istorija uči, sva naprezanja hrvatske vlastele, gospode i popova, da nas Srbe u Hrvatskoj učine Hrvatima, bijahu uzalud“.²⁴ Hrvatska kultura za samostalce i ne postoji. Instrumenti, nošnja, igre (pa i popularna igra Sinjska alka) dio su srpske baštine. Narodne običaje Hrvati nemaju. „Ako ih je

²⁴ „Mi se ne damo!“, *Srbobran*, 24. 7. (5. 8) 1891, str. 33.

i bilo, poništila ih je zapadna kultura, i Hrvati nemaju danas ni originalnih narodnih melodija, ni svirala, ni igara, ni kola, kao što imaju Srbi. Nemaju ničega.“²⁵ Ono što je najvažniji hendikep za Hrvate, kako je već rečeno, oni nemaju svoj jezik. Jezik kojim govore je srpski, i to „bratska pozajmica“. Prema tome, i suvremena hrvatska kultura, po mišljenju samostalaca, osuđena je na smrt, kao i narod koji je degeneriran, demoraliziran. Sve je tu bez imena i vrijednosti, sve u hrvatskoj povijesti bez osobnosti, značaja i časti. Sve što je vjekovima stvarano, u rukama nacionalnih narcisa oko *Srbobrana* i *Vrača Pogađača* je omalovaženo, nagršeno, naruženo, ako nije posrbljeno. Hrvati nemaju ničega osim obveze da se pokaju.

„Kult ugroženog Srbina“

Ovdje dolazimo do bitnog u sadržaju odnosa između Hrvata i Srba, što je, usudujem se reći, većini znanstvenika promaklo i promiče, a kontinuirano se provlači kroz 150 godina povijesti odnosa Hrvata i Srba tako da čini, rekao bih, samu srž tih odnosa. Jednako se ponašaju urednik *Srbobrana* Paja Jovanović i urednik *Vrača Pogađača* Sima Lukin Lazić prije 130 godina, kao i urednik u Matici srpskoj koji izdaje „Deset vekova srpske pisane reči“, te urednici *Rečnika srpskog leksikona* ili srpskih *Novosti*.

Kad se želi istaknuti brojnost srpskog naroda, onda su katolici, vidjeli smo, Srbi. Kad se želi istaknuti postignuća i doprinos srpskog naroda u kulturi, znanosti, onda su također ti katolici Srbi. Tako su Bošković, Gundulić, Relković „ovejani Srbi“, tako je Dubrovnik „srpska Atina“, jer se tada uzima Karadžićeva jezična definicija srpstva. Ali od Karadžićevog načela odustaju Srbi jednako u 19. kao i u 21. stoljeću, kad svoje suvremenike Hrvate podsjećaju na unijaćenje (ili suvremene grijeh) i razne nepravde, koje su njihovi „prađedovi“ učinili Srbima kroz povijest, i pozivaju ih na „pokajanje“. Tog trenutka od jezične koncepcije srpstva ne ostaje ništa. Postoji samo katolik, Hrvat i „Latin“ koji se šćućurio u svakom zlu koje je snašlo srpski narod i u povijesti i u sadašnjosti.

Jedna od najistaknutijih nakana srpskih novinara jest da se pažljivim izborom informacija Srbe prikaže kao neravnopravno stanovništvo. Samostalcima je draga izjava o Srbima kao „građanima drugoga“ i „trećega reda“ u Hrvatskoj. Nemamo vremena navoditi mnogobrojne primjere koji pokazuju da je stvarnost upravo suprotna. To pokazuju čak i istraživanja akademika

²⁵ „Matica Hrvatska i begovski ‚pivač‘“, *Srbobran*, 13. (25) 1. 1887, str 6; usp. i „Srpske narodne pjesme u Hrvata“, *Srbobran*, br. 119–123/1889, te „Osvajanje srpske kulture kod Hrvata i dalje“, 25. 5. (6. 6) 1899, str. 61.

restića u drugoj polovici 20. stoljeća, koji je obnovitelj ovih teza stvorenih u 19. st. o „ugroženom Srbinu“.²⁶

Srpski samostalci u najrazličitijim varijacijama promiču uvjerenje kod srpskog naroda da je „ugrožen“, da su Hrvati izazvali sukob, da krivnja Hrvata prema Srbima postoji kroz povijest te da je njihovo „priznanje grijeha“ i „pokajanje“ za grijeh osnovni preduvjet za slogu Hrvata i Srba. Pritom su Hrvati okrivljeni prije svega za nastojanje da se Srbi privedu katolicizmu (na drugom mjestu će Srbin *Srbobrana* pisati kako Gundulić nije obični već „veliki Srbin“). To je „istočni grijeh“ Hrvata, u kome srpski ideolozi nalaze, da se izrazimo riječima njihovoga glasila, „glavnicu od koje kamate stalno rastu“. Taj hrvatski agresivni doprinos u službi Vatikana, tj. unijaćenje Srba, traje od 15. i 16. st., dakle od prvog susreta oba naroda. O tome „istočnom grijehu“ Hrvata u *Srbobranu* čitamo: „‘Rimska tijara’ je s Hrvatima kao sredstvom protiv Srba natkrilila Turke“, te su „grijesi turske čalme kud

²⁶ U svojevremeno često spominjanom, poznatom članku *O genezi genocida nad Srbima u NDH* objavljenom u *Književnim novinama* od 15. 9. 1986, akademik Vasilije Krestić svoju je temeljnu misao izrekao tvrdnjom: „Sasvim je sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti u onim vremenima kada su tzv. pravoslavni Vlasi, tj. Srbi, pod pritiskom Turaka u XVI i XVII veku, počeli da naseljavaju hrvatske zemlje.“ Od tada postoji kontinuitet genocidnih radnji nad Srbima kroz sva stoljeća do stvaranja NDH. Da takav kontinuitet ne postoji, i da je sve to samo politikantska, a ne ozbiljna znanstvena teza, pokazao je sam prof. Krestić. Naime, u članku pod naslovom „Zagreb – političko središte Srba u Austro-Ugarskoj“, u: *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, knj. 1, Beograd, 1989, kao temeljni zaključak toga svoga rada Krestić kaže: „Polako, ali sigurno, kao novo političko središte Srba u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj, počeo se uzdizati Zagreb“ (str. 101), što je prof. Krestić pokazao i mnogobrojnim konkretnim činjenicama. Akademik Krestić je do toga zaključka došao na osnovi usporedne analize nacionalno-političkog, kulturnog i društveno-ekonomskog razvitka Srba u Hrvatskoj i Ugarskoj. Ali upravo u tome i jest poanta. Onaj tko išta zna o značenju Novog Sada u povijesti Srba u Habsburškoj Monarhiji pa i Srbiji, znat će kakva se promjena dogodila premještanjem srpskog političkog, ekonomskog pa i kulturnog središta iz Novog Sada u Zagreb. I morat će se u čudu upitati: kako je moguće da je slavna „srpska Atina“, Novi Sad, izgubila to prvenstvo i prepustila ga Zagrebu, središtu zemlje u kojoj su Srbi, prema tvrdnjama akademika Krestića iz drugog rada, na svakom koraku potisnuti, izvrgnuti hrvatiziranju i progoni-ma, obespravljani, čak i do genocida, dakle apsolutno ugroženi??? Kako to da su apsolutno „ugroženi“ Srbi iz Hrvatske oteli vodstvo jednom Mihailu Politu Desančiću ili Jaši Tomiću? Do politikantske tvrdnje o tobožnjem kontinuitetu „genocidnih radnji“ nad Srbima došao je akademik Krestić tako što je preuzeo tvrdnje srpskog novinstva 19. stoljeća kao svoje znanstvene tvrdnje. Do zaključka o Zagrebu kao središtu političkog i društvenog života Srba u Austro-Ugarskoj došao je na temelju činjenica koje su poznate svakom tko hoće činjenice priznati. Unatoč očitoj kontradiktornosti vlastitog mišljenja prof. Krestić još nije smogao intelektualnog poštenja da prizna svoju zabludu iako ju je sam dokazao.

i kamo lakši nego crna kronika onih zala što ih počinije obzoraški đedi“ od samog dolaska Srba među Hrvate.²⁷ Ovakva su mišljenja u srpskom tisku neprestano prisutna, i već to pokazuje da pretvaranje katoličkih kulturnih velikana u Srbe nije plod uvjerenja, nego plod potrebe da se praznine u kulturnom stvaralaštvu Srba ispune prisvajanjem tuđe baštine. U srpskom tisku se često i rado govori o „Srbima tri vjere“, ali iz svega što je napisano izlazi da srpstvo nije ugroženo jedino ondje, gdje je pravoslavlje zadovoljno.

Tri činjenice proizlaze iz ovih pogleda srpskih ideologa što smo ih predstavili. Prvo: da su Hrvati nasljedno spremni na uništenje Srba. Drugo: da su Hrvati narod bez kulturnih postignuća, da nemaju ni pojedince vrijedne spomena, jer su sve to Srbi. Treće: kad se općenito govori o broju naroda, onda su, kako je već rečeno, katolici Srbi da se poveća broj Srba, a zemlje gdje oni žive proglašavaju srpskim zemljama, koje moraju pripasti Srbiji. Ovakav pogled srpskih političkih krugova preživio je cijelo stoljeće i jednako je živ i danas kao i u 19. stoljeću. Tako pišu i takve knjige pišu i pozitivno recenziraju i srpski akademici (npr. Vasilije Krestić), pa u tim knjigama vidimo da je, uz poznate stare Dubrovčane, Dalmatince i Slavonce, i Đuro Đaković Srbin.²⁸ (Ovdje ću upozoriti: kao što vidimo Hrvate se proglašavalo genocidnim i prije nego se dogodio Jasenovac, i prije nego su se izmislili lažni podatci o žrtvama logora Jasenovac. Ta laž govori o 700 000, odnosno milijunu i milijunu i pol ubijenih Srba u Jasenovcu. Dakle, više ih je ubijeno u logorima nego ih je uopće bilo u NDH).

Osim ovakvog viđenja hrvatsko-srpskih odnosa u povijesti, srpski ideolozi vide Srbe ugrožene i u svakodnevnom životu. Svakodnevno nailazimo na izraze skovane po formuli: „Srbin je kriv što je živ“, „srpski narod ima neprijatelja kao ni jedan drugi na svijetu“, ili „nevolja je samo za Srbina stvorena“, „protiv nas raj i pakao“ ili „o jadona li si ti srpska sreća“, „za Srbina nigdje zaštite, nigdje pravde, nigdje zakona“. i slično. *Srbobran* često poziva u pomoć povijest i suvremenost da naglasi kako je u prošlosti bilo i kako je sada zabranjeno „srbovati“. Ali već postojanje termina „srbovati“, „srbovanje“, „srpstvovanje“ govori samo za sebe.

U tisku srpskih samostalaca protivnici su prikazani najcrnijim bojama i napadani najrazličitijim pogrđama. Srbin bez grijeha prema bilo kome, i uz to od svakoga ugrožen – to je najdublje uvjerenje koje su srpski ideolozi u ovom razdoblju razvijali kod srpskog naroda i iza kojega su se utaborili.

²⁷ „Obzor u rimskoj čalmi“, *Srbobran*, 10. (22) 10. 1896, str. 113; „Prilog istoriji srpskog pravoslavlja“, *Srbobran*, 8. (20) 11. 1894, str. 128; „Dižimo crkve“, *Srbobran*, 15. (27) 1. 1892, str.5.

²⁸ J. S. Radojčić, *Srbi. Srpska krajina, Dalmacija, Slavonija, Hrvatska. Biografski leksikon*, Beograd, 1994, str. 198.

Srbin i progon i patnja, to su pojmovi koje srpski idolozi žele učiniti sinonimima. Evo jednog od niza primjera iz srpskog tiska: „Hristos vaskrs! Kliču danas srbobranski svi peroborci Srbobranci s borišta – s listobrana ‘Srbobrana’ – pačeničkom narodu srpskom svem i svud, na četiri strane srbobranskog, srbomučeničkog, srpskog krsta kosovskog.“

Dok svojega čitatelja zalijeva slapovima „ugroženosti“, kad govori o stvarnim činjenicama, stvarnost se pokazuje drugačija. Srba u Zagreba je na primjer 1885. godine bilo 565, ali igraju izvanredno važnu ulogu, napose u politici. Tijekom Khuenovog vremena od osam župana, četiri su Srbi, podban je Srbin, najviše položaje u sudstvu zauzimaju Srbi, predsjednik ili potpredsjednik Sabora je Srbin. U Zagrebu, u toj „hrvatskoj mučionici“, kako *Vrač Pogodač* naziva Zagreb, Srbi su potkraj 19. st. imali: srpsku općinu, srpsku crkvu, Srpsko pjevačko društvo, Srpsku vjeroispovijednu osnovnu školu, Srpsku čitaonicu, Dobrotvornu zadrugu zagrebačkih Srpkinja, Internat za srpsku žensku djecu, Društvo za pomaganje siromašnih Srba đaka na Sveučilištu u Zagrebu, Udruženje srpske trgovačke omladine, Srpsku banku, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, Centralnu kasu srpskih privrednika, društvo „Privrednik“, *Srpsku štampariju, Neven, Privrednik, Vrač Pogodač, Srbobran*. „A u tom kratkom vremenu ubacilo se u narod hiljadama srpskih knjiga (ja sam za nepune dvije godine rasturio trideset hiljada svojih knjiga, a drugi još više), a biće ih, ako Bog da, još i mnogo više.“²⁹ Tako o položaju Srba u Zagrebu piše Sima Lukin Lazić poznat po pseudonimu *Vrač Pogodač*, koji je inače najviše razvijao kult „ugroženog Srbina“.

Kad se uzme u obzir da su upravo u ovo vrijeme Srbi iz Hrvatske preuzeli vodstvo od Srba iz Ugarske, i da je Zagreb postao središte gospodarskog, kulturnog i političkog života Srba u Austro-Ugarskoj Monarhiji, onda je jasno da se ne može nipošto govoriti o ugroženosti Srba u Hrvatskoj, nego o narodu u usponu.

„Srbobranština“

„Kult ugroženog Srbina“ je u srpskom tisku i ideologiji krajem 19. stoljeća postala nacionalna filozofija. Ono što je prvotni cilj i svrha spomenutog kulta, je prisvajanje tuđih teritorija za Srbiju. To je i krajnja misija „kulta ugroženog Srbina“. Ovaj kult ima trajno negativne posljedice na mentalitet srpskog naroda, koji uvijek u drugom vidi krivca za sve svoje nevolje.

²⁹ „Završni govor pri posvećenju Srpske štamparije u Zagrebu“, *Vrač Pogodač*, br. 18/1898.

U posljednjih stoljeće i pol u ideologiji Srba u Hrvatskoj prevladava poseban način ponašanja u politici, koji bih označio pojmom „srbobranština“. Ovaj pojam čine dvije međusobno nerazdvojive komponente. To je odsutnost minimuma volje i spremnosti kod srpskih političkih predstavnika da priznaju da je u ime srpske ideje počinjeno bilo kakvo zlo bilo kome. „Ugroženost“ Srba i optuživanje Hrvata za „genocidnost“ temeljni je element u strukturi te ideologije i ujedno opravdanje za teritorijalne osvajačke pretenzije. Drugu komponentu čini ponašanje hrvatske političke elite. Ona je uvijek nastojala uravnotežiti odgovornost za sukobe tamo gdje je nesumnjivo glavni, gotovo jedini krivac za sukobe bila srpska strana. Za ovo će se naći obilje potvrda u svakodnevnom životu i u *Stenografskim zapisnicima Hrvatskog sabora do 1918.* kao i *Stenografskim beleškama* poslije 1918. godine, kao i poslije 1945. godine, pa čak i u suvremeno doba.

Ovdje ću spomenuti samo jedan primjer. Godine 1902. izašao je u zagrebačkom *Srbobranu*, glasilu Srpske samostalne stranke, članak „Srbi i Hrvati“ u kojem se Hrvatima odriče pravo i mogućnost da budu narod, u kojem se Hrvatima usred Zagreba naviješta rat do istrebljenja, i u kojem se kaže da će Srbi istrijebiti Hrvate u 20. st. zato što su Srbi superiornija rasa. Autor se u teorijskom objašnjavanju toga programatskog članka pozvao na Ludwiga Gumplovicza i Houstona Stewarta Chamberlaina, čija je društveno-filozofska misao dvadesetak godina kasnije postala temelj nacizma. Taj rasistički programatski članak objavljen usred Zagreba kao program i misao vodilja Srpske samostalne stranke Srbima za 20. stoljeće, izazvao je u Zagrebu i u provinciji velike demonstracije. Bilo je i mrtvih demonstranata. Uveden je i prijeki sud. Kad je Khuenova Narodna stranka kao vladajuća stranka raspravljala o tim demonstracijama i donijela zaključke, ni jedan jedini put nije spomenut taj članak kao bilo kakav uzrok ili barem povod demonstracijama, koje su digle na noge 20 000 Zagrepčana, dakle gotovo trećinu stanovništva. „Radi mira“, da se održi „prijateljstvo“ sa Srbima u Narodnoj stranci, Hrvatska vlada tada nije našla za potrebno u svojim zaključcima ni spomenuti članak i program, koji je u bitnim svojim mislima preživio cijelo 20. stoljeće.³⁰ I danas ga ponavljaju na političkoj pozornici, naravno, samo drugi glumci. U vezi s ovim člankom i demonstracijama navest ćemo dva prikaza hrvatskih unitaristički orijentiranih političara. Jedan krajnje površan i ideologiziran prikaz rujanskih događaja dao je dr. Ivan Ribar. Sjećajući se tih dana puno kasnije, on je napisao:

³⁰ O članku Nikole Stojanovića „Srbi i Hrvati“ i demonstracijama koje je izazvao v. opširnije M. Artuković, „Članak ‚Srbi i Hrvati‘ i antisrpske demonstracije 1902. u povijesnoj literaturi i publicistici“, *Spomenica Filipa Potrebiće*, Zagreb, 2004, str. 257–292.

S još nekoliko studenata posmatrali smo *pomahnitalu* franko-furtimašku rulju, kako naoružana toljagama, krstareći ulicama i trgovima grada Zagreba, *inzultira* svakog susrelog građanina, *koji im je bio prokazan kao pravoslavac* (ist. M. A.), pali, razara, pljačka radnje trgovaca i obrtnika Srba, prosvjetno-kulturne-privredne ustanove *uz mirno posmatranje policajaca i žandara, predvođene agentima i konfidentima* (ist. M. A.). Spopao nas je, kao i mnoge druge prolaznike, bijes radi naše nemoći jer se nisamo mogli oduprijeti toj rulji, spriječiti uništavanje imovine.³¹

Nije točno da je meta napada bio onaj tko je demonstrantima „*bio prokazan kao pravoslavac*“, kako površno prikazuje demonstracije Ribar i daje im vjerski karakter. Prvo, među demonstrantima je bilo i pravoslavaca. Drugo, masa nije napadala kuće ljudi za koje su sami izgređnici govorili da su pravoslavni Hrvati.³² Nije točno također ni to u prikazu dr. Ribara da su izgređnici nastupali „*uz mirno posmatranje policajaca i žandara*“. Novinar *Hrvatskog prava* Ivan Peršić, svjedok događanja, piše da su demonstracije započele oko pola dvanaest prije podne bacanjem kamenja na Srpsku banku, napadom na Srpsku štampariju i uredništvo *Srbobrana*. Uz to su napadnute kuće i trgovine nekih istaknutih Srba. Intervencijom redarstva sve se smirilo. Oko pet sati poslije podne demonstracije su obnovljene spaljivanjem *Srbobrana*. „Kod toga bi i ostalo, da redarstvo nije prerevno i brutalno interveniralo uhapsivši grlatoga i plećatoga frankovačkog gradskog zastupnika Paju Gašparovića“.³³ Revnost policije u suzbijanju izgreda potvrđuje i Milan Marijanović, književni kritičar i publicist, agilni osnivač i vlasnik, urednik i suradnik mnogih časopisa i listova. U knjizi pod naslovom *Hrvatski pokret*, koju je objavio u Dubrovniku 1904. Marijanović je napisao:

Ali uza sve to veliki razmah onih iskaza ja bi pripisao tome faktu, što je onda masa prvi put u Zagrebu osjetila svoju premoć nad oružanom silom. Iskazi su počeli u nedjelju spaljivanjem „*Srbobrana*“ i bili bi svršili razbijanjem prozora kao obično. *Ali brutalni postupak policije – to je ono što je izazvalo masu* (ist. M. A.). I ako pomno čitamo pisanje pojedinih novina, osobito „*Obzora*“, vidjet ćemo da su događaji drugoga dana bili upereni protiv policije. I tada je prvi put u nas masa oćutila da se treba suprotstaviti

³¹ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb, 1965, str. 23.

³² „Protuvlaški pokret“, *Hrvatsko pravo* od 3. 9. 1902, str. 2045; „Značajna poslanica“, *Obzor*, 3. 9. 1902, str. 202; v. i S. Matković, *Čista stranka prava 1895–1903*, Zagreb, 2001, str. 153.

³³ I. Peršić, *Kroničarski spisi* (prir. dr. Stjepan Matković), Zagreb, 2002, str. 139.

sili, koja je u Hrvatskoj kroz decenije vladala. I baš u ponedjeljak su bile najjače borbe. U utorak je masa uavgjela nemoć sile i devastirala dućane više iz preuzetnosti svoje snage, više iz objesti, nego iz mržnje.³⁴

Spomenut ćemo i jedan primjer iz sredine 20. stoljeća – Jasenovački mit. Taj mit je raskrinkan najviše znanstvenim istraživanjem povjesničara Franje Tuđmana, Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića. On je imao za cilj da se hrvatski narod zauvijek stjera u ispovjedaonicu i pred cijelim svijetom za stoljeća unaprijed proglasi genocidnim, i time mu se jednom za uvijek onemogućiti stvaranje svoje države.

Za ovaj mit o stotinama tisuća ubijenih Srba u Jasenovcu najveći je krivac hrvatska komunistička elita. Bez njezinog ne samo pristanka, nego i aktivnog sudjelovanja u stvaranju tih monstruoznih konstrukcija, taj mit ne bi bio stvoren. Te bezumne brojke imale su za cilj osuditi ne ustaški režim, nego hrvatski narod.

O filosemitstvu Hrvata u srpskim novinama

Jedan od trajnih elemenata u ideološkoj strukturi pripadnike Srpske samostalke stranke, koji se vidi u njezinoj cjelokupnoj izdavačkoj djelatnosti, jest antisemitizam. Ta je stranka, kao i Radikalna srpska stranka u Hrvatskoj i Ugarskoj, izrazito antisemitska. Njezini članovi pokrenuli su list *Vrač Pogodač* u kojemu je antisemitizam jedan od bitnih programskih načela. U tom listu su npr. termini „čivutski“ i „hrvatski“ redovito spojeni. „Zgoljni Hrvati“, „obrezani Hrvati“, „novo Hrvati“, „poliveni“ i „nepoliveni otadžbenici“ tj. Židovi, stalno su na stupcima srpskog tiska kao dokaz i hrvatske nesposobnosti i netolerantnosti prema Srbima i slabog slavenskog osjećaja. Samostalci su neprestano optuživali hrvatsku opoziciju, osobito Stranku prava, za simpatije prema Židovima. Osuđivali su Židove da usmjeravaju hrvatsku politiku na štetu interesa srpskog naroda i Srbije, da na štetu narodnog načela ističu kozmopolitizam i „dekadentnu“ zapadnjačku kulturu. Konkurentska snaga židovskih trgovaca igrala je važnu ulogu u stvaranju trajno prisutnog antisemitizma, koji je zapravo opća pojava kod svih srpskih tzv. liberalnih stranaka.³⁵ U Zagrebu Židovi zauzimaju važna mjesta u društvu, a ima primjera gdje su upravo oni vođe najrodoljubivijih hrvat-

³⁴ M. Marijanović, *Hrvatski pokret II*, Dubrovnik, 1904, str. 64.

³⁵ Usp. npr. o Radikalnoj stranci u Ugarskoj L. Rakić, *Jaša Tomić*, Novi Sad, 1986, 174–178.

skih stranaka (Brod na Savi). Protivnici frankovaca tako tvrde u tisku da su Židovi u cijeloj Hrvatskoj glavni pretplatnici frankovačkog tiska.³⁶

Na račun Židova u srpskom tisku napisana je prava lavina najrazličitijih pograda. Hrvatsko filosemitstvo ismijano je kao opsjednutost i predstavljeno kao antisrpski i antislavenski savez. Evo kako je u listu *Vrač Pogodač* časćen jedan Židov: „Moric Štern“ otpušen je iz ludnice kao „zgoljni Hrvat Mutimir Zviezdić iz Turske Hrvatske“. Sima Lazić, urednik *Vrača Pogodača*, predlaže Židovima da ovako pohrvaćuju svoja imena: Schwarz u Garov; Weiss u Belov; Roth u Riđan; Braun u Mrkov, a Grau u Sivonja.“³⁷

U poznatom procesu kapetanu francuske vojske Alfredu Dreyfusu koji je bio podrijetlom Židov, glasilo „Čiste stranke prava“, *Hrvatsko pravo*, pisalo je sa simpatijama za okrivljenika, kojega je od optužbi za veleizdaju branio i Émile Zola. List *Vrač Pogodač* svrstao se u red onih koji su pozdravili presudu nad Dreyfusom.³⁸

Utjecaj Židova u životu Hrvatske krajem 19. stoljeća postajao je sve važniji na mnogim područjima života. Njihov doprinos hrvatskom gospodarskom, prosvjetnom, kulturnom, političkom i znanstvenom području osobito je velik. Da bi pokazao odakle prijeti glavna opasnost Hrvatima, i kamo ih je dovelo njihovo prijateljstvo sa Židovima, *Srbobran* uvijek iznova nabraja židovske trgovine po hrvatskim mjestima, a posebno u središtu Hrvatske, Zagrebu, nabraja članove hrvatskih trgovačkih društava u kojima prevladavaju Židovi. Kad je predstavljao židovske predstavnike iz Hrvatske na sveopćem cionističkom kongresu u Londonu 1900, *Srbobran* je uz nadrabina Hosea Jacobia, kojega je samo spomenuo, naveo i Edmunda Kolmara i izredao njegove funkcije: „potpredsjednik trgovačke komore zagrebačke, Hrvatske štedionice, Hrvatsko-slavonske hipotekarne banke, Hrvatske komercijalne banke, predsjednik hrvatskog paromlina, jednom riječju, duša i perjanica hrvatske misli, hrvatskog napretka.“³⁹ Nabrajajući funkcije ovoga čovjeka, *Srbobran* je htio ismijati i osuditi hrvatsku privrednu politiku u kojoj Židovi igraju tako važnu ulogu. Kad je u Hrvatskom trgovačkom društvu „Merkur“ nabrajao članove uprave, srpski tisak nije našao ni jednog Srbina. Bili su tu: Šandor Aleksander, Salamon Berger, Fr. Gartner, F. Thaller, L. Bauer, Gj. Grabovac, J. Horvatić, N. Ivančević, L. Kossör, R. Kralj,

³⁶ S. Matković, „Novinstvo Čiste stranke prava. Prilog poznavanju pravaškog tiska“, *ČSP*, br. 3/2000, str. 491.

³⁷ „Prvo uputstvo za pohrvaćivanje prezimena“, *Vrač Pogodač*, br. 15 od 27. 4. 1896, str. 7.

³⁸ „Sitne krupnice“, *Vrač Pogodač*, br. 14/1898.

³⁹ „Hrvati na čivutskom (zionističkom) kongresu u Londonu“, *Srbobran*, 5. (18) 8. 1900, str. 171.

Ignac Löwy, D. Privora, Več. Prohaska, J. Schnirisch, M. Loebli, W. Reinisch i S. Pollak. Očito je hrvatsko-srpski sukob bio toliki da se nije našlo mjesta ni za jednog Srbina, već su tu bili „sve sami zgojlni Hrvati“, rugao se *Privrednik*, glasilo srpskoga gospodarskog društva „Privrednik“. ⁴⁰ Isto je tako i u bankarstvu gdje su sve „mahom Čivuti“. Tako je prema pisanju *Privrednika*, Hrvatska postala prava židovska oaza. ⁴¹ Dapače, opozicioni hrvatski tisak ističe domoljublje hrvatskih Židova, koje nikada nije nalazilo u Srbima. *Srbobran* je ovako interpretirao pisanje *Hrvatske sloge* (br. 6. od 1899):

Hrvati ne treba da se boje Čivuta, jer im nisu opasni. Pa zatim – gle čuda! – ističe se domoljublje hrvatskih Čivuta nad domoljubljem ovozemskih Srbalja. Zbilja je žalosno da stražari javnog života hrvatskog, da njihove žurnaliste mogu tako neosnovane i plitke sentencije izbaciti, kao da Hrvatskoj ne prijete nikakva opasnost od židovstva, i toplo preporučivati filosemitstvo. E ti ljudi nisu onda nikada vidjeli, kako zmija sisa žabu, jer da su to ikada vidjeli, bez sumnje bi se pri tom žalosnom prizorju sjetili i svoje domovine, pa bi se i zapitali: ko njihovoj domovini najsladi sok sisa. I ako bi realno i trezveno promislili odgovor na ovo pitanje, zar bi mogli nespomenuti, da su Židovi opasali ovu zemlju, te da joj sišu slatke sokove. ⁴²

Dakle, u tom je glasilu uvijek napadano filosemitstvo Hrvata, koje se smatralo naivnošću koja ne prepoznaje opasnost od Židova. *Srbobran* upozorava na židovsku opasnost i metode, kojima nitko ne može odoljeti. Hrvatski trgovci će „biti pregaženi, a uza njih pašće i Srbi trgovci, koji još nijesu pali“. Tako će sasvim nestati domaćega trgovačkog staleža. Hrvatko zagorje su „već Čivuti poklopili“, i stara plemićka dobra prelaze jedno za drugim u „čivutske ruke“. „Ali to ‘braća’ ne vide i ne zarezuju; glavno da je ‘otadžbenička svijest u Hrvata Mojsijevaca čvrsta’, pa ‘Bog i Hrvati’ i udri složno na ‘Vlahe’“. ⁴³

Srpski *Privrednik* iznio je podatke protokoliranih firmi iz 1898. godine prema popisu što ga je izdalo Ugarsko ministarstvo trgovine. Prema tom popisu otvorene su 1902. godine mnoge trgovačke firme, od kojih 32 pripadaju Srbima, 311 Mađarima i 1559 Židovima. „Eto dakle u čije je ruke prešla gotovo sva naša trgovina u kratko vrijeme. Ali zato nećete naći žandara

⁴⁰ „Hrvatsko trgovačko društvo ‚Merkur‘“, *Privrednik*, 5. (18) 6. 1903. str. 11.

⁴¹ „Hrvatska velika banka“, *Privrednik*, 15. (27) 10. 1898, str. 2.

⁴² „Denuncira nam se ekonomski rad“, *Srbobran*, 9. (21) 3. 1899, str. 29.

⁴³ „Različite vijesti“, *Srbobran*, br. 88/1892; „Najopasnija iredenta“, *Srbobran*, 16. (28) 7. 1898, str. 83; „Čivutska osvajanja“, *Srbobran*, 11. (23) 5. 1899, str 55.

ili financa da je Čivut. To su gotovo sami Srbi, jer Srbi vole to umišljeno gospodstvo. Srbi dakle paze na mir i poredak u državi, a Čivuti prikupljaju imanja pod njihovim okriljem.“⁴⁴ Ovakve su činjenice navodile nositelje srpske politike u Hrvatskoj da potraže savezništvo u svojoj politici prema Židovima i među Hrvatima, iako su u svemu drugome nije bilo velike suradnje. Ovakvi su pozivi ostajali uvijek bez odziva. Na optužbe da su mu bliži Židovi nego Srbi, da Židove štiti i zagovara, a Srbe žestoko napada, *Hrvatsko pravo* je odgovaralo:

Što se pako tiče Židovah, to nismo nigdje čuli ni čitali da su oni protivnici Hrvatah, da su pogrdjivali hrvatsku poviest i hrvatske svetinje, kako to čini *Srbobran* i njegovi fanatični sljedbenici.⁴⁵

Sve ono što smo do sada rekli i što smo pročitali u srpskom tisku i izdavačkoj djelatnosti srpskih samostalaca u ovom razdoblju, nuka nas da prihvatimo tumačenje pisca članka u *Hrvatskom pravu*. Srpski samostanci su bili uvjereni i dosljedni protivnici svake nacionalno-političke i kulturno-društvene emancipacije Hrvata. Dapače, kao što smo već spomenuli, *Srbobran* je isticao da Hrvati nemaju ni svoga jezika ni svoju kulturu, da nemaju ništa u povijesti što je vrijedno spomena i da su katolički kulturni stvaratelji kroz povijest Srbi. *Srbobran* je smatrao da je sav život Hrvata zatruvan „čivutizmom“ i „klerikalizmom“. „Klerikalizam“ i „čivutizam“, to su dva pola između kojih se besvjesno njima veliko-hrvatska misao i nema tog junaka, koji bi se drznuo makar samo pokušati da osnuje stranku izvan domašaja ova dva magnetska pola. Nema te ideje u Hrvatskoj u koju nije pljuno klerikalizam i čivutizam“, ocjena je srpskih samostalaca hrvatskoga stranačkog života.⁴⁶

I za rušilačke antisrpske demonstracije 1902. Srbi su optužili hrvatsko-židovske saveznike. Kao što znamo antisrpske demonstracije izazvalo je pisanje zagrebačkog *Srbobrana*, koji je objavio jedan krajnje šovinistički antihrvatski članak, u kojem se Hrvatima naviješta usred Zagreba rat „do istrage naše ili vaše“. A da će Hrvati u tom ratu biti istrijebljeni, jamči to što su Srbi superiornija rasa. Kad se nitko od vlasti nije javljao da osudi izazivačko pisanje *Srbobrana*, masa je sama krenula potražiti zadovoljstina. Demonstracije su se pretvorile u rušilačke izgrede, ali nipošto takvih razmjera kakve im pridaje srpska historiografija, ponajprije akademik Kreštić. On čak donosi izvod iz beogradskog *Dela*, koji je preveden iz *Ruskog Vjestnika*, da su se sve hrvatske opozicijske stranke dogovorile na tajnim

⁴⁴ „U čijim je rukama sada naša trgovina“, *Privrednik*, 1. (13) 4. 1899, str. 7.

⁴⁵ „Svoj k svomu“, *Hrvatsko pravo*, 14. 4. 1899, str. 1032.

⁴⁶ „Gromobran“, *Srbobran*, 11. (24) 6. 1902.

sastancima uoči demonstracija i zaključile između ostaloga da treba „primorati sve Srbe da se iz Hrvatske isele, posredstvom sistematskog rušenja njihove pokretne i nepokretne imovine“.⁴⁷ Već i srpska literatura pokazuje da se radi o pretjeranosti. U jednom pismu nepoznatog autora upućenom Stevanu Peroviću u Split ističe se kako se nitko nije od Hrvata, Židova, Nijemaca i drugih naroda pretplatio na *Privrednik*. Dapače su ga vraćali s pogrdama i umazanog izmetom,

a da i ne spominjemo septembar 1902. Onda je 30 trgovaca orobljeno, od kojih je 10 totalno upropašteno, te nikada više ne izdigoše glave... a skupština je zaključila, da se obustavi pretplata, da se list daje samo zadrugarima i članovima [...] nikad se ni jedan Hrvat nije prijavio za člana, već samo Srbi prigrljuju stvar, a radi ono 2–3 Hrvata, Nemaca i drugih, što ih sad preko godine za list zapita, nije vredno to pitanje pred skupštinom pokretat, tim više, što taj bojkot i sad još traje [...] Istina, celu tu akciju udesili su nam Jevreji, ali kao što rekosmo sve je uz njih pristalo...⁴⁸

Vladimir Matijević je u svojoj optužbi Židova išao još i dalje, optužujući gradskog zastupnika Moskovića, člana Čiste stranke prava: „U zagrebačkom varoškom vijeću navijestio je gorljivi Hrvatski patriota Moskovic (nepokršteni poljski Čivutin) očito Vartolomejsku noć [...] Jevreji plaćali su rulju. [...] Glavni odbori zaključiše da se ne smije više nikako kod Srba trgovaca, već samo kod Hrvata mojsijeve vjere (jer katolici Hrvati nisu kao ni Mađari za trgovinu zauzeti) [kupovati]“.⁴⁹ Mislimo da sam prikaz napravljene štete najbolje govori o razmjerama demonstracija. Ukupan iznos štete iznosio je 50 286 K 29 fil. (to je nešto manje nego je *Srbobran* primio godišnju dotaciju od srpske vlade. Ta je dotacija iznosila 50 400 K). I visina odštete i vrsta šteta pokazuju da demonstracije nisu bile takvih razmjera da bi njihovi organizatori polučili cilj koji su im propagandni tisak (osobito ruski) i kasnija srpska historiografija (na temelju tog tiska) pripisivali: potpuno protjerivanje Srba iz Hrvatske.⁵⁰ Kao „intelektualni začetnici i moralne vodje“ demostranata uhićeni su Ivica Frank, sin Josipa Franka, i Otto Schwabeniz te Ivan Peršić, ali su zbog nedostatka dokaza pušteni.

⁴⁷ V. Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*, Beograd, 1992, str. 356. bilj. 244.

⁴⁸ P. Krestić, *Srpsko privredno društvo „Privrednik“ (1897–1918)*, Beograd, 2002, str. 164–165.

⁴⁹ Isto, str. 162.

⁵⁰ O šteti nastaloj u demonstracijama v. M. Artuković, „Pitanje šteta i odštete u antisrpskim demonstracijama 1902. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 2010, str. 179–217.

Kao što je već rečeno, srpske stranke optužuju katoličko svećenstvo i Židove da su zatrovali hrvatski stranački život. Istu je misao iznio i Nikola Stojanović u brošuri „Srbi i Hrvati“, koja je izašla 1902. kao pojašnjenje čuvenog članka „Srbi i Hrvati“ od istog autora, koji je objavljen u zagrebačkom *Srbobranu* 22. i 23. kolovoza 1902. u broju 168. i 169. U brošuri Stojanović je pojačao svoje optužbe protiv katoličkog svećenstva i Židova kao glavnih čimbenika hrvatske politike. Naravno da to nije plod nekog ozbiljnog studija, nego površno osobno mišljenje. Stojanović piše: „Katolički popovi mjesto ljubavi šire mržnju protiv svih, koji ne vjeruju u dogme katoličke religije, i oni još od davnina upravljaju hrvatskom politikom i odgojem. Je li onda čudo, da je mržnja upravljena u prvom redu protiv šizmatika Srba.“ Onda dalje nastavlja:

Surevnjivost Čivuta trgovaca i netolerancija katoličkih popova idu ruku pod ruku. Izgleda paradoksalno, ali je na žalost istinito. Čivuti su zaista iza popova glavni faktor u hrvatskoj politici... Dakle, netolerancija koja se pokazala u događajima 1902. godine prema Nikoli Stojanoviću proizvod je katoličkih svećenika i Židova.

Zaključak

Razdoblje banovanja Khuena Héderváryja vrlo je važan period za razumijevanje hrvatsko-srpskih sukoba u posljednjih 130 godina. Prvi sukobi započeli su negacijom i prisvajanjem najvećeg dijela hrvatskog naroda, što ju je učinio Vuk Stefanović Karadžić, („Srbi svi i svuda“) i žestokim odgovorom na tu negaciju i prisvajanje, što je učinio Ante Starčević negacijom Srba. U Khuenovo vrijeme ti sukobi dobivaju nove dimenzije. Najvažnija među njima je velikosrpska državna ideja, koja postaje bitna za razumijevanje sukoba i ratova.

Srbi iz Hrvatske u tom sukobu igraju vrlo važnu ulogu, zbog svoje negacije Hrvata i prisvajanja hrvatske kulturne baštine koju je započeo Vuk Karadžić, pa tako svojatanjem Slavonije, Srijema, Like, Krbave, Banovine, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Za srpske samostalce (ali i za tzv. Khuenove Srbe iz Narodne stranke, na svoj način) to su „srpske zemlje“, koje moraju pripasti Srbiji kao „Pijemontu“ svih srpskih zemalja. Ističe se da je „mrtva straža srpstva“ Varaždin. Prisvajanje za Srbiju zemalja koje su i po narodnom načelu i po povijesnom pravu izrazito hrvatske zemlje, srpski samostalci su otvorili sukob koji će biti više ili manje aktualan kroz cijelo 20. stoljeće i biti temeljni uzrok sukoba i ratova među Hrvatima i Srbima. Srpska državna ideja sastojala se u težnji za proširenjem državnog teritorija na područja hrvatske državne ideje, i nastojala na ruševinama Hrvatske stvoriti „veliku

Srbiju“. Ta je misao svoj korijen učvrstila u Khuenovo vrijeme, što nam pokazuje cjelokupna izdavačka djelatnost Srpske samostalne stranke.

U ideologiji samostalaca postoje i popratne ideje koje opravdavaju spomenutu težnju za širenjem teritorija srpske države. Prije svega ogromna većina naroda štokavskog narječja se pokušava proglasiti Srbima. Srbima se proglašavaju istaknuti pojedinci koji su na području kulture i znanosti stvorili nešto vrijedno. To se čini na temelju jezika. I danas se objavljuju enciklopedije i leksikoni u kojima se npr. Ruđer Bošković i Ivan Gundulić proglašavaju Srbima.. „Kult ugroženog Srbina“ što su ga razvili pojedini srpski političari krajem 19. stoljeća trajno je prisutan među Srbima. Ta je misao preživjela cijelo 20. stoljeće.

Željko Holjevac

Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću

Hrvati i Mađari živjeli su 816 godina (1102–1918) u jednoj te istoj državnoj tvorbi, što u sklopu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva što u okviru Habsburške Monarhije i Austro-Ugarske, dijeleći tijekom toga vrlo dugog razdoblja sve dobrobiti i nevolje zajedničke povijesti. Ne računajući srednjovjekovnu personalnu uniju (povezanost osobom zajedničkog vladara) i zajedništvo u obrambenim naporima na habsburško-osmanskoj imperijalnoj granici u ranome novom vijeku, naročito snažne mijene u povijesti hrvatsko-mađarskih odnosa uočljive su u rasponu od prerastanja personalne u realnu uniju potkraj 18. stoljeća do završetka Prvoga svjetskog rata i lomljenja povijesnih veza u promijenjenim geopolitičkim okolnostima, budući da je upravo to razdoblje obilovalo iskušenjima koja su ponajviše utjecala na uzajamna približavanja i razilaženja s obje strane rijeke Drave. Hrvati i Mađari, upućeni na različite načine jedni na druge i čak svojevrsna braća po oružju u okolnostima zajedničke obrane od osmanskoga širenja u ranome novom vijeku, počeli su se od kraja 18. stoljeća razilaziti, ponajviše zbog međusobno oprečnih koncepcija i predodžbi o izgledima za vlastitu emancipaciju u uvjetima stvaranja modernog društva i oblikovanja modernih nacija. Čak su međusobno i zaratili 1848/49. godine, kad je hrvatski ban Josip Jelačić poveo vojsku protiv mađarske vlade koja nije uvažavala stoljetnu hrvatsku posebnost, a različiti nesporazumi dolazili su do izražaja, unatoč Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. godine, još desetljećima poslije. Stabiliziravši se tijekom 20. stoljeća u obrascima dobrosusjedske komplementarnosti, danas su odnosi između Hrvata i Mađara iznimno prijateljski, a nekadašnja sučeljavanja daleka prošlost. To je gotovo paradigmatski primjer slojevitosti i varijabilnosti u odnosima između dva naroda, ovisno o kontinuitetima i promjenama u pojedinom razdoblju i odgovarajućem povijesnom kontekstu.¹

Devetnaesto je stoljeće bilo vrijeme širenja ideja slobode i jednakosti, ali i vrijeme u kojem su se oblikovale moderne nacije u Europi i izvan nje. Za razliku od etničkih zajednica obilježenih lokalnom ili pokrajinskim osjeća-

¹ O hrvatsko-mađarskim odnosima vidi: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918*, zbornik radova, gl. ur. Milan Kruhek, Zagreb, 2004.

jem pripadnosti s labavim unutarnjim zajedništvom i slabom prostornom povezanošću, nacije su nastale kao znatno umreženije zajednice ljudi na određenom teritoriju, utemeljene na nekim zajedničkim osobinama (zajednički jezik, teritorij, tradicijska baština, gospodarski i kulturni život, psihička konstitucija i dr.). Širenje jednakosti među ljudima pred zakonom u građanskom društvu s jedne i novi izvori energije i tehnički pronalasci u proizvodnji i komunikacijama u 19. stoljeću s druge strane korjenito su mijenjali životne prilike i odnose među ljudima. Dinamične modernizacijske preobrazbe, koje su ljude iz različitih slojeva i krajeva upućivale jedne na druge mnogo više i učestalije nego što je to bio slučaj ikada prije, stvarale su u isto vrijeme bitne pretpostavke za pouzdaniju komunikaciju i čvršće međusobno povezivanje pripadnika jednoga naroda, a time i za njihovo veće uzajamno zbližavanje, neovisno o socijalnim razlikama i državnim ili pokrajinskim granicama. Postupno je jačala svijest o nacionalnom zajedništvu i identitetskoj cjelovitosti pojedinih naroda, a time i svijest o njihovoj različitosti od pripadnika drugih naroda kao drugih nacija. Standardni nacionalni jezici potisnuli su lokalna ili pokrajinska narječja, tradicionalni savez podanika zamijenjen je modernim savezom državljana, lokalni ili pokrajinski osjećaji pripadnosti i višestruki partikularni identiteti prerasli su u nacionalni identitet ili su mu dali težišnu prednost. Učinak nacionalne ideje, koja je poslije 1848. godine značajno promijenila sliku Europe i svijeta, u različitim je sredinama bio različit. Ponegdje je ona vodila prema prerastanju starih seniorsko-vazalnih saveza vladara i podanika u moderne nacionalne države, ponegdje prema raspadanju starih višenarodnih imperijalnih tvorevina i stvaranju samostalnih nacionalnih država, a ponegdje prema privremenom ili trajnom okupljanju i ujedinjavanju pojedinih naroda u nove složene zajednice.²

Doba reformi, Hrvatski narodni preporod, ilirci i mađaroni

U prvoj polovici 19. stoljeća, u skladu s modernizacijskim procesima i rađanjem nacija u ostatku Europe, položeni su temelji stvaranju modernog društva i oblikovanju modernih nacija i u Zemljama ugarske krune ili Zemljama krune sv. Stjepana (Ugarska s Erdeljem i hrvatske zemlje) u sastavu Habsburške Monarhije. Tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća u mađarskoj su povijesti poznate kao „Doba reformi“.³ Riječ je o razdoblju u kojem je došlo do primjene elemenata zapadnoeuropske modernosti u kasnofeu-

² O izgradnji moderne nacije i fenomenu identiteta usp. Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod, 2006.

³ László Csorba, *A tizenkilencedik század története*, Budapest, 2000, str. 65.

dalnom društvu u službi stvaranja ekonomske podloge za mađarsku nacionalnu emancipaciju prema građanskome modelu. Središnje ličnosti „Doba reformi“ bili su grof István Széchenyi i Lajos Kossuth. Prvi je od početka 1830-ih predvodio konzervativnu plemićku struju, zagovarao umjerene gospodarske i društvene reforme (npr. olakšice za kmetove) i uvažavao habsburški okvir. Drugi je od početka 1840-ih bio na čelu liberalne građanske struje, zauzimao se za radikalne gospodarske i društvene promjene (npr. ukidanje kmetstva) i nije mu bio važan habsburški okvir. Obojica su povijesno oblikovane i etnički heterogene Zemlje ugarske krune, u kojima su Mađari kao „politički narod“ bili u manjini, doživljavali kao okvir za izgradnju mađarske nacije i nacionalne države, unutar Habsburške Monarhije ili izvan nje, ne obazirući se previše na ostale narode (Slovake, Hrvate, Rumunje, Srbe i druge) s kojima su dijelili zajednički prostor od Karpata do Jadrana.

Za to vrijeme među Hrvatima, koji su kao većinski „politički narod“ u civilnoj ili banskoj Hrvatskoj uživali municipalnu autonomiju u realnoj uniji s Ugarskom unutar Zemalja ugarske krune, širio se Hrvatski narodni preporod, poznat kao ilirski pokret.⁴ Preporoditelji su pokrenuli prve novine samo na hrvatskom jeziku, osnivali knjižnice i čitaonice i poduzimali druge korake koji su polako vodili prema prerastanju tradicionalnih segmenata hrvatskoga naroda u modernu naciju. Ilirizam je u prvome redu bio kulturni pokret liberalnih građana i rijetkih plemića (Ljudevit Gaj, grof Janko Drašković, Ljudevit Vukotinović, Dragutin Rakovac, Antun Mihanović, Stanko Vraz, Dimitrija Demeter, Vatroslav Lisinski i dr.), koji su u uvjetima kasnofeudalnog društva posebnu pozornost posvećivali kulturnim djelatnostima, napose standardizaciji hrvatskoga jezika na štokavskom narječju, ali su imali i političkih ambicija. Smatrajući zajednički mađarsko-hrvatski staleški konstitucionalizam i političku posebnost Zemalja ugarske krune u Habsburškoj Monarhiji djelotvornom zaštitom od iskušenja bečkog centralizma i vladarskog apsolutizma, ilirci su se zauzimali za teritorijalno sjedinjenje i što veću samostalnost politički rascjepkanih hrvatskih zemalja, prije svega „trojedne kraljevine“, tj. Dalmacije i civilne ili banske Hrvatske i Slavonije s Vojnom krajinom. Istodobno su duhu zamisli slovačkoga preporoditelja Jána Kollára o slavenskoj uzajamnosti radili na povezivanju, prije svega kulturnom, s ostalim slavenskim narodima, osobito s narodima na slavenskom jugu, nadajući se jednostavnijoj suradnji s njima pod ilirizmom, ukorijenjenim u knjiškoj tradiciji i oživljenim početkom 19. stoljeća u obliku Ilirskih pokrajina kao dijela Francuskoga Carstva, kao zajednič-

⁴ Usp. Jaroslav Šidak, Vinko Foretić, Julije Grabovac, Igor Karaman, Petar Strčić, Mirko Valentić, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb, 1988.

kim „prezimenom“ ili modelom s kohezivnim potencijalom za premošćivanje razlika (različitim imena, vjera i pisama), koje su se i tada sasvim jasno zapažale i osjećale. Ljudevit Gaj je to sažeto izrazio geslom: „Da Bog živi konstituciju ugarsku, Kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!“⁵

Mađarski plemići i građanski prvaci u „Doba reformi“ nastojali su oslabiti i postupno ukinuti hrvatsku municipalnu autonomiju, pretvoriti Zemlje ugarske krune u jedinstvenu političku cjelinu i nametnuti mađarski jezik kao službeni, ponavljajući na neki način obrazac po kojem je 1780-ih car Josip II. pokušao preurediti Habsburšku Monarhiju u apsolutističku „cjelovitu državu“ (*Gesamtstaat*) prema francuskom uzoru „savršenog“ apsolutizma Louisa XIV. s neupitnim njemačkim političkim i jezičnim predznakom. Budući da hrvatska *Pragmatička sankcija* iz 1712. godine o pravu ženske loze Habsburgovaca na prijestolje pod uvjetom da buduća vladarica drži „ne samo Austriju nego i pokrajine Štajersku, Korušku i Kranjsku“ na dvoru nikad nije bila potvrđena, Zemlje ugarske krune bile su ugarskom *Pragmatičkom sankcijom* 1723. godine o priznavanju prava habsburške ženske loze na prijestolje definirane kao „nedjeljiva i nerazdruživa“ (*indivisibilitate ac inseparabilitate*) cjelina unutar jednako tako „nedjeljive i nerazdružive“ Habsburške Monarhije prema koncepciji Karla VI. iz 1713. godine. Zakonskim člankom 10. Ugarskog sabora iz 1791. godine dodatno je učvršćena njihova „neovisnost“, tj. politička posebnost u okviru Habsburške Monarhije⁶ i to bez obzira na javno iskazani stav tadašnjega hrvatskoga bana Ivana Erdödyja da „kraljevstvo kraljevstvu ne propisuje zakone“ (*Regnum regno non praescribit leges*). Mađari su tvrdili da su hrvatske zemlje samo „pridružene strane“ (*partes adnexae*) Ugarske unutar Zemalja ugarske krune, a Hrvati su i dalje tumačili da su Ugarska i Hrvatska dva „udružena kraljevstva“ (*regna socia*) koja se nalaze u konstitucionalnom savezu. Izražavajući stajalište hrvatskih preporoditelja o slavenstvu kao kulturnom okviru za preporodni pokret i upućujući na njihovu predodžbu o hrvatskim političkim pravima, Ljudevit Vukotinović je u spisu *Ilirisam i kroatizam* iz 1842. godine istaknuo da je ilirizam samo „život naš duševni“, dok je kroatizam odredio kao „život naš politički“.⁷ Hrvatski plemići i građanski prvaci u doba ilirskog pokreta nisu javno odbacivali višestoljetni hrvatsko-mađarski savez, ali su inzistirali na hrvatskoj individualnosti. Dok su hrvatski plemići pritom branili municipalnu autonomiju i latinski

⁵ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002, str. 171–174.

⁶ Gábor Pajkossy, (ur.), *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, Budapest, 2003, str. 52.

⁷ *Kolo*, knj. II, Zagreb, 1842, pretisak 1993, str. 109–112.

jezik kao službeni, dijelom i zato što su mnogi utjecajni plemići bolje znali i koristili druge jezike nego hrvatski, ilirci su sustavno radili na hrvatskoj nacionalnoj emancipaciji i promovirali standardni hrvatski jezik, zanoseći se od *Disertacije iliti razgovora* grofa Janka Draškovića iz 1832. godine i planovima o sjedinjenju hrvatskih zemalja sa slovenskim pokrajinama i Bosnom u takozvanu Veliku Iliriju kao zamišljenu političku jedinicu „jugozapadnih Slavena“ u Habsburškoj Monarhiji, kako se deset godina kasnije izrazio Dragutin Rakovac u spisu *Mali katekizam za velike ljude*.⁸

Uspjesi hrvatskih preporoditelja nisu bili po volji dijelu plemstva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koje je odbijalo ilirsku „vlašku“ štokavštinu (kojom su, osim većine Hrvata, govorili i svi Srbi, Crnogorci i bosansko-hercegovački muslimani) u korist domaće „horvatske“ kajkavštine, a nije se slagalo ni s političkim razilaženjem Hrvata i Mađara, koje je u preporodnom razdoblju postalo još veće nego prije. Taj dio plemstva s jezgrom oko turopoljskog plemića Danijela Josipovića osnovao je 1841. godine političku stranku – Horvatsko-vugersku stranku, tj. Hrvatsko-ugarsku stranku. Njezin je program bila uska povezanost s Ugarskom pa su ilirci članove i pristaše te stranke pogrdno nazvali mađaronima. Ilirci su tada osnovali svoju Ilirsku stranku koja je zastupala preporodne ideje, a kad je vladar 1843. pod mađarskim pritiskom zabranio uporabu ilirskog imena i grba preimenovali su je u Narodnu stranku. Tijekom izbora za zagrebačku županijsku skupštinu 29. srpnja 1845. godine sukobili su se na Markovu trgu u Zagrebu mađaroni i narodnjaci. U sukob se umiješala vojska. Bilo je mrtvih i ranjenih. O dubokoj podijeljenosti političke scene u civilnoj ili banskoj Hrvatskoj prije 1848. godine posvjedočio je kasnije Ante Starčević u svojim uspomenama:

Za Ilirstva nebiaše druga nego da budeš Ilir ili Magjaron. Reći da si Hrvat, znamenova da si Magjaron. Rodjen Magjar, rodjen u Ungarii, ter samo za vreme pribivajući u Hervatskoj ako si rekao da si Magjar, to je nosilo da si Magjaron. Samo u tu jednu stranku, u Ilire ili u Magjarone, morao je kod nas svatko spadati. O redkih koji se braniše proti tomu razredjivanju ljudih, ili nehtedoše u nijedan taj razred brojeni biti, o tih biaše sud da su habi-kruhi, prosvetljeni zvalu ih fruges consumere nati, a javno mnenje govoraše skladno, da su austrianski špioni.⁹

Narodnjaci su 1845. godine uspjeli osigurati većinu u Hrvatskom saboru pa su pokrenuli raspravu o ujedinjenju hrvatskih zemalja, samostalnoj hrvat-

⁸ *Hrvatski preporod. Temeljni programski tekstovi*, sv. II, prir. Ivan Martinčić, Zagreb, 1994, str. 18.

⁹ *Djela dra Ante Starčevića*, izdaje Odbor Kluba Stranke prave, knj. III, Znanstveno-političke rasprave, Zagreb, 1894, pretisak, 1995, str. 315.

skoj vladi, utemeljenju modernog sveučilišta i uzdignuću Zagrebačke biskupije na čast nadbiskupije, neovisne o ugarskom primasu u mađarskom Esztergomu (Ostrogon). Zbog toga su se hrvatsko-mađarski odnosi dodatno pogoršali, a hrvatski su staleški nunciji napustili požunski sabor jer im Mađari više nisu dopustili da govore latinskim jezikom. Nakon što je mađarski jezik 1844. godine uveden u službenu uporabu u Ugarskoj, posljednji je plemićki Hrvatski sabor 1847. godine odlučio da se hrvatski jezik uvede kao službeni u hrvatskom javnom životu, umjesto latinskoga.

Hrvatsko-ugarska stranka nije imala, unatoč svome neosporno velikom utjecaju na javnu političku kulturu u okrilju starih „staleža i redova“, glasilo koje bi javnosti protumačilo i približilo njezina gledišta. Ipak je, doduše u narodnjačkim novinama, u rujnu 1847. godine osvanuo programski spis „magjarske stranke u Hrvatskoj“, tj. Hrvatsko-ugarske stranke, sastavljen kao naputak za hrvatske nuncije u staleškom Ugarskom saboru u Požunu (danas Bratislava, glavni grad Slovačke, tada u Gornjoj Ugarskoj). U tom spisu zauzela se Hrvatsko-ugarska stranka za modernizaciju zemlje izgradnjom željezničke pruge od Vukovara do Rijeke i za neke liberalne reforme poput uvođenja slobode vjere i tiska. Mađaroni su posebno izrazili želju da tri središnje hrvatske županije (Zagrebačka, Varaždinska i Križevačka) mogu izravno birati svoje nuncije u Ugarski sabor, kao što su to činile tri slavonske županije (Požeška, Virovitička i Srijemska), suprotstavljajući se dotadašnjoj praksi da središnje hrvatske županije u Ugarskom saboru zastupaju nunciji koje šalje Hrvatski sabor, obzirom da se u njemu mađaroni nisu mogli nositi s narodnjacima. Smatrajući kako u Hrvatskoj „znanje magjarskoga jezika (...) nije dosta razprostranjeno“ i da čak „nije moguće temeljito ga naučiti“, Hrvatsko-ugarska stranka smatrala je potrebnim da polaznici svih hrvatskih škola „svaki školski dan dva sata magjarski uče“, budući da se od 1844. godine radilo o „diplomatičnomu“, tj. službenom jeziku (doduše samo u Ugarskoj), čije bi poznavanje po njihovu mišljenju bilo „vrlo potrebno za one, koji žele javne službe obnašati“ u Zemljama ugarske krune. Iako su mađaroni u svome programu tvrdili da su „Dalmacija, Horvatska i Slavonia pokrajine (provincie) najčvrstije sjedinjene s ugarskom kraljevinom“, oni nisu porekli da su te hrvatske zemlje „ipak osebne (osebujne, distincta) kraljevine.“¹⁰ A to se ne čini nevažnim za objektivnije razumijevanje njihove politike u to doba, nasuprot klasičnoj tvrdnji iliraca, koja je ostavila duboka traga i u hrvatskoj historiografiji, da mađaroni jednostavno žele bezuvjetno stopiti Hrvatsku s Ugarskom i time

¹⁰ *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914*, prir. Tihomir Cipek i Stjepan Matković, Zagreb, 2006, str. 121–125.

samo ići na ruku mađarskoj politici u pokušaju stvaranja nacionalne države koja bi obuhvatila i hrvatski prostor.

Rani nacionalisti u 19. stoljeću vjerovali su da svaki narod, kao i svaki pojedinac u klasičnoj liberalnoj predodžbi,¹¹ ima pravo živjeti u slobodi. U tom smislu ilirci su bili liberali, najmanje po tome što su se zauzimali za hrvatsku emancipaciju, dok su mađaroni radije podržavali *status quo*, zagovarajući poput svih konzervativaca zadržavanje uvriježenih odnosa pri svim nužnim promjenama. Pritom ne treba izgubiti iz vida da su i oni dijelili neke slobodarske ideje i nisu se sasvim odricali hrvatske posebnosti, iako u minimalnom obliku i u nerazrješivoj zajednici s Ugarskom. Hrvatskim liberalima (ilircima) bili su bliži mađarski konzervativci pod vodstvom grofa Istvána Széchenyija, čija je umjerena politika pružala nadu u mogućnost hrvatsko-mađarskog kompromisa. Istodobno su hrvatski mađaroni, iako konzervativci, bili naklonjeniji mađarskim liberalima pod vodstvom radikalnog Lajosa Kossutha, čija glasovita rečenica „Gdje je Hrvatska? Ne mogu je naći na karti“,¹² prema novim istraživanjima, ne znači da on nije znao za Hrvatsku kao geografsku činjenicu, nego znači da nije Hrvatsku prihvaćao kao politički ravnopravnog partnera. Budući da se smatra kako u konzervativnoj filozofiji nema važnijeg načela od načela bitne i potpune nespojivosti slobode i jednakosti,¹³ jedna od osnovnih razlika između iliraca i mađarona imala je veze i s različitim poimanjem odnosa između slobode i jednakosti unutar Zemalja ugarske krune. Ilirci su bili duboko uvjereni da je sloboda Hrvatske u uniji s Ugarskom potpuno *nemoguća* bez postojanja jednakosti između Hrvatske i Ugarske. Mađaroni su vjerovali da je sloboda Hrvatske u uniji s Ugarskom sasvim *moguća* i bez postojanja jednakosti između Hrvatske i Ugarske. Turopoljski „komeš“ (knez) Danijel Josipović izjavio je jednom prilikom i da „zato što se nećemo od braće Mađžara odijeliti, ne slijedi da hoćemo našu domovinu satrti“.¹⁴ Iako se u historiografskoj literaturi opravdano upozorava na činjenicu da je Hrvatsko-ugarska stranka „prihvaćala sve mađarske zahtjeve“,¹⁵ treba imati na umu i to da su mađaroni npr. preporučivali učenje mađarskog jezika, ga univerzalnim komunikacijskim kanalom u Zemljama ugarske krune, ali

¹¹ O tome vidi John Gray, *Liberalizam*, II. izdanje, Zagreb, 1999.

¹² Dinko Šokčević, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb, 2006, 140–142.

¹³ Robert Nisbet, *Konzervativizam. San i stvarnost*, Zagreb, 2003, str. 67.

¹⁴ Dinko Šokčević, nav. dj., str. 75.

¹⁵ Nikša Stančić, nav. dj., str. 172.

je znakovito da pritom „nitko od te gospode nije razumio mađarski“, kako svjedoči jedan suvremenik.¹⁶

Ugarski sabor je u travnju 1848. godine donio zakone kojima je ukinuo kmetstvo i preuredio Zemlje ugarske krune u jedinstvenu mađarsku državu s Ugarskim saborom kao jedinim „državnim“ parlamentom i Hrvatskim saborom kao običnom „pokrajinskom skupštinom“¹⁷ u krajnje labavoj personalnoj uniji s ostalim dijelovima Habsburške Monarhije. Tada je u Hrvatskoj ban Josip Jelačić prekinuo odnose s mađarskom vladom i osnovao Bansko vijeće kao samostalnu hrvatsku vladu, a prvi građanski Hrvatski sabor ljeti 1848. izrazio je jasnu namjeru Hrvata da žele biti „*slobodnim* narodom u *slobodnom* austrijskom carstvu“.¹⁸ Nakon što su Srbi u južnoj Ugarskoj proglasili Vojvodinu Srpsku i oružano se sukobili s Mađarima, Hrvatski sabor je donio zaključak o „savezu Vojvodine Sèrbske s Trojednom kraljevinom“, a ban Jelačić je navijestio rat mađarskoj vladi i 11. rujna 1848. godine s banskom i krajiškom vojskom prešao pograničnu rijeku Dravu. Izbio je rat u koji se umiješala carska vojska kako bi spriječila raspad Habsburške Monarhije. Mađari su za to vrijeme stvorili vlastitu vojsku koja je pružala žestok otpor neprijatelju. Ugarski sabor je u travnju 1849. godine donio odluku o zbacivanju Habsburgovaca i proglašenju potpune neovisne mađarske države. Oružani otpor Mađara slomljen je tek u kolovozu 1849. godine i to uz izdašnu pomoć 100.000 ruskih vojnika koji su upali u Ugarsku. Još prije izbijanja rata dio mađarona je napustio Hrvatsku i sklonio se u Ugarsku ili u austrijske pokrajine. Računa se da su u emigraciju otišle 144 osobe, kojima je banska vlast zabranila povratak i oduzela imovinu.¹⁹ Kad je novi vladar Franjo Josip po završetku rata uveo novi apsolutizam, koji je „odozgo“ nametnut i Ugarskoj i Hrvatskoj, emigranti su rehabilitirani i vraćena im je imovina, ali se nisu mogli iznova uključiti u politički život. Iako je brojnim reformama omogućio prijelaz iz feudalizma u građansko društvo, novi apsolutizam u „Austrijskom Carstvu“ 1850-ih godina nije dopuštao bilo kakvu autonomnu političku inicijativu „odozdo“ pa je u tim okolnostima i Hrvatsko-ugarska stranka prestala postojati.

¹⁶ Dinko Šokčević, nav. dj., str. 76.

¹⁷ Nikša Stančić, *Godina 1848. u Hrvatskoj. Središnje državne institucije u transformaciji*, Zagreb, 2010, str. 47–53.

¹⁸ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 12, Zagreb, 2006, str. 117.

¹⁹ Vladimir Koščak, „Mađžaronska emigracija“, *Historijski zbornik* 1 (3), Zagreb, 1950, str. 53–75.

„Poštena unija“ 1860-ih godina

Franjo Josip je *Listopadskom diplomom* 1860. godine najavio postupni povratak na ustavno stanje, ali je *Veljačkim patentom* 1861. godine zadržao centralizam i uspostavio dvodomno Carevinsko vijeće kao zakonodavno tijelo za cijelu Habsburšku Monarhiju. U travnju 1861. godine sastao se na Budimu Ugarski sabor. Pozivajući se na političku tradiciju, većina mađarskih političara izjasnila se za neovisnost zemalja ugarske krune na temelju zakona iz 1848. godine i odbila poslati zastupnike u Carevinsko vijeće pa je Franjo Josip u kolovozu 1861. godine raspustio Ugarski sabor. U Zagrebu se u travnju 1861. godine sastao Hrvatski sabor koji je raspravljao o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji. Budući da su hrvatsko-mađarski odnosi 1848. godine prekinuti ratom, a hrvatske su zemlje i 1850-ih godina ostale upravno odvojene od Ugarske, zastupnici grada Zagreba (Mirko Bogović, Vjekoslav Frigan, Mirko Šuhaj, Robert Zlatarović i Josip Žuvić) predložili su u lipnju 1861. godine da „trojedna kraljevina“ bez posebnih uvjeta i samo „uz naročito priuzdržanje starodavnih svojih temeljnih prava“ opet stupi „u užji državo-pravni savez“ s Ugarskom i sklopi s njom „novi savezni ugovor“.²⁰ Na temelju tog prijedloga, koji je u Hrvatskom saboru podržala manja skupina zastupnika s grofom Julijem Jankovićem na čelu, nastala je Narodna i ustavna stranka.

Narodna i ustavna stranka (ili Ustavna i narodna stranka) promicala je na tragu mađaronske politike iz vremena prije 1848. unionistička shvaćanja o uniji ili savezu Hrvatske s Ugarskom. Zbog toga su njezini članovi i pristalice u novim prilikama nazvani unionistima. Među njima su se isticali grof Julije Janković, grof Ladislav Pejačević, barun Levin Rauch, barun Milan Kušević, barun Lazar Hellenbach i još neki istaknuti plemići. Pridružili su im se i neki ugledni građani poput bivšeg ilirca Mirka Bogovića, Miroslava Kraljevića, Antuna Vakanovića, Jovana Živkovića i drugih pojedinaca. Bila je to plemićko-građanska asocijacija koja se, prema vlastitom očitovanju, borila „na temelju zakona za ustav zemaljski ili ustavnu slobodu i narodnu samostalnost“.²¹ Unionisti nisu imali vlastito glasilo, a svoja politička stajališta izražavali su u Hrvatskom saboru ili u javnim istupima.

Iako su se u lipnju 1861. godine zauzeli za priklanjanje Ugarskoj bez posebnih uvjeta, unionisti su ubrzo pokazali da nisu spremni ići ispod minimalne razine hrvatske posebnosti. Takva je orijentacija osobito došla do izražaja nakon što je Franjo Josip u studenome 1861. godine, raspuštajući

²⁰ *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914*, str. 135.

²¹ Isto, 158.

Hrvatski sabor zbog njegova odbijanja da pošalje zastupnike u Carevinsko vijeće i zahtjeva da se prizna hrvatski „hiljadugodišnji ustav“, potvrdio saborski zaključak koji je predviđao da „trojedna kraljevina“, obzirom da je stari hrvatsko-mađarski staleški savez 1848. godine prestao vrijediti, može stupiti u novi savez s Ugarskom prema građanskom modelu, ali tek nakon što se prethodno ujedine sve hrvatske zemlje i pod uvjetom da mađarska politika prizna hrvatsku „neodvisnost i samostalnost“.²² Taj zaključak, koji je sadržavao važnu napomenu da samouprava u sudstvu, školstvu, unutarnjoj upravi i vjerskim poslovima ne može biti predmet budućih pregovora o novom savezu s Ugarskom, bio je prijedlog Narodne i liberalne stranke, nekadašnjih iliraca, koja je 1861. godine imala većinu u Hrvatskom saboru. Unionisti su se u srpnju 1861. godine izjasnili protiv tog prijedloga i čak demonstrativno napustili sabornicu, budući da je prethodno odbijen njihov prijedlog o savezu s Ugarskom. Nakon što je spomenuti zaključak Hrvatskog sabora, za koji je glasovala većina zastupnika iz redova Narodne i liberalne stranke, vladarevom sankcijom stekao pravnu valjanost kao zakonski članak 42, unionisti su ga morali uzeti u obzir, utoliko prije što su se oni trudili djelovati „na temelju zakona“.

O unionistima 1860-ih godina i kasnije, jednako kao i o mađaronima 1840-ih godina, nedostaje iscrpnija specijalistička studija, ali je hrvatska historiografija, istražujući usput različite aspekte i učinke unionističke politike, utvrdila da su šezdesetih godina 19. stoljeća postojale dvije unionističke struje. Jednu su činili velikaši koji su „željeli užu vezu s Ugarskom i nisu namjeravali da se potrude za što širu autonomiju Hrvatske i Slavonije“, a drugu građanski prvaci koji su u svome radu polazili od uvjerenja da je „moguća razmjerno široka državno-pravna autonomija“ hrvatskih zemalja u uniji s Ugarskom.²³ Međutim, to ne znači da i među pripadnicima plemstva nije bilo naklonosti prema takvim pogledima. Tako je npr. barun Lazar Hellenbach u brošuri *Politički razgovori na južnoj promenadi u Zagrebu*, tiskanoj 1864.godine u Zagrebu, uvjerljivo pisao:

Narod neka negubi svojih prava, koji mu jamče za slobodu; neka dobije toliko prave autonomije, koliko treba radi svoga narodnoga razvitka i neka se s Ugarskom na toliko solidarno sdruži, na koliko je to radi osiguranja ovih uvjeta potrebno.²⁴

²² Isto, str. 140.

²³ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992, str. 224.

²⁴ [Lazar Hellenbach], *Politički razgovori na južnoj promenadi u Zagrebu*, Zagreb, 1864, str. 12.

Kao protivnici oslonca na bečki dvor, unionisti su u prvoj polovici 1860-ih surađivali s narodnjacima koji su se također opirali bečkom centralizmu. Istodobno su se i jedini i drugi sukobljavali s pripadnicima Samostalne narodne stranke, frakcijske skupine koja se prije svojega poraza na izborima za Hrvatski sabor 1865. godine zauzimala za sporazum s bečkim dvorom prije nego to učine Mađari. Nakon što je Franjo Josip počeo pokazivati spremnost na kompromisni sporazum s mađarskim prvakom Ferencom Deákom, a Hrvatski sabor pod vladarevim pritiskom napustio načelo da je ujedinjenje hrvatskih zemalja preduvjet za rješavanje državnopravnih odnosa, održani su u proljeće 1866. godine službeni pregovori između Hrvata i Mađara. Hrvatsku delegaciju u Pešti vodio je biskup Josip Juraj Strossmayer, prvak Narodne i liberalne stranke. Ustrajavajući na jedinstvenosti Zemalja ugarske krune, mađarski su pregovarači bili spremni ponuditi Hrvatima samo onoliko autonomije koliko im je jamčio zakonski članak 42. iz 1861. godine, dok su hrvatski predstavnici zahtijevali što širu autonomiju s obilježjima državnosti. Kad je u lipnju 1866. godine došlo do habsburško-prusko-talijanskog rata, pregovori su prekinuti. Unionisti su tada napustili narodnjake i zagovarali nastavak pregovora, a svoj stranački program predočili su javnosti 10. prosinca 1866. godine u *Memorandumu Ustavno-narodne stranke*. U njemu su se izjasnili za „ustavnu slobodu“ i „narodnu samostalnost“ hrvatskih zemalja u granicama „nedjeljivosti i nerazdruživosti“ Zemalja ugarske krune prema ugarskoj *Pragmatičkoj sankciji* iz 1723. godine. Uzeli su u obzir i zakonski članak 42. iz 1861. godine, doduše samo ono što je u njemu odgovaralo i mađarskoj politici: „U glavnoj stvari smatramo mi privolu ugarskoga kraljevinskog odbora na našu zemaljsku samoupravu označenu u § 4. čl. 42. 1861. (...) za dosta znamenit korak k sporazumljenju“ – pisalo je u spomenutom unionističkom *Memorandumu*.²⁵

Budući da je „trojedna kraljevina“ stoljećima imala poseban položaj unutar Zemalja ugarske krune, bilo je potrebno nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine i vladareve potvrde zakonskoga članka Ugarskog sabora o „zajedničkim poslovima“ između Zemalja ugarske krune i „ostalih Nj. Veličanstva zemaljah“, sklopiti posebnu Hrvatsko-ugarsku nagodbu kojom bi se uredili odnosi između Hrvata i Mađara u ugarskom dijelu novoustrojene Austro-Ugarske Monarhije. Stoga se Franjo Josip uskoro snagom svoga autoriteta pobrinuo za to da se promijene izborna pravila kako bi na novim saborskim izborima lakše pobijedili i došli na vlast u Hrvatskoj zagovornici dualizma kao novog političkog sustava u habsburškome imperiju. U no-

²⁵ *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914*, str. 167.

vopokrenutim *Hrvatskim novinama*, prvome unionističkom glasilu uopće, otisnut je 10. i 11. prosinca 1867. godine članak „Poštena unija“, programski spis Narodne i ustavne stranke. U njemu su unionisti naglasili da se oni bore za četiri „sveta“ hrvatska cilja: 1) narodnost, 2) ustavnost, 3) autonomiju i 4) teritorijalnu cjelokupnost.²⁶ Slične ciljeve promovirali su i njihovi tadašnji protivnici – Narodna i liberalna stranka pod vodstvom biskupa Strossmayera i Stranka prava pod vodstvom Ante Starčevića. U čemu je onda bila razlika? Dok je Narodna i liberalna stranka zagovarala čvršće veze s ostalim Južnim Slavenima, a Stranka prava sanjala o Hrvatskoj kao neovisnoj državi izvan Austro-Ugarske, Narodna i ustavna stranka je *jedinu* mogućnost za realizaciju hrvatskih nacionalnih ciljeva vidjela u uniji s Ugarskom, koja u očima hrvatskih unionista nije mogla biti ništa drugo i ništa manje nego „poštena“.²⁷

Nakon što su unionisti pobijedili na izborima, Hrvatski sabor se u siječnju 1868. priklonio „državnomu jedinstvu“ Zemalja ugarske krune i izabrao novi Kraljevinski odbor koji je nakon pregovora s Kraljevinskim odborom Ugarskog sabora u Pešti 24. srpnja 1868. godine dogovorio Hrvatsko-ugarsku nagodbu, a zatim su je prihvatili Ugarski i Hrvatski sabor. Hrvatska je dobila usku pokrajinsku autonomiju s deklarativnim elementima državnosti u okviru Zemalja ugarske krune kao jedne od dviju „odijeljenih i podpuno neodvisnih“ polovica Austro-Ugarske.²⁸ U autonomnoj nadležnosti Hrvatske i Slavonije ostavljeni su sudstvo, školstvo, unutarnja uprava i vjerski poslovi, tj. ništa više od onoga što je jamčio zakonski članak 42. iz 1861. godine, no i ti su poslovi posredno ovisili o volji mađarske vlade jer je ona određivala koje će zakone Hrvatskog sabora car potvrditi. O svemu ostalom odlučivalo se u Ugarskom saboru, a u njemu su Mađari imali većinu. Službenim jezikom u Hrvatskoj i Slavoniji proglašen je hrvatski, a Hrvatima je priznato načelno pravo na Vojnu krajinu i Dalmaciju. Budući da unionisti nikako nisu htjeli prepustiti mađarskoj upravi Rijeku, čija je luka bila važna mađarskom kapitalu kao izlaz na svjetsko tržište, u dogovorenom tekstu Hrvatsko-ugarske nagodbe pisalo da pogodba o tome

²⁶ *Poštena unija*, Zagreb, 1867.

²⁷ Ante Starčević je 1868. napisao: „Tako, dakle, najgori Magjaron možda nemari za narod ni za domovinu; nego on nije navlaš ni po načelu, neprijatelj naroda, ni domovine, ni slobode, ni sreće. Mi sudimo tako na temelju javnih činah Magjaronah“ (*Djela dra Ante Starčevića*, izdaje Odbor Kluba Stranke prave, knj. III, Znanstveno-političke rasprave, Zagreb, 1894, pretisak, 1995, str. 91).

²⁸ *Zakonik članakah zakonskih od godine 1867. i 1868. na saboru ugarskom donešenih i previšnjom sankcijom providjenih 10. prosinca 1868.*, Zagreb, 1868, str. 14.

„uspjela nije“.²⁹ Vladar je potvrdio hrvatski tekst s tom napomenom, a onda je dobio na ruke mađarski tekst u kojem je dogovorena formulacija bila izmijenjena na način da je pisalo kako Rijeka pripada „ugarskoj kruni“. Popuštajući pred Mađarima kao jačom stranom, Franjo Josip je naložio da se prihvati njihovo rješenje. Stoga je na odobreni hrvatski original naknadno nalijepljen komadić papira s mađarskom verzijom o Rijeci u prijevodu na hrvatski jezik. Ta je krivotvorina kasnije nazvana „riječkom krpicom“. Budući da posebni hrvatsko-mađarski pregovori o Rijeci 1869. nisu urodili plodom, vladar je svojim rješenjem 1870. godine odredio njezin „provizorni“ status koji je ostao na snazi do sloma Austro-Ugarske. Rijeka nije postala dio Ugarske, ali nije pripala ni Hrvatskoj, nego je kao „posebno s ugarskom krunom spojeno tielo“ (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*)³⁰ prepuštena provizornoj upravi pod nadzorom mađarske vlade i njezina guvernera. Kad je Hrvatsko-ugarska nagodba stupila na snagu, unionisti su ostvarili smisao svoga postojanja, ali to je bio ujedno početak njihova kraja.

Iako se u praksi ubrzo pokazalo da je „poštena unija“ između Hrvatske i Ugarske prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi čista iluzija, unionističke su vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji 1870. proglasile svaku borbu protiv nagodbenog sustava kaznenim djelom, promovirajući istodobno u svome listu *Sloga* tobože harmoničnu „slogu“ s Ugarskom. U međuvremenu su narodnjaci Matija Mrazović, Josip Miškatović i Ivan Vončina optužili autoritarnog bana Levina Raucha za korupciju pri isušenju Lonjskog polja, a narodnjački list *Zatočnik* pozvao je iz Vojnog Siska hrvatsku javnost u „borbu proti poslovnomu švindlu“.³¹ Ban je spomenutu trojicu tužio vojnom sudu u Petrinji, ali je sud u siječnju 1871. godine presudio da nisu krivi. Zbog te je afere ban morao podnijeti ostavku, a unionisti su postali omraženi u javnosti. U travnju 1871. godine unionisti su objavili novi program, u kojem su naglasili da je Hrvatsko-ugarska nagodba „državnopravni temelj za kraljevinu našu“,³² ali su samo mjesec dana kasnije na izborima za Hrvatski sabor teško poraženi od Narodne i liberalne stranke. Iskoristivši krizu dualizma u svezi s neuspjelim pokušajem nagodbe bečkog središta s Česima, hrvatski su narodnjaci u krajem rujna 1871. godine osudili nagodbeni sustav, a Starčevićev suradnik Eugen Kvaternik podigao je desetak dana

²⁹ Vidi: *Spisi odnoseći se na provedenje nagode između kraljevine Ugarske te kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije godine 1868*, Zagreb, 1868.

³⁰ *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914*, str. 697.

³¹ *Zatočnik*, 54/II, Vojni Sisak, 08. 03. 1870.

³² Isto, str. 231.

kasnije u okolici Rakovice bunu koja je ugušena u krvi. Unatoč politici „čvrste ruke“ novog bana Antuna Vakanovića i unionističkoj promidžbi u listu *Narod*, na novim izborima u svibnju 1872. godine narodnjaci su opet dobili najviše glasova, ali je većina mjesta u Hrvatskom saboru ipak pripala unionistima (i to zahvaljujući svjetovnim i crkvenim velikodostojnicima koje nije birao narod, nego su ih vlasti izravno pozivale na zasjedanja). Narodnjaci su tada prihvatili Hrvatsko-ugarsku nagodbu, uz uvjet da se ona promijeni, a podržao ih je i dio umjerenih unionista.³³ Nakon novih pregovora s Mađarima došlo je 1873. godine do revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe, a za bana je postavljen narodnjak Ivan Mažuranić. Budući da je Narodna i ustavna stranka doživjela potpuni slom, ubrzo je došlo do ujedinjenja dijela unionista s Narodnom i liberalnom strankom koja se, dijelom i zbog toga, postupno prilagodila dualističkom sustavu, pretvorivši se kao Narodna stranka u Khuenovo doba u otvorenu provladinu političku opciju.

Khuenovo doba: politički „olovne“ godine, gospodarski pomaci, kulturni napredak

U drugoj polovici 19. stoljeća hrvatske su zemlje, podijeljene na povijesne pokrajine, prožimali europski modernizacijski i nacionalno-integracijski procesi. Oni su usmjeravali izgradnju građanskog društva i oblikovanje moderne nacije u skućenim uvjetima habsburškog dualističkog ustroja. U vrijeme banovanja Ivana Mažuranića (1873–1880) provedene su liberalne reforme koje su ubrzale put prema hrvatskom građanskom društvu. Poslije nekoliko stoljeća postojanja Vojna krajina je 1881. godine vraćena pod bansku vlast, što je bio korak prema jedinstvenoj Hrvatskoj u 20. stoljeću. Istodobno su neravnopravni odnosi između Hrvata i Mađara stvarali povoljnu klimu za česte međusobne nesporazume i povremene provale političkih napetosti. U razdoblju dualizma mađarska je elita doživljavala ugarsku polovicu Austro-Ugarske kao mađarsku državu, zbog čega je bila sklona zanemarivanju hrvatske nagodbene zasebnosti koju je smatrala „nepotrebno“ i štetnom za mađarske interese, a svaki pokušaj otpora u Hrvatskoj i Slavoniji proglašavala za „ultrahrvatska jogunjenja“.³⁴ Posebno je Khuenovo dvadesetogodišnje banovanje u Hrvatskoj i Slavoniji (1883–1903) ostalo u hrvatskoj tradiciji upamćeno kao „olovno“ doba političke neslobode.³⁵ Odmah treba reći da Khuen Héderváry kao hrvatski ban nije javno dovodio u pitanje mnoge elemente hrvatske nagodbene posebnosti, ali je njegova

³³ Usp. Vera Ciliga, *Slom politike Narodne stranke (1865–1880)*, Zagreb, 1970.

³⁴ *Magyar Állam*, 174/XII, Pest, 01. 08. 1871.

³⁵ Nikša Stančić, nav. dj. (kao bilj. 5), str. 191–195.

promadžarska politika u Hrvatskoj i Slavoniji bila dosljedna u službi čuvanja dualističke ravnoteže u Austro-Ugarskoj, pri čemu je Hrvatsko-ugarska nagodba kao ustavni dokument bila više nešto što se samo trpjelo nego nešto što se osobito promoviralo.

Između hrvatskoga i mađarskoga teksta Hrvatsko-ugarske nagodbe postojale su određene razlike koje su omogućavale različite interpretacije uzajamnih prava i obveza,³⁶ ali je mađarska politika često kršila nagodbeni sporazum i u odredbama koje su bile podudarne u obje verzije. Pregovori Hrvatskog i Ugarskog kraljevinskog odbora 1887. godine o nesuglasicama u tumačenju Hrvatsko-ugarske nagodbe završili su bez ikakva rezultata. Uzalud je zagrebački sveučilišni profesor prava Josip Pliverić u polemici s bečkim sveučilišnim profesorom prava Georgom Jellinekom dokazivao da Ugarska i Hrvatska nisu dijelovi jedne države nego da su to dvije države koje se nalaze u ugovornom savezu.³⁷ Hrvatska je potkraj 19. stoljeća bila izrazito ovisna o ugarskoj vladi i pod stalnim mađarskim nadzorom, mnogi Hrvati su u potrazi za boljim životnim prilikama napuštali svoju domovinu i trajno odlazili u prekomorske i druge zemlje, zbog nacionalno-političkih zapleta pogoršali su se hrvatsko-srpski odnosi, a na Jelačićevu trgu u Zagrebu skupina je studenata 1895. godine u znak prosvjeda protiv Khuenove politike javno spalila mađarsku trobojnicu.

U „olovnim“ godinama Khuenova banovanja, koje su predstavljale loše iskustvo za hrvatsku politiku, nije bilo većeg gospodarskog napretka, ali je potkraj 19. stoljeća ipak došlo do određenog razvoja poljoprivrede, obrta i trgovine te laganog rasta industrije, budući da su tada razvojni procesi u Austro-Ugarskoj počeli djelovati i na hrvatsko gospodarstvo. Počeo se povećavati broj banaka, štedionica i kreditnih zadruga. Poslovni ljudi iz Hrvatske i Slavonije sudjelovali su na milenijskoj izložbi 1896. godine u Budimpešti, organiziranoj u povodu 1000. obljetnice doseljenja Mađara u Panonsku nizinu.³⁸ U Khuenovo doba ostvaren je i zapažen kulturni napredak u Hrvatskoj i Slavoniji, zahvaljujući dijelom i činjenici da je porast proračunskih prihoda zbog gospodarskih pomaka i drugih razloga potkraj 19. stoljeća omogućio veće investicije u kulturi koja je ulazila u opseg hrvatske autonomije. Gradile su se škole, bolnice, muzeji, stambene zgrade i palače. Iako je hrvatska državna ideja u srazu s Khuenovom vladavinom

³⁶ O tome: *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodi*, prir. Ivan Bojničić, Zagreb, 1911.

³⁷ Usp. Željko Holjevac, „Pravo u službi nacionalnog pokreta: Josip Pliverić o pravnoj prirodi hrvatsko-ugarske ‘državne zajednice’ u doba dualizma“, u: Marijana Marinović (ur.), *Nacionalni pokret u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Zagreb, 2008, str. 57–65.

³⁸ O tome: Dinko Šokčević, nav. dj., str. 171–190.

doživjela privremeni slom, među ostalim i u obliku raskola u Stranci prava sredinom 1890-ih godina, hrvatska nacionalna misao širila se i izvan granica Hrvatske i Slavonije, zahvaljujući čemu se postupno ukorjenjivao nacionalni identitet kod pripadnika hrvatskoga naroda u rubnim regijama i okolnim zemljama.

Odlaskom bana Khuena na početku 20. stoljeća došlo je promjena u hrvatskoj politici, uvjetovanih krizom dualizma u Austro-Ugarskoj zbog porasta utjecaja onih snaga u Ugarskoj koje su tražile samostalnu carinsku, trgovačku i vanjsku politiku te posebnu mađarsku vojsku. U Hrvatskoj se pojavio seljački pokret braće Radić, a oblikovana je i Hrvatsko-srpska koalicija. „Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se *trajni* sporazum između naroda hrvatskog i ugarskog može postići najprije strogim i točnim *vršenjem* prava hrvatskih, sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te *promjenom* odnošaja što spadaju u područje posala, koji su danas *zajednički* s Ugarskom, kao i sa zapadnom polom Monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbjeđen *samostalni politički, kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak*“, pisalo je 1905. godine u *Riječkoj rezoluciji*.³⁹ Međutim, pokušaj promjene slike Mađara u očima Hrvata za potrebe politike „novog kursa“ doživio je slom. Pokušaj oživljavanja unionističke Ustavne stranke 1908. također nije dao rezultata.⁴⁰ Zbog mnogih naslijeđenih tradicija i političke podčinjenosti gospodarski i društveni razvoj hrvatskih zemalja bio je u isto vrijeme otežan i usporen, a svi pokušaji rješavanja nacionalnog pitanja u okviru habsburškoga imperija ostali su bezuspješni.

O mađarizaciji u Hrvatskoj

Khuenovo doba u hrvatskoj povijesti obično se doživljava i kao vrijeme pojačane mađarizacije. Mnogi tvrde da Khuen nije samo htio „pacificirati“ i nadzirati Hrvatsku u imperijalnom interesu Beča i Budimpešte, nego je želio i pomađariti Hrvate, tj. nametnuti im mađarski jezik i kulturu. Rijetki misle da u to doba u Hrvatskoj nije bilo mađarizacije.⁴¹ Pravo pitanje nije u tome je li mađarizacije bilo ili je nije bilo, nego u tome kakva je bila priroda onoga što se u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća objektivno može podvesti pod pojam mađarizacije. Zapravo se u povijesti mađarizacijskih nastojanja

³⁹ Antun Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936, str. 87–88.

⁴⁰ *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842–1914*, str. 556–559.

⁴¹ Dinko Šokčević, nav. dj., str. 11.

u hrvatskim zemljama tijekom 19. stoljeća mogu prepoznati dvije osnovne etape: prva do 1848. godine i druga u razdoblju dualizma. Težeći stvaranju jedinstvene mađarske države od Karpata do Jadrana, mađarska je elita u prvoj polovici 19. stoljeća nastojala skršiti tradicionalnu hrvatsku autonomiju i umjesto latinskoga uvesti mađarski, najprije kao nastavni predmet u hrvatske škole, a zatim i kao službeni jezik u Zemljama ugarske krune, dakle ne samo u Ugarskoj nego i u civilnoj ili banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Budući da su mađarske težnje bile oprečne politici dinastije koja je htjela sačuvati cjelovitost habsburških zemalja, bečki dvor se u velikoj mjeri koristio hrvatsko-mađarskim sporovima pa je vladar redom odbijao potvrditi zaključke požunskoga sabora koji su se odnosili na pokušaje jezične asimilacije Hrvata. Vrhunac tih nastojanja zbio se 1848. godine. Iako je Hrvatski sabor 1847. godine odlučio da se hrvatski jezik uvede kao službeni u hrvatskom javnom životu, mađarski su zakoni 1848. godine izrijeком propisivali da „u ugarskoj državi“ službeni jezik „jedino jest mađarski“. Oni su dopuštali da „pridružene strane“, tj. hrvatske zemlje, na područnoj (županijskoj) razini „njihov materinski jezik upotrebljavati mogu“, ali to je bila više fakultativna opcija nego preporuka, kamoli obveza. Istodobno je za zastupnika u Ugarski sabor kao jedini „državni sabor“ u Zemljama ugarske krune mogao biti izabran samo onaj kandidat koji „i onoj naredbi zakona, po kojoj je zakonotvorni jezik ujedno mađarski, zadovoljiti može“,⁴² a takvih je među Hrvatima bilo malo.

U razdoblju dualizma službeni jezik u prekodravskoj Ugarskoj bio je mađarski, ali je Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine odredila je da je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji izrijeком hrvatski, što je vrijedilo i za ispostave ugarske vlade na teritoriju Hrvatske i Slavonije. *Obzor* je početkom 1873. godine pravom isticao da „ni u jednoj zemlji ne prodjoše osnove magjarizacije gore nego u Hrvatskoj“.⁴³ Mađarska politička elita u razdoblju dualizma uglavnom nije više smatrala mogućom jezičnu asimilaciju Hrvata, ali je ugarska vlada nametala vanjske znakove jedinstvenosti Zemalja ugarske krune i mađarske prevlasti u njima, što je hrvatska javnost doživljavala kao mađarizaciju. Prilikom svečanih zgoda na javnim zgradama u Hrvatskoj i Slavoniji često se vijorila mađarska zastava, iako je Hrvatsko-ugarska nagodba određivala da se u takvim prilikama, uz hrvatsku zastavu i grb trojednice, mogu isticati samo „sjedinjeni grbovi“ Ugarske i Hrvatske. Prema novome zakonu o „preustroju pučke škole“ iz 1888. godine u Hrvatskoj i Slavoniji su se mogle osnivati i mađarske škole (pretežno

⁴² *Zakonski članci ugarskog' državnog sabora godine 1847/8*, Zagreb, 1860, str. 17, 43.

⁴³ *Obzor*, 46/III, Zagreb, 25. 02. 1873.

za potrebe mađarske nacionalne manjine u Slavoniji), a mađarski je 1894. uveden kao obvezan nastavni predmet i u neke hrvatsko-slavonske gimnazije. Pozivajući cara i kralja Franju Josipa 1895. godine na svečanost otvorenja nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, ban Khuen se potudio dopremiti i pijesak s Rakoškog polja u Ugarskoj i njime posuti put kojim je vladar trebao proći. Natpisi na državnim uredima i željezničkim kolodvorima, kartama za vlak i razglednicama, odnosno poštanskim dopisnicama i markama često su bili dvojezični ili samo na mađarskome jeziku. Oni koji su se tome javno protivili, plaćali su novčane kazne, odlazili u zatvor ili doživljavali različite neugodnosti. Tako je npr. Stjepan Radić jednom zgodom odbio platiti putnu kartu za vlak, napisanu na mađarskom jeziku. Zbog toga je bio zamalo izbačen iz jurećeg vlaka na pruzi između Božjakovine i Zagreba, a strojovođa mu je dobio: „Fuj, to je inteligencija! Što ste poludjeli, što sanjate o hrvatskim kartama. Ovo je mađarska željeznica, naš je službeni jezik mađarski! Učite mađarski!“.⁴⁴ U Ugarskom saboru je 1907. godine prihvaćena takozvana željezničarska pragmatika, tj. zakon kojim je mađarski jezik trebao postati službeni jezik na hrvatsko-slavonskim željeznicama, iako je Hrvatsko-ugarska nagodba propisivala da je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji isključivo hrvatski, a to je vrijedilo i za „zajednička“ tijela (ispostave ugarske vlade) na hrvatskome teritoriju. Poslije mnogo prijepora, tek uoči Prvoga svjetskog rata hrvatskim je željezničarima opet dopuštena uporaba hrvatskoga jezika.

Unatoč svim tim tendencijama, popis stanovništva iz 1900. godine pokazao je da gotovo trećina stanovnika u prekodravskoj Ugarskoj uopće nije poznavala mađarski jezik. Istodobno je u autonomnoj Hrvatskoj i Slavoniji mađarskim kao „državnim“ jezikom vladalo jedva 2,08% stanovnika (u taj iskaz nisu bili uračunati doseljeni Mađari, pretežno nastanjeni u Slavoniji, kojih je tada bilo ukupno 3,76%, nego Hrvati i ostali stanovnici). S druge strane, njemačkim je 1900. godine vladalo 5,52% hrvatsko-slavonskih stanovnika kojima to nije bio materinski jezik pa bi se s tog stajališta čak prije moglo govoriti o germanizaciji nego o mađarizaciji.⁴⁵ U svakom slučaju, taj statistički podatak samo tri godine prije Khuenova pada važan je pokazatelj za spoznaju da mađarizacija u Hrvatskoj, u mjeri u kojoj je ona u potkraj 19. stoljeća dolazila do izražaja, nije više značila pokušaj jezične asimilacije Hrvata, kao što bi se to moglo reći za prvu polovicu 19. stoljeća, nego je u prvome redu simbolizirala političku prevlast Ugarske nad Hrvatskom.

⁴⁴ Josip Horvath, „Izmjena generacija. Ideje i ljudi kroz četvrt vijeka hrvatske politike (1895–1905)“, *Obzor. Spomen knjiga 1860–1935*, Zagreb, 1936, str. 18.

⁴⁵ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I (1905), Zagreb, 1913, str. 54–55.

Zaključak

Mađaroni i mađarizacija fenomeni su hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću. Mađaroni 1840-ih i unionisti 1860-ih godina bili su za priklanjanje Ugarskoj bez posebnih uvjeta, ali se nisu odricali mnogih elemenata hrvatske posebnosti, a mogućnost za ostvarenje hrvatskih nacionalnih ciljeva vidjeli su jedino u „poštenoj“ uniji s Ugarskom. Za razliku od iliraca koji su bili duboko uvjereni da je sloboda Hrvatske u savezu s Ugarskom nemoguća bez postojanja jednakosti između Hrvatske i Ugarske, mađaroni su vjerovali da je sloboda Hrvatske u savezu s Ugarskom moguća i bez postojanja jednakosti između Hrvatske i Ugarske. U mjeri u kojoj je tijekom 19. stoljeća dolazila do izražaja u hrvatskim zemljama, mađarizacija se samo do 1848. godine odnosila na stanovite pokušaje jezične asimilacije Hrvata, dok je u razdoblju dualizma uglavnom simbolizirala političku prevlast Mađara nad Hrvatima. Potvrđuje to bjelodano i podatak iz popisa stanovništva 1900. godine o tome da je mađarskim vladalo jedva 2,08% hrvatsko-slavonskih stanovnika kojima to nije bio materinski jezik.

Hrvoje Gračanin

Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine

Povijest kao znanje o prošlim zbivanjima nije izvanvremenska kategorija, niz nepomičnih točaka zaleđenih u vremenu koje strpljivo čekaju da ih izučen ispitivač trijezno i nepristrano kritički prosudi i protumači jezikom svoje suvremenosti, ozbiljujući prošlu stvarnost u svim njezinim vidovima. Spoznaja prošlosti je slojevito, mnogostrano i višeznačno odgonetavanje nekadašnje zbilje koje ovisi o brojnim činiteljima, među kojima su za interpretativnu razinu od ključne važnosti tendencija povijesne građe, svjetonazor i gledišta samih istraživača, ali i okolnosti društvenog trenutka. Upravo ovo posljednje može presudno utjecati na to kakva se slika prošlosti želi posredovati. Najkraće rečeno, potrebe države i nacije, političke datosti, nerijetko diktiraju viđenje pojedinih povijesnih procesa i događaja, oblikujući prošlu stvarnost prema svojim kratkoročnim ili dugoročnim ciljevima. Poviješću se političke i intelektualne elite služe kako bi motivirale, mobilizirale i usmjeravale ljude u sadašnjosti, osnažile svijest o identitetu, pripadnosti i integrativnoj uklopljenosti nacionalnog, društvenog, državnopravnog i kulturnog predznaka, definirale poimanje suvremenosti kroz upravljano sagledavanje prošlosti odnosno konstruirale postojeću stvarnost pozivanjem na posebno shvaćene i interpretirane primjere i iskustva iz prošlosti.

U tomu naročitu funkciju imaju nacionalni narativi, velike priče koje na sebi svojstven način tumače nekadašnjost odnosno uspostavljaju pravocrtni kontinuitet koji izravno spaja prošlost sa suvremenosti. U tim je predodžbama nacionalna povijest nepromjenljiva kategorija, ona je svezvremenska i bezvremenska, nudi vječne i neoborive istine s konačnim ciljem. Potreba za uspostavljanjem nacionalne starodrevnosti i utvrđivanjem historijskih tradicija koje kao nositeljice osobite svijesti okamenjene i neokaljane premošćuju vjekove nukala je elite da posežu za povijesnim razdobljima u kojima se nacija nalazila, kako se poima, u svom primordijalnom stanju, u (nacionalno mitologiziranom) herojskom dobu. U hrvatskom slučaju to je bez dvojbe rano srednjovjekovlje, tzv. doba hrvatskih narodnih vladara kada bi bio stvoren politički i nacionalni identitet, čvrsto ugniježđen u historijskom pravu, koji neprekinuto živi bez obzira na povijesne Scile i Haribde u dugom trajanju.

Takva stožerna priča iz ranog srednjovjekovlja u velikom narativu hrvatskog nacionalnog imaginarija krunidba je kneza Tomislava za kralja. Ona je poprimila osobit naboj i važnost u vremenu velikih političkih i društvenih previranja kojima je obilovala prva jugoslavenska zajednica, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a koji su prvi vrhunac u zapletenim hrvatsko-srpskim odnosima doživjeli upravo početkom 1925. godine uhićenjem Stjepana Radića, vođe tada Hrvatske (republikanske) seljačke stranke. Višestruka proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine, zaokupljajući ondašnju hrvatsku javnost, nije buđenjem ponosa na slavnu prošlost ciljala ostvariti samo nacionalnu homogenizaciju snažeći hrvatsku nacionalnu svijest, osjećaj narodnog jedinstva i domoljublje, u čemu je nemalu ulogu imala Katolička crkva, (pre)naglašavajući vjekovitu katoličku pripadnost hrvatskog naroda, nego je iskorištena i u dnevno-političke i ideološke svrhe, obznanjujući zaokret u dotadašnjoj politici hrvatske i srbijanske političke elite koji je, bar prividno, stvarao dojam međusobnog hrvatsko-srpskog prihvaćanja i jačanja kohezivnosti državne zajednice. Kralj Tomislav je tako iskorišten kao ogledni simbol moguće miroljubive i plodotvorne suradnje između Hrvata i Srba, ali i neuralgična točka oko koje se mogu okupiti različite hrvatske političke struje.

Postanak mitologema

Mitologem o tisućljetnoj tradiciji Hrvatskog Kraljevstva zasniva se na neutvrdivom podatku o Tomislavovoj krunidbi za kralja, izdanku pučke predaje,¹ za čije pokušaje poznanstvenjenja je zaslužna hrvatska historiografija 19. stoljeća.² Prvi se od hrvatskih povjesničara pitanjem Tomislavove krunidbe podrobnije pozabavio Franjo Rački, zaključivši da se temeljem svoje narasle moći Tomislav okrunio kraljem sâm ili da mu je tu čast dao papa.³ Ovu potku preuzeo je Vjekoslav Klaić, gotovo je literarno iskitivši u popularizatorskom članku objavljenom u *Hrvatskoj lipi*, pri čemu mu je na umu bilo širem čitateljstvu pokazati kako je hrvatska država Tomislavova

¹ Prvi zabilježeni spomen da je Tomislav bio okrunjen za kralja potječe iz glasovitog djela fra Andrije Kačića Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756): „Brat ozgor rečenoga kralja [Vladislava I.], Tomislav imenom, bi za kralja dalmatinskoga od gospode okrunjen i od biskupa posvećen“ (usp. Josip Bratulić 1998, 194).

² Za pregled mišljenja vidi Ivo Goldstein, „O Tomislavu i njegovu dobu“, *Radovi Zavoda za grvatsku povijest*, 18, Zagreb, 1985, str. 25–28. Također Josip Bratulić, „Kralj Tomislav u izvorima i znanstvenoj literaturi do 1925“, *Prvi hrvatski kralj Tomislav. Zbornik radova*, Zagreb, 1998, str. 196–199.

³ Franjo Rački, „Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu“, *Rad JAZU*, 17, Zagreb, 1871, str. 87.

doba bila čvrsto uklopljena u političke i društvene tijekove ondašnje Europe.⁴ Nadovezujući se na Račkog i nastojeći ga nadopuniti, Ivan Kukuljević Sakcinski određuje Tomislavovu krunidbu za kralja 925. godinom, a ona je uslijedila nakon što ga je „vojska hrvatska“ isklicala kraljem iza „slavne pobjede“ nad Bugarima, dok bi krunu primio od pape Ivana X. po legatu Honoriju. Nadalje, pozivajući se na „naše stare ljetopisce“, poglavito *Ljetopis popa Dukljanina* iz kojega crpi glavninu podataka za svoju rekonstrukciju (poistovjetivši za svoje potrebe Dukljaninova Budimira i Svetopeleka s Tomislavom), krunidbu smješta na Duvanjsko ili Livanjsko polje, nadasve maštovito prikazujući i „sliku samoga krunitbenoga čina“.⁵

Ovako oblikovan faktoid vrlo brzo je uhvatio čvrst korijen u rodoljubivom povjesničtvu i odatle u predodžbi opće javnosti. U potpunosti ga je prihvatio Rudolf Horvat u prilogu o Tomislavu i njegovu vremenu tiskanom u zagrebačkom časopisu *Prosvjeta* koji je do 1926. godine izašao u desetak različitih publikacija, omogućivši da ovi pogledi prodru u široke slojeve.⁶ Oni se jasno zrcale i povjesnicama Tadije Smičiklasa i Vjekoslava Klaića koji su usvojili i popularizirali Kukuljevićevo umovanje i prikaz krunidbe.⁷ Klaić je u svoj narativ o Tomislavu unio još jedan element – naglašavanje uske suradnje i uzajamnog potpomaganja između Hrvata i Srba ugroženih stranim silama (Simeonovom Bugarskom) pa tako Tomislav „gostoljubivo i bratski u svome dvoru“ prima srpskog kneza Zaharija koji se nadao da će vratiti svoju kneževinu „uz pripomoć Hrvata“, pruža utočište i zakriljuje „srbske bjegunce“, a i nakon krunidbe ratuje protiv Bugara „da obrani srbsku braću od njihova tlačenja“.⁸

Drugačiji politički diskurs, ali isti pobratimski duh iskazuje Smičiklas koji za sukob između Simeonove Bugarske i Tomislavove hrvatske kaže da bi „jošte dulje vremena bile krvarile obadvije mlade bratimske države... da ne

⁴ Vjekoslav Klaić, „Tomislav, prvi kralj hrvatski (914–927)“, *Hrvatska lipa*, br. 21, god. I, str. 23. V. 1875, 170–172. Usp. I. Goldstein, nav. dj., str. 25.

⁵ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Provjereni vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune II. Tomislav prvi kralj Hrvatski“, *Radovi JAZU*, 58, Zagreb, str. 43–44 i 48–51.

⁶ Rudolf Horvat, „Kralj Tomislav i njegovo doba“, *Prosvjeta* 4/1896, br. 23, str. 729–733, br. 24, str. 756–764. Usp. I. Goldstein, nav. dj., str. 27 i bilj. 15. Horvat je ovu interpretaciju donio i u svojoj povjesnici *Povjest Hrvatske* (1904, 61–62), a iste stavove, nešto ublažene decideranosti, ponavlja i u kasnijem izdanju (1924, 44). Horvat je doktorirao 1897. godine disertacijom „Kralj Tomislav i njegovo doba“.

⁷ Tade Smičiklas, *Poviest hrvatska. Dio prvi. Od najstarijih vremena do godine 1526*, Zagreb, 1882, 219–222, Klaić 1899, 76–77.

⁸ V. Klaić, nav. dj., str. 74–75 i 77.

bude posredovanja sv. rimske stolice“ pa je potom sklopljen mir „po kojem je Srbija postala slobodna od Bugarske, al valjda i nadalje pod pokroviteljstvom kralja hrvatskoga“, dok se između Hrvatske i Bugarske „opet obnovi staro prijateljstvo, kakvo je vladalo tako dugo između obiju država na korist obiju strana“.⁹ Jedini odmak od uvriježenih mišljenja o Tomislavovoj krunidbi učinio je Ferdo Šišić koji je odbacio čitavu konstrukciju zasnovanu na *Ljetopisu popa Dukljanina* i izrazio snažnu sumnju u to je li se krunidba uopće dogodila, iako nije doveo u pitanju Tomislavov kraljevski naslov, zaključivši kako je on sâm sebe proglasio kraljem.¹⁰

Začeci obilježavanja tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva

Ustanovljena kao topos nacionalnog imaginarija, Tomislavova krunidba za kralja postala je sredstvom kulturno-povijesne identifikacije i manifestiranja političke, vjerske i nacionalne ideologije. Nakon što je hrvatska historiografija kasnoga 19. stoljeća uglavnom utvrdila 925. godinu kao kronološku odrednicu kada je Tomislav ponio kraljevsku krunu, već 1906. godine rodila se u Družbi Braće hrvatskoga zmaja zamisao o svečanom obilježavanju tisućite obljetnice Hrvatskog Kraljevstva. Prema prijedlogu velikog meštra Družbe Emilija pl. Laszowskog i njegova zamjenika Velimira Deželića starijeg (inače i osnivača udruge), trebala se prirediti velika povijesna izložba na kojoj bi bili zastupljeni svih hrvatski krajevi, a Meštarski je zbor uoči Prvog svjetskog rata razradio velebn program.¹¹

U siječnju 1917. godine, dok je ratni vihor i dalje nesmanjenom žestinom kovitlao Europom, duvanjski je nadžupnik fra Mijo Čuić iznio prijedlog da bi se povodom tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva podigla u Duvnu

⁹ T. Smičiklas, nav. dj., str. 225.

¹⁰ Šišić je ovo mišljenje dosljedno izražavao u svojim djelima *Hrvatska povijest* (1906), *Pregled povijesti hrvatskog naroda* (1916), *Geschichte der Kroaten* (1917) i *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925) te članku „Kralj Tomislav. Prigodom hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva“, *Glasnik podmlatka Crvenog krsta* 5/1925–26, I, str. 13–14. Usp. I. Goldstein, nav. dj., str. 27–28 i 31, J. Bratulić, nav. dj., str. 199.

¹¹ Zlatko Matijević, „Ministar Pavle Radić na ‚Napretkovoj‘ proslavi tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva u Sarajevu 1925. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 36/3, Zagreb, 2004, str. 1129; Zlatko Matijević, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2005a, str. 187; Zlatko Matijević, „Kralj Tomislav – prvoborac jugoslavenstva. U povodu osamdesete obljetnice obilježavanja tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva“, *Hrvatska revija*, god. V, br. 3, Zagreb, 2005b, str. 105.

spomen-crkva (bazilika) i Tomislavov dom. Slijedom toga uskoro je utemeljeno „Društvo za ‚Spomen-crkvu s hospicijem u Duvnu‘, na uspomenu 1000 godišnjice krunisanja I. hrvatskog kralja na Duvanjskom polju“. Predsjednikom Društva postao je fra Čuić koji se pobrinuo da se pokroviteljstva čitavog pothvata prihvati zagrebački nadbiskup Antun Bauer. Na ovo se ponovno nadovezala Družba Braće hrvatskoga zmaja, zaključivši u lipnju iste godine kako valja odaslati upit raznim hrvatskim društvima o tomu na koji će se način uključiti u čitavu proslavu. Družba je i svesrdno podupirala nastojanja fra Čuića koji je na sve strane skupljao dobrovoljne priloge pa čak i među hrvatskim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama. U ožujku 1924. godine izravno se obratio i kralju Kraljevine SHS Aleksandru I. Karađorđeviću koji je za izgradnju spomen-crkve odobrio novčani dar u iznosu od 600.000 dinara. Tri kamena temeljca buduće crkve, koja su darovali Družba Braće Hrvatskoga zmaja, grad Zagreb i plemenita općina Turopolje, svečano je 15. lipnja 1924. godine pred zagrebačkom katedralom blagoslovio nadbiskup Bauer, a položena su početkom srpnja 1924. godine u nazočnosti predstavnika crkvenih, kulturnih i državnih vlasti.¹² Osobito toplo su u Duvnu bili dočekani izaslanici Družbe Braće hrvatskoga zmaja, a manifestacijom bliske povezanosti snažio se nacionalni identitet i osjećaj jedinstva hrvatskih krajeva: goste iz Zagreba, koji je percipiran kao svehrvatska prijestolnica, najprije je dočekalo nekoliko stotina ljudi na brdu iznad Duvanjskog polja i pratilo ih pjevajući narodne pjesme, a onda im je u Duvnu uručeno cvijeće i pozdravljeni su pjesmama „Povrh Griča grada“ i „Oj Zagrebe bijeli“.¹³ Ova se poveznica ogledala i u tomu što je u kolovozu iste godine u Zagrebu utemeljen „Odbor za podizanje spomenika kralju Tomislavu“ koji je u rujnu 1925. godine dobio dozvolu da djeluje na prostoru čitave Kraljevine SHS.¹⁴ Predviđeno je da spomenik ukrasi tadašnji Trg L (u Austro-Ugarskoj Monarhiji zvao se Trg Franje Josipa I.) koji je u studenom 1927. godine preimenovan u Trg kralja Tomislava (istovremeno

¹² Z. Matijević, 2004, nav. dj., str. 1129–1130; Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 189; Zlatko Matijević, „Proslava tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva u sjeni politike Hrvatske (republikanske) seljačke stranke. Zagrebačka i sarajevska proslava (1925)“, *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodu 50. obljetnice smrti (1959-2009)*. Zbornik radova sa Znanstvenog simpozija, Mostar – Tomislavgrad, 2009, str. 45–46; Šubic, 2009, 179.

¹³ Ivana Šubic, „Novinski napisi o djelatnosti fra Mije Čuića i izgradnji bazilike u Tomislavgradu“, *Fra Mijo Čuić – graditelj i uznik. U prigodu 50. obljetnice smrti (1959-2009)*. Zbornik radova sa Znanstvenog simpozija, Mostar – Tomislavgrad, 2009, str. 181.

¹⁴ Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagreb i izgradnja spomenika kralju Tomislavu. (U povodu pola stoljeća otkrivanja)“, *Prvi hrvatski kralj Tomislav*. Zbornik radova, Zagreb, 1998, str. 283 - 284.

je Wilsonov trg, današnji Trg maršala Tita, nazvan Trg kralja Aleksandra, Kukovićeve ulica, danas Hebrangova, postala je Ulica kraljice Marije, dok je Trg N, današnji Trg žrtava fašizma, ponio ime Trg Petra I. Osloboditelja), a čitav je kompleks zamišljen kao dio nikad ostvarenog *Forum Croatiae*, čiji je projektant bio kipar (ujedno i autor Tomislavova kipa) Robert Frangeš-Mihanović.¹⁵ Poziv koji je Odbor uputio građanima da podupru pothvat zračio je silnim rodoljubnim zanosom koji je izviraio iz prenatraglašenih nacionalnih, povijesnih i vjerskih identifikacijskih elemenata:

Hrvati! Deset je stoljeća stara slava Kraljevstva Hrvatskoga! Deset dugih vijekova blista čisto i sjajno Hrvatsko Ime o zlatnom traku, što pred hiljadu godina sinu s ovjenčanoga čela Prvoga Kralja svih Hrvata slavnoga i silnoga Tomislava! Hrvatska Metropola, slobodni i kraljevski glavni grad Zagreb, taj drevni bedem budnoga Hrvatsva, u dubokom poštivanju preslavne uspomene na Velikoga Prvoga Kralja, najljepši svoj perivoj prozvao je sjajnim njegovim Imenom. Tuj će Hrvati postaviti dostojan spomenik Prvom svojem Kralju. Tuj će podići zavjetni žrtvenik bolje budućnosti, na kome će daleka pokoljenja Hrvata doprinositi žrtve zahvalnice divnim sjenama praotaca svojih. Tuj će nastati žarko ognjište hrvatskoga rodoljublja, provreti će nepresahljivo vrelo ljubavi i požrtvornosti u radu za sreću Hrvatske! Hrvati! Poradite svim silama da u srcu Hrvatske, u staroslavnom našem Zagrebu što prije otkrijemo spomenik Prvom našem Velikom Kralju Tomislavu! Neka nas sjajni i junački Njegov lik vazda sjeća nekadanje slave i staroga hrvatskoga ponosa! Neka u nama trajno nijeti ljubav k našoj, Vječnim Bogom nam darovanoj Hrvatskoj! Neka potomstvo uzdrži svetu Tomislavovu baštinu, tisućljetne kraljevske slave našu djedovinu, dragu našu Hrvatsku sretnom i jakom! Neka složan, svijestan i ponosan Hrvatski Narod na silnim temeljima jake i slobodne Tomislavove Hrvatske uz pomoć Pravednoga Boga što prije podigne i izgradi velebnu zgradu sretne budućnosti preslavnoga nekad Kraljevstva Hrvatskoga! Hrvati! Četrnaest vjekova povijesti Hrvatskoga Naroda gleda na vas! Ispunite svoju svetu hrvatsku dužnost! Neka Vam ne bude teška nikoja žrtva odavajući počitanje i zahvalnost mudrom i junač-

¹⁵ Snješka Knežević, „Urbanističke zamisli Viktora Kovačića“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 24, Zagreb, 2000, str. 95; M. Kolar-Dimitrijević, nav. dj., str. 290 i 298–299; Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanje zagrebačkih ulica i trgova“, *Migracijske i etničke teme*, br. 25, Zagreb, 2009, str. 96.

kom Vladaru, slavnomu utemeljitelju Kraljevstva Hrvatskoga, Velikom Tomislavu!¹⁶

Blagoslivljanje i potom polaganje kamena temeljaca za duvanjsku spomen-crkvu ujedno su označili i početak obilježavanja tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva, čiji je ideološki i propagandni potencijal prepoznala hrvatska crkvena i kulturna elita, ali i beogradske vlasti kojima je bilo stalo do stvaranja izvanjskog dojma o skladu. Taj sentiment bjelodan je u izvješću sa srpanjske svečanosti polaganja temeljnih kamenova koji je donio *Jutarnji list*, a u kojem se, među ostalim, slika i prizor sklada među različitim vjeroispovijestima: „Bio je to veličanstven prizor. Na otvorenom polju slušalo je biskupa i staro i mlado. A kako je bilo upravo podne, kad je crkvena služba dovršena, uspeo se na minaret obližnje džamije Mujezin i pozivao vjernike – na molitvu. To je sve učesnike slavlja ganulo do suza“.¹⁷ Stvaranje ozračja međureligijske harmonije dodatno potkrepljuje okolnost što su u davanju novčanih priloga i izgradnji crkve sudjelovali pojedinci bez obzira na neposredne vjerske preferencije.¹⁸ Napokon, spomen ploča u znak sjećanja na događaj jasno svjedoči o ideološkom kontekstu, započinjući riječima „Na spomen tisućugodišnjice suverene hrvatske države i krunisanja prvog hrvatskog kralja Tomislava na Duvanjskom polju“, a završavajući sintagmom „Bilo je na slavu Božju i na čast svih Hrvata“.¹⁹ Vjerska ideološka potka još je izrazitija u okružnici hrvatskoga katoličkoga episkopata, odaslanog s biskupske konferencije održane u Đakovu u kolovozu 1924. godine:

Neka slavlje naše tisućgodišnjice bude slavlje katoličkoga hrvatskoga naroda! Neka godina 1925. godine, spomen-godina tisućgodišnjice kraljevstva hrvatskoga bude sveta godina hrvatskoga naroda! Neka Tomislavovo slavlje bude jedan veliki zavjet i vječna posveta čitavoga hrvatskoga roda Bogu svojih otaca!²⁰

Štoviše, biskupi su čak odredili i dan obilježavanja tisućugodišnjice – blagdan Presvetoga Srca Isusova (21. lipnja).²¹

Za Katoličku crkvu u Hrvatskoj je proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva bila to svečanija prigoda što se poklopila s jubilarom Svetom godinom pa se u svibnju 1925. godine na hodočašću u Vatikanu okupilo više od 4000 katolika iz Kraljevine SHS, predvođenih s 12 biskupa i četiri-

¹⁶ M. Kolar-Dimitrijević, nav. dj., str. 282.

¹⁷ I. Šubic, nav. dj., str. 181.

¹⁸ Isto, str. 182.

¹⁹ Isto, str. 181–182.

²⁰ Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 190; Isti, 2005b, str. 106; Isti, str. 2009, 46.

²¹ Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 193.

stotinjak svećenika. „Drugo narodno hodočašće“ održalo se u rujnu 1925. godine, a predvodio ga je sarajevski nadbiskup Ivan Šarić. Hodočasnici su primljeni i u audijenciju kod pape Pija XI. koji im se obratio prigodnim riječima, istaknuvši kako ga veseli što su Hrvati ove godine po drugi put pristigli u Rim da bi proslavili dva jubileja, crkveni i svoj narodni, naime, tisućugodišnjicu Hrvatskog Kraljevstva. Hrvatska je u prošlosti, nastavio je papa, bila nazivana predziđem kršćanstva pa to mora biti i danas u borbi protiv modernog bezvjerstva (tj. liberalizma) i moralne rastrojenosti.²² Obljetnica je tako poslužila hrvatskom katoličkom episkopatu i svećenstvu da snažeći vjerski identitet poistovjećen s nacionalnim sentimentom posreduje vjernicima određen religijsko-ideološki svjetonazor.

Tisućugodišnjica i realna politika

Milenijska je obljetnica u sebi nosila još i veći politički potencijal, čije je prepoznavanje već bio najavio Vjekoslav Klaić 1923. godine u prigodničarskom tekstu koji je, navješćujući jubilej, donio kratak pregled hrvatske povijesti u posljednjih tisuću godina. Započevši prikaz Tomislavom i završivši ga 1918. godinom, istaknuo je kako će hrvatski narod teško ikad prihvatiti prvoprosinački čin kojim je stvorena državna zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca jer da se dijametralno protivi temeljnoj ideji tisućljetnog razvitka samosvojne hrvatske države.²³ Dovršetak uklapanja tisućljetnice Hrvatskog Kraljevstva u sferu aktualne politike označile su reakcije hrvatskih stranaka na biskupsku okružnicu, s različitim predznacima. Dok je Hrvatska stranka prava (tzv. frankovaca) poduprla iznesene stavove, Hrvatska zajednica, stranka liberalnog građanskog usmjerenja, iskazala je krajnje nezadovoljstvo onim što je njezino vodstvo poimalo kao vjersku isključivost, pozivajući se na jedinstvenost hrvatskog nacionalnog bića bez obzira na vjeroispovijest:

Prenoseći crkvenu katoličku proslavu na nacionalno polje episkopat je prevršio mjeru na više mjesta okružnice, u kojoj dolazi i ovo „... srasla se vjera katolička s hrvatskim narodom“. Pritom se zaboravlja, da hrvatski narod nije samo katolički, već da ima u njemu i muslimana, koji sačinjavaju tako važan i znamenit dio hrvatskoga naroda, da bi o tom morali voditi računa i katolički biskupi, koji se smatraju Hrvatima, kad progovaraju o hrvatskim narodnim stvarima. Ne može biti nacionalni Hrvat i katolički

²² Žutić 2001, 413.

²³ Vjekoslav Klaić, „Kroz tisuću godina“, *Hrvat*, 5/1923, 1002, 2, 1003, 2. Usp. I. Goldstein, nav. dj., str. 28.

ekskluzivista, niti će Hrvati radi i jedne crkve dopustiti, da se lomi ili slabi njihovo nacionalno jedinstvo.²⁴

Još radikalniji u osudi bio je Stjepan Radić, vođa Hrvatske (republikanske) seljačke stranke. Zagovarajući gledište da se hrvatska Katolička crkva treba baviti isključivo vjerom, ali ne i politikom, glasno je u govoru u rujnu 1924. u Krašiću predbacio hrvatskom episkopatu samovoljno i štetno zadiranje u političke tijekove:

Nema u tom pismu ni riječi pravednost, nema ni riječi seljak i radnik, naravski da onda nema ni riječi Republika i jednom riječi ništa od onoga, što ispunjava i sačinjava čitavi današnji javni i politički život. Ipak je to pismo čisto političko, politički mu je povod: tisućgodišnjica krunisanja kralja Tomislava – i politička svrha: javna proslava u čitavom narodu te tisućgodišnjice. Da su naši biskupi napisali jedno vjersko pismo, u kojem bi govorili o vjeri, ja u to ne bih dirao. [...] Ali kad naši biskupi pišu političko pismo i kad oni hoće da budu hrvatskom narodu i politički vođe, onda je moja i naša dužnost, da to prosudimo i ako treba i osudimo.²⁵

Od Radićeve kritike ogradili su se njegovi politički protivnici iz Hrvatske stranke prava (tzv. frankovaca) i Hrvatske pučke stranke, političkih skupina izrazito katoličkog ishodišta, a katolički tisak je otvoreno pisao o Radićevu napadaju.²⁶

Početak 1925. godine, koja je bila designirana za jubilarnu proslavu, obilježilo je uhićenje Stjepana Radića i drugih istaknutih članova Hrvatske (republikanske) seljačke stranke. Ovo nije naštetilo položaju stranke na državnim izborima u veljači te godine koja je po broju mandata iz njih izišla kao najzastupljenija hrvatska politička grupacija i druga u cijeloj zemlji.²⁷ Ta okolnost priredila je tlo za sporazum između hrvatske i srbijanske političke elite koju su predstavljali Stjepan Radić i Nikola Pašić, zapečaćen potkraj ožujka govorom što ga je u Narodnoj skupštini održao Radićev nećak Pavao, priznavši Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića i izra-

²⁴ Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 190, bilj. 19; 2005b, nav. dj., str. 106.

²⁵ Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 190–191; Isti, 2005b, str. 106–107; Isti, 2009, str. 47.

²⁶ Z. Matijević 2005a, nav. dj., str. 191 i bilj. 21; Isti, 2009, nav. dj., str. 47 i bilj. 13–15.

²⁷ Hrvoje Matković, „Proslava tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci u Hrvatskoj“, *Prvi hrvatski kralj Tomislav. Zbornik radova*, Zagreb, 1998, str. 271.

živši spremnost na suradnju radi sređivanja prilika u državi. Dok su se iza kulisa odvijali politički pregovori, provodile su se pripreme za svečane proslave tisućljetnice Hrvatskog Kraljevstva širom Hrvatske. Pripreme je pratila i snažna znanstvena djelatnost, a još više publicistička, pa jedva da je bilo hrvatske tiskovine koja nije obilježila jubilej.²⁸

Kronološki najranije, 21. lipnja, održala se crkvena proslava kojoj je prisustvovalo više od 20.000 ljudi. Posvećeni pomoćni biskup zagrebački Dominik Premuš, predsjednik Odbora za crkvenu proslavu 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva, uputio je poziv građanima Zagreba u kojem je istaknuo da bi tog dana Hrvati trebali „svečano zasvjedočiti svoju ljubav prema domovini i vjernost prema Bogu slaveći svoj 1000-godišnji jubilej i zahvaljujući Božanskom Srcu za sva dobročinstva, koja im je vječna dobrota podijelila od krunisanja kralja Tomislava do naših dana“. Poslije svečane mise u zagrebačkoj katedrali nadbiskup Bauer je u svom govoru napose naglasio vjerski moment u katoličkom duhu:

I doista mi katolički Hrvati, koji vjerujemo u sveti, sveznajući i svemogućí Promisao Božji, [...] mi znademo i vjerujemo, da je tisućgodišnji naš narodni opstanak djelo i dar dobrostivog Promisla Božjega“. Pored središnje zagrebačke proslave, bilo je predviđeno da se tisućljetnica obilježi i u katoličkim crkvama „po svim hrvatskim zemljama.“²⁹

Za crkvenom priredbom slijedila je početkom srpnja civilna svečanost pod vodstvom Družbe Braće hrvatskoga zmaja koja se i obratila katoličkom episkopatu sa zamolbom da „pozove naše svećenstvo na sudjelovanje u toj narodnoj slavi“ i da se u svim župnim crkvama održi svečana služba Božja s „prigodnom propovijedi“.³⁰ Glavna proslava bila je u Zagrebu od 4. do 6. srpnja. Na glavnom gradskom trgu održan je velik zbor, a okupljenom se mnoštvu, koje je prema nekim navodima brojilo oko 70.000 ljudi, obratio i Rudolf Horvat, istaknuvši u svom govoru potrebu za nacionalnom slogom kao zalogom opstojnosti hrvatskog naroda:

Ako je hrvatskim neprijateljima uspjelo, da privremeno razore staru našu Hrvatsku, mi ćemo se pobrinuti da na istom mjestu uskrсне nova 'mlada Hrvatska'. [...] Prvi korak k tomu neka bude sloga svih Hrvata. Tko se zavadio s prijateljem, znancem ili

²⁸ I. Goldstein, nav. dj., str. 29.

²⁹ Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 193; sti, 2005b, nav. dj., str. 108.

³⁰ Z. Matijević 2005a, 193–194; Isti, 2005b, 108.

možda s rodjakom svojim, neka mu sada pruži ruku pomirnicu iz ljubavi prema potištenoj domovini.³¹

Sutradan je u katedrali održana misa zahvalnica, a u popodnevnom satima je priređena pučka zabava u Maksimiru. S obzirom na to da se ova trodnevna civilna proslava u srpnju bila ideološkim nabojem neposredno nadovezivala na lipanjsku crkvenu (sprega nacije i vjere), nije neobično da je *Dom*, glasilo Hrvatske (republikanske) seljačke stranke, čitavom događaju pristupilo s kritičkim, naglašeno protuklerikalnim tonovima. Konstatiravši, doduše, da je proslava bila vrlo svečana i da je naišla na velik odjek među pučanstvom, kako u Zagrebu, tako i drugdje u Hrvatskoj, pisac osvrta (po svoj prilici tada još utamničeni Stjepan Radić) prigovara kako govornici koji su se obraćali općinstvu nisu naveli ono najvažnije o Tomislavu:

Prvo, da je Tomislav bio kralj slobodnog seljačkog naroda u kom nije bilo nikakve vrsti ni popovskih, ni vlastelinskih kmetova. Drugo, da je Tomislav nosio opanke i da je stvarno bio ne samo seljački kralj, nego i kralj seljaka. Treće, da je Tomislav i kao kralj odlučno i umno nastavio slobodnu narodnu politiku, te je u katoličkoj crkvi obranio slavensko ili staro hrvatsko bogoslužje, a isto tako i narodnu organizaciju Katoličke crkve u Hrvatskoj s hrvatskim biskupom na čelu u Ninu.

Ustvrdjujući da se hrvatski narod za Tomislavove vladavine „sastojao od samih ravnopravnih članova, čemu bi se moglo reći po feudalnim pojmovima od samih plemića, i jer mu pameti nisu solili ni tuđinci, ni domaći batinaši, nego su mu bila na čelu domaća seljačka gospoda, te su i hrvatski svećenici bili listom popovi glagoljaši, koji su latinaše smatrali oholicama, nametnicima i otimačima što su i bili, a u čemu se za njima povode i mnogi današnji popovi“, žigoše „pakost hrvatske gospode“ koja slavi hrvatskoga kralja dok Hrvati trpe državno zlosilje i zaključuje da je nužno ukloniti „glavnog krivca“ za takvo stanje (to je Svetozar Pribićević): „Pravi ljudi to i rade, a ne pozivaju seljački narod da i pod Obznanom i uz krvava seljačka leđa pali kriesove i nosi lampione kao u najvećem slavlju“.³²

Ostvarivši sporazum s beogradskim vlastodršcima, Stjepan Radić se sada našao u mogućnosti pokazati snagu vlastite političke pozicije pa je zajedno s vodstvom svoje stranke odlučio da se u tu svrhu ponovi proslava tisućugodišnjice hrvatskog kraljevstva. Štoviše, ona će se održati uz puno su-

³¹ H. Matković, nav. dj., str. 273; Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 194; Isti, 2005b, nav. dj., str. 108.

³² H. Matković, nav. dj., str. 273–274; Z. Matijević, 2005a, nav. dj., str. 194–195; Isti, 2005b, nav. dj., str. 108; Isti, nav. dj., str. 49.

djelovanje najviših državnih vlasti (za usporedbu, srpanjska proslava nije imala ni služben karakter jer na javnim zgradama nisu bile istaknute ni državne ni hrvatske narodne zastave³³). Nova je priredba zakazana za 15. i 16. kolovoza u Zagrebu, a nadovezana je na Treći hrvatski svesokolski slet koji je započinjao dan ranije. Osim što su na svečanost stigli ministri koalicijske vlade, među kojima i dvojica iz Narodne radikalne stranke, naposljetku je najavljen i dolazak kraljevskog bračnog para, glavom kralja Aleksandra i kraljice Marije.³⁴ Više nego jasan odmak od srpanjske proslave očitovao se i u tomu što manifestaciji nisu nazočili službeni predstavnici Katoličke crkve niti su služene svečane mise.³⁵ Kolovoško je obilježavanje tisućugodišnjice iskorišteno kako bi se pokazala uspješnost Radićeva političkog zaokreta prema Beogradu i u javnosti potvrdila opravdanost sporazuma sa srbijanskom vlastodržačkom elitom, istovremeno pružajući jasan dokaz snage hrvatske nacionalne svijesti, što je trebalo dodatno uvjeriti kralja, tzv. drugog, a zapravo ključnog ustavnog faktora, da za budućnost zajedničke države ova politička orijentacija nema alternative. Sâm Radić je to izrazio u jednom od svojih prigodničarskih govora riječima: „Teški su dani zauvijek prošli. Djelo sporazuma je veliko djelo narodne svijesti i političke mudrosti“.³⁶ Štoviše, u povodu kraljeva posjeta Zagrebu radi nazočenja milenijskoj obljetnici spjevana je pozdravna pjesma (autor joj je vrlo vjerojatno osobno Stjepan Radić) u kojoj se najbitniji elementi radićevske ideologije prožimaju s idealiziranim povijesnim diskursom, utemeljujući time novu političku realnost zasnovanu na slozi i skladu, pri čemu je kralj Aleksandar prikazan kao u biti izravni nasljedovatelj kralja Tomislava:

³³ Z. Matijević 2004, nav. dj., str. 1132; Isti, 2005a, nav. dj., str. 194; Isti, 2005b, nav. dj., str. 108.

³⁴ H. Matković, nav. dj., str. 274; Z. Matijević, 2004, nav. dj., str. 1132–1133; Isti, 2005a, nav. dj., str. 196; Isti, 2005b, nav. dj., str. 109; Isti, 2009, nav. dj., str. 50.

³⁵ Z. Matijević 2004, nav. dj., str. 1133; Isti, 2005a, nav. dj., str. 197; Isti, 2005b, nav. dj., str. 109. Nimalo neobično ima li se na umu nesklonost Stjepana Radića crkvenoj interpretaciji obljetnice koja se kosila s njegovom vlastitom ideologijom i političkim trenutkom. Napokon, bar dio je katoličkog svećenstva bio spreman i na javne izraze protudržavnih i protusrpskih osjećaja, poput svećenika Lamberta Golovskog koji je na proslavi tisućugodišnjice u Virovitici 23. rujna 1925. uzviknuo: „Državu ćemo srušiti ali ćemo vjeru čuvati i u njoj ostati“ (Žutić, 2001, 414). Ovakvi glasovi Radiću zasigurno nisu bili potrebni u času kad se konačno nagodio s Beogradom.

³⁶ Z. Matijević 2004, nav. dj., str. 1133; Isti 2005a, 196; Isti, 2005b, 1 nav. dj., str. 10, uz H. Matković 1998, nav. dj., str. 275–276.

Hrvatski sokol sad k Tebi leti
Zvijezdo Karađorđevićeva doma
Iznad oblaka, munja i zvona
Pozdrav će Tebi donijeti.

Pozdrav od roda Hrvata
Roda seljaka, ribara,
Koji nauk povijesti shvata
I seljačku državu stvara.

Stvara ju sa srpskim džinom
Slavenskog uma dubinom,
Slavenskog srca širinom,
Sokolskoga lijeta visinom.

Na tisućljetne duvanjske dveri
Tomislava, kralja seljaka
Karađorđeva zvijezda treperi
Snagom sunčanih zraka.

Novi su dani, novo je doba,
Tirana nema, nema ni roba.
Pjesme se poju, pletu se vijenci
Složni Hrvati, Srbi, Slovenci.

Do zvijezda kruže ko sokolovi
Novo je doba, dani su novi
Pravice, mira i rada.
A Ti nas Bože sve blagoslovi
Sporazum vječno da vlada.³⁷

Taj je ideološki i politički sentiment, okrenut k svijetloj budućnosti, Radić iznova izrazio u govoru održanom 16. kolovoza s balkona Hrvatskog seljačkog doma, rekavši među inim:

Nije dosta da smo u jednoj seljačkoj fronti, nego je potrebno da u njoj budemo tako složni kao žice na tamburi i kao grla u dobrom pjevačkom društvu. Ovaj politički sklad ili ta prava unutarinja duhovna sloga daje našem seljačkom pokretu najveću njegovu vrijednost. [...] Sad nam se, evo, otvara put, široki put da snažno i sigurno koraknemo u drugu tisućgodišnjicu hrvatske slobode, napretka i blagostanja.³⁸

³⁷ Z. Matijević 2005b, nav. dj., str. 110, Isti, 2009, nav. dj., str. 51.

³⁸ H. Matković 1998, nav. dj., str. 277.

Obol obilježavanju tisućljetnice dala je i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti koja je za ovu prigodu tiskala *Zbornik kralja Tomislava* podnaslovljen „U spomen tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva“, objavivši rasprave brojnih istaknutih autora (među inima i ponovno Račkog i Kukuljevića). Nepotpisani predgovor *Zbornika* odiše suvremenim političkim diskursom koji naglašava tradiciju hrvatske državnosti, a s osloncem na znanstveni okvir same publikacije smjerao je dodatno potkrijepiti hrvatski nacionalni ponos i u potkontekstu naznačiti nužnost da se Hrvatskoj u postojećoj državnoj zajednici prizna puna politička ravnopravnost. Stoga se ističe:

Tako je Jugoslavenska akademija već rano, pa i onda kada to momentane vanjske prilike nijesu same sobom donosile, istaknula veliku znatnost onoga događaja, koji je pred tisuću godina hrvatsku državu kao priznatu samostalnu uveo u ravnopravno međunarodno kolo kršćanskoga svijeta.³⁹

Osim toga, 15. kolovoza zagrebačke *Novosti* tiskale su na dvije stranice opširan tekst Ferde Šišića, izvadak iz njegove znamenite povjesnice *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* koja je izašla upravo u kolovozu 1925, i to potporom tada već smijenjenog ministra prosvjete Svetozara Pribićevića.⁴⁰

Tisućljetnica u službi državnog jedinstva i jugoslavenske ideologije

Obilježavanje milenijskog jubileja nastavljeno je u niz gradova i u rujnu i listopadu. U Osijeku se proslava održala 6. rujna, u Sarajevu 6–8. rujna, ponovno u Zagrebu 7–8. rujna, u Srijemskoj Mitrovici 11. listopada. Novu zagrebačku manifestaciju priredio je Jugoslavenski sokolski savez u zgradi tada zabranjenog hrvatskog državnog sabora, a priredbi su pribivali predstavnici iz 36 župa jugoslavenskog sokolstva, zastupnici svih zagrebačkih civilnih i vojnih vlasti te kulturnih i drugih društava, kao i veliki župan zagrebačke oblasti i izaslanik kralja Aleksandra. Govor je održao Viktor Novak koji je svrhovito i smišljeno naglasio podatke o dodirima Hrvata i Srba za Tomislavove vladavine, snažeći predodžbu o hrvatsko-srpskom narodnom jedinstvu i opravdavajući politiku ujedinjenja. Među inim je rekao:

Ovo veliko delo Tomislavovo, bit će kasnije objašnjeno, da je bratski dao Srbima ruku pomoćnicu i zaštitio ih za vreme nevolje ima napunjati i danas ponosom i zahvalnošću Hrvate, jer to je veliko delo bilo zacelo utehom Grguru Ninskom, tom slavnom

³⁹ Z. Matković 1998, nav. dj., str. 277, uz I. Goldstein 1985, nav. dj., str. 28.

⁴⁰ Z. Matković 1998, nav. dj., str. 274.

prototipu bratstva i narodne borbe Hrvata i Jugoslovena protiv tuđinskih presizanja za naša sveta narodna i ljudska prava!

Nadalje:

Tada se počinje stvarati i srpska i hrvatska historija. I nije ni čudno, ni neshvatljivo, da je za ta dva, tako protivna i daleka smera, trebalo prevaliti 11 stotina (!) godina da se nađu i opet na iskonskom putu, da se započne opet južnoslovenskom fazom.

Završni pečat ovom jugoslavenskom ideološkom diskursu, koji je prožimao cijelu ovu priredbu, dale su riječi pozdravnog brzojava upućenog kralju Aleksandru:

Jugoslovensko sokolstvo, slaveći tisućgodišnjicu hrvatskog kraljevstva, sa svog svečanog zbora jednodušno pozdravlja Vaše Veličanstvo, kralja svih Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je historijskim djelom državnog i narodnog ujedinjenja oživio sjaj krune Tomislava. Jugoslovensko sokolstvo slaveći taj veliki istorijski momenat osjeća ostvarenje težnja Tomislava i Nemanjića, a koje su težnje ostvarene i krvlju i kulturnim nastojanjem djece svih jugoslovenskih plemena. Jugoslovensko sokolstvo slaveći taj momenat zajedničke nam povijesti, pozdravlja Vaše Veličanstvo gromkim sokolskim: Zdravo!⁴¹

Novakov je govor inače bio objavljen u više dnevnih listova i časopisa u Hrvatskoj i Srbiji, u Hrvatskoj pod naslovom „O tisućgodišnjici Hrvatskog kraljevstva“, a u Srbiji „Kralj Tomislav i Grgur Ninski“ kako bi se u naslovu izbjegao spomen hrvatskog imena.⁴² I don Frane Bulić pridružio se takvim tonovima u tekstu povodom svečane proslave u Splitu, napisavši: „Kraljevstvo Hrvata bilo je predteča kraljevstvu srpskom“. Tomislavova država „s prirodnom privlačivom snagom obuhvaćala je većinom i slovenačke krajeve, da ih spasi južnom Slavenstvu i zajednici Srba, Hrvata i Slovenaca“. Ustvrdivši „Hrvati i Srbi imali su iste časti, neka zato imaju u ovoj Državi ista prava i iste dužnosti“, Bulić zaključuje: „Život, zdravlje, čast i slava našem Kralju Aleksandru Prvomu!“⁴³

Pojedini su autori, poput Petra Karlića i Stjepana Srkulja, isticali Tomislavove zasluge u ujedinjavanju Hrvata i hrvatskih zemalja te obrani od

⁴¹ I. Goldstein 1985, nav. dj., str. 29–30, H. Matijević 2005a, nav. dj., str. 198, Isti, 2005b, nav. dj., str. 110.

⁴² I. Goldstein 1985, nav. dj., str. 30, uz bilj. 24.

⁴³ Isto, 30.

tuđinske, mađarske opasnosti.⁴⁴ Osječki *Hrvatski list* je, posvetivši svoj broj od 6. rujna gotovo u cijelosti tisućljetnici Hrvatskoga Kraljevstva, donio niz članaka o Tomislavu i njegovu dobu, pa čak i pjesme, od kojih se ističu one Dragutina Domjanića i Vladimira Nazora. Nazorova, naslovljena „Tomislav. Prvi sukob“ i nastala deset godina prije, bavi se Tomislavovim bojem protiv Mađara i prikazuje hrvatskog kralja kao sudbonosnu ličnost koja se odvažno suprotstavlja prividno nezaustavljivom zlu, a po karakteru i ideološkoj potki slična je „Titovom Naprijed“.⁴⁵ No, čak i kad se uzdizao hrvatski nacionalni ponos i krijepila hrvatska nacionalna svijest, nezaobilazan je bio diskurs usmjeren na dokazivanje vjekovječne hrvatsko-srpske suradnje i sloge. To izvire i iz govora Vjekoslava Klaića održanog na Silvestrovo 1925. godine povodom posvete kamena temeljca za spomenik kralju Tomislavu u Zagrebu:

Kroz tisuću godina nije nikada još hrvatska svijest bila tako živa i budna, kao ove svete godine jubileja, kad je lik svetog kralja Tomislava neprestano lebdio pred nama, a svako se srce hrvatsko prometnulo u divan žrtvenik... neka vedri lik junačkog Tomislava vazda podsjeća naše potomke koliko duguju sebi samom i majci Hrvatskoj... on je ujedinio sva plemena u jednoj državi te se godine 925. proglasio kraljem.⁴⁶ Vladao je od Drave do Jadrana nad gradovima Splitom, Zadrom i Trogirom i nad otocima od Krka i Raba do Visa, Brača i Korčule. Pobjedonosno je ratovao na Balkanu, u Panoniji i u Apuliji... djelovao je u savezu sa Srbima simbolično naslućujući jedinstvo jugoslavenskih naroda.⁴⁷

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Ovdje je očigledan utjecaj Šišićevih zaključaka na Klaića koji ne spominje više krunidbu.

⁴⁷ I. Goldstein 1985, nav. dj., str. 31–32, uz M. Kolar-Dimitrijević 1998, nav. dj., str. 286. Elementi Klaićeva govora protkani jugoslavenskom ideologijom naposljetku su ugrađeni u tekst ploče na Tomislavovu spomeniku koji je u listopadu 1947. bio konačno i postavljen: „Tomislav, prvi među hrvatskim vladarima ujedinio je svoja plemena u jednoj državi, te se godine CMXXV proglasio kraljem. Vladao je od Drave – Jadrana nad gradovima Splitom, Zadrom, Trogirom i nad otocima od Krka i Raba do Visa, Brača i Korčule. Pobjedonosno je ratovao u Panoniji, na Dravi i Apuliji. Kao Ljudevit Posavski stotinu godina prije njega u borbi protiv Franaka, i Tomislav je djelovao u Savezu sa Srbima, simbolično naslućujući jedinstvo Jugoslavenskih naroda“ (usp. Kolar-Dimitrijević 1998, 305). Jedan od reljefa koji krasi spomenik prikazuje Tomislava kako miri bugarskog cara Simeona sa srpskim knezom Zaharijom, sasvim očita odnosnica na južnoslavensku slogu i bratstvo.

Ova je predodžba vidljiva i u članku Stanka Petrova, čija je vizura naglašeno vjerska:

Tomislav nije samo ljubio svoju domovinu, nego je sa svim žarom svoje velike duše ljubio i svoju katoličku vjeru. On je vidio da mladoj hrvatskoj državi nema trajne sreće, ako katolička vjera, vjera njezinih otaca, ne zavlada svim javnim i domaćim životom hrvatskog naroda, koji je onda vas vjerovao jednu vjeru, katoličku vjeru.

Navodeći da je Tomislav bio „miroljubiv“, „milosrdan“ (pružio je pomoć Srbima u nevolji), „njegovao sinovsku ljubav, poštovanje i poslušnost prema glavi Isusove Crkve Sv. Ocu Papi“, Petrov parenetsko-didaktički zaključuje:

Poput Tomislava moramo i mi biti pravi rodoljubi i pravi katolici. U poštenju, nesebičnosti i plemenitosti, ustrajno i složno sa svojom braćom [misle se ponajprije Srbi] moramo raditi za dobro našeg roda i naše države.⁴⁸

Sarajevska proslava kao središnja svečanost obilježavanja milenijskog jubileja za čitavu Bosnu, priređena u organizaciji Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ i uz sudjelovanje Hrvatske seljačke stranke, spajala je u sebi sve glavne ideološke silnice: hrvatski nacionalni ponos, državno jedinstvo i politiku sporazuma. Doduše, vodstvo „Napretka“, koji nije bio političko društvo, isticalo je i nepolitičnu dimenziju:

O tisućgodišnjici hrvatskog kraljevstva ne slavi dakle hrvatski narod samo opstanak kraljevstva, nego slavi tisuću godina kulturnog i prosvjetnog nastojanja, tisuću godina suradnje na prosvjeti i kulturi cijelog čovječanstva.⁴⁹

Međutim, politizacija i ideologizacija se nikako nisu mogle izbjeći, o čemu svjedoči i nepotpisani proglas građanstvu objavljen uoči proslave u sarajevskoj *Večernjoj Pošti*, u kojem je, između ostalog, milenijski jubilej povezan s drugim rođendanom prijestolonasljednika Petra Karađorđevića:

Nalazimo se uoči velike narodne slave. Naš grad će ovih dana da dostojno proslavi dva značajna događaja u životu našega naroda. Jedan će od njih da probudi u nama dragu uspomenu na slavne dane naše davne prošlosti, a drugi će da ojača u srcima našima čvrstu vjeru i nepokolebivo pouzdanje u dobru i sretnu budućnost ispaćene naše zemlje i našega naroda. [...] Krunisanjem Kralja Tomislava dovršeno je najveće historičko djelo u našem naro-

⁴⁸ I. Goldstein 1985, nav. dj., str. 31.

⁴⁹ H. Matijević 2005a, nav. dj., str. 199, Isti, nav. dj., str. 2009, 52–53.

du od njegova dolaska u ove zemlje. Tim je činom učinjen golemi korak našem općem narodnom ujedinjenju. [...] Veliki Bog, što ravna udesom naroda, vodio je stoljećima i naš narod njegovim trnovitim putem do dana današnjega, dajući mu snage za borbu, dajući mu nadu u bolje. [...] Prije hiljadu godina Kralj Tomislav odbi silu bugarsku i vrati Zahariju u njegovu opustošenu kneževinu. Veliki potomak Zaharijinog plemena, Kralj Petar Veliki Oslobodilac iza osam stotina godina podiže na Gvozdu zaboravljenu i na glavi Petra Svačića uvehlu krunu Tomislava da je u još većem sjaju preko svoga velikog sina Aleksandra I. namre unuku Petru, s kojim je vezana budućnost i nada ujedinjenog Dušanova carstva i Kraljevstva Tomislavova.⁵⁰

Istu mitologizirano-ideologiziranu potku raspredao je i velečasni Anto Alaupović, predsjednik „Napretka“ i priređivačkog odbora proslave, u svom pozdravnom govoru 5. rujna:

Narod Hrvatski, divan junak, što mu povijest prvi put uhvati ime, kada se ono mladahan spusti sa snježnih Karpata obalama sinjega Jadrana i zauze zemlje kojim se ori i dan danas Lijepa naša. A od onda ga historija nije spustila s vida sve do dana današnjega te bilježi snagu Ljudevita bana navale ljutih Neretljana i jakih šajka bana Domagoja i zlatnu krunu Kralja Tomislava i sjaj dvora Kralja Zvonimira i tugu Gvozda nad mrtvim Svačićem kraljem i suze Kraljice Mare zbog izgubljene krune naše. Pratila ga je povijest u titanskom hrvanju s tuđinom, kako se osvojiti nije dao i nikada se zarobiti nije dao – i evo danas stoji svjež, pun snage i pouzdanja u budućnost svoju. Nasmijan je Kralj Tomislav jer eto danas vidi ujedinjene Hrvate s braćom Srbima i Slovencima u jednu jaku i moćnu državu, opet pod svojim kraljem svoje krvi i naroda pod junačkim Kraljem Aleksandrom.⁵¹

Središnja ličnost sarajevske proslave bio je ministar Pavao Radić, predstavljajući kraljevsku vladu, ali i Hrvatsku seljačku stranku. Njegovi su govori stoga jednako tako prožeti svim ključnim političko-ideološkim elementima. Na primjer, obraćanje održano poslije službe Božje u sarajevskoj stolnoj crkvi i svečanog mimohoda prvog dana proslave:

Braćo Hrvati i sestre Hrvatice, braćo Srbi i sestre Srbkinje! [...] Hvala vam za sve, što ste nam priredili, i sebi i nama, jer ovo je veliki čas, kad se je narodna duša i hrvatska i srbska osjetila

⁵⁰ Z. Matijević 2004, nav. dj., str. 1134–1135, Isti, 2009, nav. dj., str. 53.

⁵¹ Z. Matijević 2004, nav. dj., str. 1140, Isti, nav. dj., str. 2005a, 203.

lahkom i slobodnom, da iz dubine svojih najintimnijih osjećaja klikne u slavu našega prvoga narodnoga kralja Tomislava [...] i da na pragu druge tisućgodišnjice, u koju je naš narod ušao zajedno s braćom Srbima i braćom Slovencima, da može s velikim nadama i s novim snagama započeti novo djelo zajedničkoga rada za sretniju i sredjeniju budućnost.⁵²

Također, pred zgradom „Napretka“ nakon svečanog otkrivanja spomen-ploče kralju Tomislavu među inim je rekao:

Mi smo sretni i hvalimo Boga, da nam je dao tu milost, da nas je uzdržao, da nam je dao vodju, koji kao zakoniti nasljednik prvoga hrvatskoga kralja Tomislava ima volje, hrabrosti i ljubavi za svoj narod, a to je naš uzvišeni vladar Aleksandar I. Karadjordjević.⁵³

Sâm natpis na spomen-ploči svjedočio je pak o nacionalnom ponosu zaogrnutom u mitologiziranu prošlost:

925. godine okrunjen je na Duvanjskom polju prvi hrvatski kralj Tomislav. Odužujući se svom prvom kralju, vjekovnom i vazda neslomljivom borbom za svoja prava, svoj jezik, svoju samostalnost i slobodu i predajući te svetinje u amanet i potomcima svojim proslaviše u Sarajevu u srcu Bosne dne 6, 7. i 8. rujna godine 1925. prvu hiljadugodišnjicu postanka hrvatskog kraljevstva Hrvati Bosne i Hercegovine.⁵⁴

Napokon, među ukrasima kojima je Sarajevo bilo urešeno tih dana bila su i četirimetarska slova i brojke, postavljena na Šeher-Čehajinoj ćupriji: T[omislav 925 – A[leksandar] 1925. godine⁵⁵

Posljednji čin politizacije i ideologizacije Tomislava i tisućljetnice Hrvatskog Kraljevstva u službi tadašnjeg poretka i službene politike odigrao se koju godinu poslije. Aleksandrov trećerodenac, koji je na svijet došao u siječnju 1928. godine, ponio je na krštenju ime Tomislav. Duvanjsko izaslanstvo koje je tim povodom došlo izraziti čestitke vladar je svečano primio 4. veljače. Tada je radićevac fra Šimon Ančić, koji je predvodio izaslanstvo, uručio kralju rezoluciju u kojoj su „stanovnici Duvna i Duvanjskog Polja molili Nj.[egovo] Vel.[ičanstvo] Kralja da se grad Duvno ubuduće nazove

⁵² Matijević 2004, nav. dj., str. 1143, Isti, 2005a, nav. dj., str. 206, Isti, 2009, nav. dj., str. 57.

⁵³ Matijević 2004, nav. dj., str. 1146, Isti, 2005a, nav. dj., str. 209, Isti, 2009, nav. dj., str. 58.

⁵⁴ Matijević 2004, nav. dj., str. 1144, Isti, 2005a, 2 nav. dj., str. 207–208.

⁵⁵ Matijević 2004, nav. dj., str. 1139, Isti, 2005a, nav. dj., str. 202.

Tomislav grad u počast princa Tomislava i krunjenja prvog hrvatskog kralja Tomislava“. Kralj je obećao tomu udovoljiti i uskoro poslije povratka iz Beograda Duvnjaci su primili „Ukaz Nj.[egova] Vel.[eličanstva] Kralja, kojim se u znak kraljevske pažnje daje ime gradu [Duvnu] po imenu Nj.[egova] V.[isočanstva] princa Tomislava 'Tomislavgrad'“. ⁵⁶

Zaključak

Mitologemom o tisućljetnoj tradiciji Hrvatskog Kraljevstva vjerske su se, političke i intelektualne elite uspješno koristile u religijske, kulturne, ideološke i dnevnopolitičke svrhe, dok je u takvom diskursu povijesni lik kralja Tomislava poprimio funkciju simbola hrvatskog nacionalnog okupljanja i dokaza višestoljetne hrvatske pripadnosti katoličanstvu, ali i ulogu jugoslavenskog integrativnog čimbenika. Pritom nisu izostale ni međusobne trzavice unutar samog hrvatskog korpusa, kao što pokazuje primjer sukoba između katoličkog episkopata i Stjepana Radića. Zamišljena kao okosnica za jačanje nacionalnog identiteta i ponosa, proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva poslužila je i kao osnova za snaženje jugoslavenskog državnog jedinstva. Ta okolnost nije promakla ni inozemnom tisku, a brojni strani dopisnici pohvalili su kolovošku zagrebačku proslavu kao najavu sređivanja unutarjih prilika u jugoslavenskoj državi i putokaz u državnu i nacionalnu konsolidaciju. U želji da se naglasi novoiznjedrena spremnost na nacionalni sporazum između Hrvata i Srba bilo je i neosnovana pretjerivanja pa je tako bugarski list *Sofijska zora* u članku krupno naslovljenom „Kralj Aleksandar – hrvatski kralj“ donio (s osloncem na bečke izvore) vijest kako je Ante Trumbić zatražio da se „zajedno s proslavom tisućugodišnjice osnivanja hrvatskog kraljevstva i kralj Aleksandar okruni za hrvatskog kralja“, dok su zagrebačke *Novosti* Stjepanu Radiću čak stavile u usta izjavu (nikad izrečenu) da će kralja Aleksandra hrvatskom krunom ovjenčati zagrebački nadbiskup. ⁵⁷

⁵⁶ Z. Matijević 2005b, nav. dj., str. 111.

⁵⁷ H. Matković 1998, nav. dj., str. 280.

Aleksandar Jakir

Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije

Domaći i strani povjesničari, koji su istraživali procese oblikovanja modernih nacija, bavili su se i Dalmacijom, pošto se u toj pokrajini na relativno malom području u drugoj polovici 19. stoljeća mogu razlikovati čak pet identitetskih koncepcija koji su jedno vrijeme koegzistirali. Tako primjerice nalazimo izvore koji nedvojbeno govore o istovremenom postojanju različitih nacionalnih identiteta u kojima se spominju Iliri, dalmatinski Hrvati i Srbi te slavenski i talijanski Dalmatinci.¹ Pritom se u znanstvenoj literaturi, naravno, raspravlja o tome u kojoj se mjeri neki nazivi mogu shvatiti kao izraz nacionalne identifikacije, a u kojoj kao isticanje regionalne pripadnosti. Predmet istraživanja je i odnos između „dovršenih“ i „nedovršenih“ ili „uspjelih“ ili „neuspjelih“ procesa stvaranja modernog nacionalnog identiteta. Općenito je u historiografiji prihvaćeno, kada je riječ o Dalmaciji, da se od kraja šezdesetih godina 19. stoljeća može zamijetiti postupan prijelaz od slavenske prema hrvatskoj i srpskoj ideologiji. Naposljetku bismo za Dalmaciju mogli kazati da su na tom području tri *nation-building* procesa dovršena te, u manjoj ili većoj mjeri, u pojedinim zajednicama i prihvaćeni. Tako nailazimo na dovršene procese izgradnje hrvatskog, srpskog i talijanskog nacionalnog identiteta, dok su ostala dva procesa – ilirsko/jugoslavenska i slavensko-dalmatinska nacionalna identifikacija, uslijed svojih nedorečenosti, ostala nedovršena mada se koncept slavensko-dalmatinskog identiteta u početku čak doimao najuspješnijim u smislu rasprostranjenosti.

Da bismo razumjeli povijesne procese u 20. stoljeću, bitno je upoznati se time koji su etnički, socijalni ili kulturni čimbenici utjecali na te procese u Dalmaciji koja je do 1918. godine bila najjužnija austrijska krunovina, a za koju su putopisci još 1875. godine tvrdili da je „poluzaboravljena“?²

¹ Usp. Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji. Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*. Zagreb: Srednja Europa, 2006; Konrad Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, München: R. Oldenbourg Verlag, 2001; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002.

² Usp. Theodor Schiff, *Aus Halbvergessenem Lande*, Beč, 1875.

Ne samo stranci nego i mnogi suvremeni domaći pisci koji su se bavili Dalmacijom prepoznavali su istovremeno postojanje bar „dvije Dalmacije“ koje se stubokom razlikuju, pošto im se činilo evidentnim u kojoj su se mjeri životni uvjeti pa i kulturna obilježja razlikovali u gradićima i selima primorja i zaleđa (pa i život na otocima nosio je, također, svoja posebna obilježja). Mnogi su promatrači i istraživači primjećivali da su granice nekadašnje Kraljevine Dalmacije objedinjavali, zapravo, dva teritorija, svaki sa svojom prošlošću i svojom tradicijom, u prostor povezan migracijom, ekonomskim i civilizacijskim vezama, a s tom datošću Dalmacija je ušla i u 20. stoljeće. Pritom ne smijemo smetnuti s uma da je broj nepismenih u Dalmaciji još krajem 19. stoljeća bio ogroman. Još 1880. godine nepismeno je bilo čak 87,4% pučanstva, a taj je postotak 1910. pao na „samo“ 62,91%.³ Proces asimilacije seljaštva i općenito pučkih slojeva bio je poduprt širenjem školstva kao elementa modernizacijskih procesa. Tek su dinamizacija društva i politička demokratizacija stvorili uvjete za integriranje u naciju svih slojeva društva, za „nacionalizaciju masa“.

Razvitak Dalmacije u prošla dva stoljeća⁴ dijelom je potican, ali dijelom i ometan kaotičnim političkim promjenama. Kraljevina Dalmacija je u 20. stoljeće ušla kao habsburška krunovina Dalmacija u njezinu sastavu. Nakon pada Austro-Ugarske monarhije Dalmacija postaje dijelom kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, potom pripada Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca koja je 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Mirovnim ugovorom 1919. Kraljevini Italiji pripao je Zadar i Lastovo s Palagružom, te Cres i Lošinj. Administrativna podjela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1922–1929. djelomice je slijedila povijesne granice uključenih zemalja. Otoci od Krka do Paga našli su se u Karlovačkoj oblasti, kopno od Privlake do Mimica i Imotskoga, te otoci od Silbe do Šolte u Splitskoj oblasti, a kopno od Brela do Prevlake i otoci od Brača i Visa do Elafita u Dubrovačkoj oblasti. Boka Kotorska i Budva našle su se u Cetinjskoj oblasti. Kraljevina Jugoslavija, kako se država zvala od 1929, podijeljena je na devet banovina. Zetskoj banovini pripojena je sva Dalmacija južno od Stona,

³ Usp. tablice u Aleksandar Jakir, „Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration“. *Südosteuropäische Arbeiten*, 104, München, 1999, str. 215–216.

⁴ Teritorijalne granice Dalmacije su se često mijenjale. Od 18. stoljeća taj se pojam rabio za dio istočne obale Jadrana od otoka Grgura kod Raba na sjeveru pa sve do Bokokotorskog zaljeva i ušća rijeke Neretve na jugu, a uključivao je i otoke na tom potezu. Kontinentalna granica u zaleđu protezala se od Obrovca prema Kninu. Na najširem mjestu Dalmacija se proteže oko 60 km duboko u svoje zaleđe. Suvremeni pojam Dalmacije odnosi se na područje od otoka Paga i rijeke Zrmanje na sjeveru do Konavala, odnosno rta Oštro na jugu.

a ostatak Dubrovačke oblasti i sva Splitska oblast su, zajedno s dijelovima zapadne Bosne i zapadne Hercegovine (nastanjenima pretežno Hrvatima), spojeni u Primorsku banovinu sa sjedištem u Splitu. Sporazumom Cvetković–Maček dotadašnja Savska banovina (sa sjedištem u Zagrebu) i Primorska banovina, te južna Dalmacija od Stona do Prevlake, objedinjeni su 1939. u Banovinu Hrvatsku. Nezavisna Država Hrvatska zadržala je 1941. godine manji dio Dalmacije (od većih gradova Makarsku i Dubrovnik, od otoka samo Pag, Brač i Hvar), ustupivši fašističkoj Italiji sve ostalo (otoko od Krka do Mljeta, gradove Šibenik i Split sa zaleđem do Knina, južno Konavle, Boku, Paštroviće). Formalno je NDH 1943. poslije kapitulacije Italije pripojila dijelove koje je 1941. prepustila. Nakon Drugog svjetskog rata sva se Dalmacija ponovo našla zajedno u Federativnoj Narodnoj, kasnije Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji uglavnom u sastavu Hrvatske (Boka i Budva s Paštrovićima ostali su u sastavu Crne Gore).

Kao što je poznato, Dalmaciju je u 19. stoljeću sa stanovitim zakašnjenjem zahvatio val nacionalnih ideologija. U hrvatskoj je historiografiji povjesničar Nikša Stančić uvjerljivo pokazao da su nacija i nacionalizam jedinstveni fenomen europskog društva, ali se on realizirao kroz različite identitete djelovanjem kojih se Europa tijekom ranog novog vijeka počela preoblikovati u sklop nacionalnih država, a tijekom 19. i zatim 20. stoljeća će na nacionalnom načelu promijeniti političku kartu cijele Europe. Identitet se može odrediti kao izrazito kompleksan sustav međusobno povezanih i uzajamno ovisnih elemenata važnih za samopouzdanje i samopoštovanje pripadnika bilo koje ljudske zajednice. Identitet dakle pretpostavlja relaciju između pojedinca i zajednice u kojoj presudnu ulogu imaju osjećaj pripadnosti i osjećaj kontinuiteta. Zajednica koja predstavlja temelj i polazište identiteta mora imati svoje ime, svoj prostor, svoju kulturu, svoje razlikovne specifičnosti u odnosu na druge zajednice. Pojedinci u njoj imaju osjećaj pripadanja nečemu zajedničkome, makar to zajedničko bilo i maglovito, pa i imaginarno.

Očito je da i oko definicije pojma *nacije*, njegovog podrijetla i obuhvata, još uvijek ne postoji opći konsenzus među različitim znanstvenim pristupima. U novijim povijesnim radovima naići ćemo na rasprave koje se, u manjoj ili većoj mjeri, oslanjaju na koncepte koje su razvili teoretičari nacionalizma, među kojima se posebno ističu Anthony D. Smith, Benedict Anderson, Ernest Gellner i Eric J. Hobsbawn.

Otkad, znači, u 19. stoljeću ideja nacionalne pripadnosti postaje nezaobilazna u političkom diskursu koji pokušava nametnuti i definirati primarni identitet građanina – pripadnika nacionalne države, i dok nacionalizam kao dominantna ideologija moćnih nacionalnih evropskih država doživljava svoj uspon kao jedna od glavnih pokretačkih ideoloških strujanja i

u drugim narodima koji još nisu stekli „svoju“ državu, traju rasprave o tome što čini naciju i što su njena konstitutivna obilježja. U međuvremenu napisano je bezbroj radova koji se bave nacionalnim pitanjima i međunacionalnim odnosima. Mnogi autori i u slučaju nacionalizama u jugoistočnoj Evropi zastupaju konstruktivističke teze da je pod uvjetima moderne nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno.

Kao povijesni fenomen koji se javlja u prijelomnim trenucima popuštanja i raspadanja starih lojalnosti u fazi tranzicije i preoblikovanja tradicionalnog feudalnog društva sa svojim normama prema individualiziranom kapitalističkom društvu koje počiva na drukčijim temeljima, moderni nacionalizam nudi novu interpretaciju društvenih odnosa i novu koheziju, pojednostavljeno rečeno, za pojedinca u atomiziranom i anonimnom modernom društvu. U tom procesu formiranja novih kolektivnih društvenih identiteta na nacionalnoj osnovi čini se da je od presudnog značaja komunikacijska interakcija među zagovornicima novog nacionalnog i kolektivnog identiteta s relevantnim društvenim slojevima i snagama koja svoja nacionalna uvjerenja nerijetko povezuju sa svojim socijalnim interesima.⁵

Očito je da jezik u toj komunikativnoj interakciji igra važnu ulogu, pa možemo reći da se identiteti izgrađuju i jezičnom interakcijom. Jezik, znači, nije samo znakovni sustav namijenjen prenošenju misli, već i obilježje etnosa, komponenta etničke kulture, čimbenik kulturno-ideoloških i društveno-političkih procesa. Starogrčka riječ *ethnos* označavala je niz situacija u kojima neki kolektiv ljudskih bića zajedno živi i djeluje i koja se danas najčešće prevodi kao *narod* ili *nacija*. Etnička identifikacija nastaje iz interakcije i putem interakcije među grupama pa se etnicitet može najopćenitije odrediti kao društvena organizacija kulturne razlike. Etnicitet je u izvjesnoj mjeri varijabilan i podložan manipulaciji, a ne definitivno fiksiran i nepromjenjiv. Često etnicitet možemo prepoznati kao proces u kojem se različitost drugih koristi u cilju jačanja osjećaja vlastite identifikacije.

Brojna istraživanja su pokazala da je u 19. stoljeću tzv. *narodni preporod* i u Dalmaciji odigrao ključnu ulogu u procesu formiranja moderne hrvatske nacije nakon što su prevladani brojni partikularizmi. Od Ilirskog preporoda pa nadalje u zemljama Habsburške Monarhije, koji su prije pripadali

⁵ Sa stajališta socijalnoga pristupa identitetu, nema dvojbe da je svaki čovjek pripadnik različitih grupa. U izgradnji grupnoga identiteta razni faktori mogu igrati važnu ulogu: spol, dob, religija, pripadnost društvenoj klasi, zanimanje, rasa, seksualna orijentacija, prebivalište i mnogi drugi, stoga se sve češće u literaturi govori o višestrukoj slojevitosti identiteta (*multi-layered identity*). Pojedinaac, radi lakše interakcije s ostalima, traži zajedničke čimbenike s ostalim sudionicima situacije u kojoj se nalazi, zanemarujući u tom određenom trenutku neke druge čimbenike koji ga također čine onime što jest.

predmodernom Hrvatskom, natječu se različite ideologije koje obećavaju iskorak iz zaostalosti i podređenog položaja, pozivajući se ili na nasljedstvo stare hrvatske državnosti i povijesna prava ili polazeći od romantičarskih načela i težeći tzv. *narodnom jedinstvu* koje se zasnovalo na ideji etničke i jezičke srodnosti južnih Slavena.⁶

Narodna je stranka, kako je u svojim radovima pokazao Nikša Stančić, stavljala hrvatski razvoj u slavenski i južnoslavenski kontekst, ali je postupno sve snažnije naglašavala hrvatsku političku i nacionalnu individualnost. Ustrajući uz jugoslavensku ideju zastupala je shvaćanje da su Hrvati i Srbi dijelovi („plemena“) iste, „jugoslovenske“ etničke cjeline („naroda“) i da govore istim jezikom, ali da im je odvojeni povijesni razvoj dao zasebna obilježja i zasebni politički, državni identitet. Nositelja suvereniteta povijesne Trojedne kraljevine Narodna stranka je vidjela u hrvatskoj etnički, jezično-kulturno shvaćenoj naciji, uza sve to što je smatrala da hrvatska nacija sa srpskom nacijom dijeli zajednički jezik i zajedničku kulturu.⁷

Jedan od važnih problema, kako primjećuje Antoni Cetnarowicz u svojoj studiji, kojemu dosadašnja historiografija nije posvetila dovoljno pozornosti, jest utjecaj unutarnjih čimbenika na razvoj i oblik nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Pritom je velika uloga pripala talijanskom pokretu *Risorgimento* koji je snažno djelovao na umove i stavove građanstva i inteligencije. Nesumnjivo je glavni sadržaj narodnog preporoda u Dalmaciji činila borba narodnjačkog tabora protiv tradicionalne društvene elite – obrazovane u duhu talijanskog jezika i kulture – koja je branila svoju političku i društvenu hegemoniju, kako piše Cetnarowicz. No, bilo je i onih koji su talijanski *Risorgimento* vidjeli kao nagovještaj mogućnosti skladnog susjedskog suživota Talijana i južnih Slavena, što se također može iščitati iz vizije partikularnog dalmatinskog identiteta Niccola Tommasea.⁸

Narodnom preporodu se, međutim, kao najjednostavniji put koji je trebao zajamčiti obranu prava i nacionalnih interesa slavenskog stanovništva Dalmacije činilo ujedinjenje pokrajine s Hrvatskom i Slavonijom. To će pitanje

⁶ Usp. Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologije preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb, 1980; Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Sarajevo, 1968. i *Historijski Arhiv u Zadru, Dokumenti o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji*, Zadar, 1991. i Neda Anzulović, „*Bibliografija radova o narodnom preporodu*“, *Mogućnosti 1984–1995*, Split, 1995.

⁷ N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 141–143.

⁸ Po Tommaseu, Dalmacija je trebala biti prostor spajanja, a ne razdvajanja talijanstva i slavenstva, prostor koji treba promatrati van talijanskog iredentističkog prisvajanja, ali i van disimilacijskog južnoslavenskog i hrvatskog nacionalizma.

postati „vodeća misao programa Narodne stranke“. Međutim, prateći razvoj nacionalnog pokreta u Dalmaciji od šezdesetih do osamdesetih godina 19. stoljeća, i „analizirajući ideologiju i programe čelnih političara“ postaje očigledno „koliko su tada bili *nejasni* (podvukao A. J.) pojmovi nacije i narodnosti“.⁹

Mnogi istraživači koji se danas bave konceptom moderne nacije bi se valjda složili da je nacija u suvremenom smislu te riječi zajednica s osjećajem vlastitog identiteta koja može integrirati pripadnike svih slojeva društva. Nastavno na rezultate novijih istraživanja možemo reći da su osnovicu na kojoj je ona mogla nastati kao zajednica novog tipa stvorili novovjekovni modernizacijski procesi, napose stratifikacija društva koja je uklanjala dotadašnju društvenu polariziranost i stvarala pretpostavke za uklanjanje staleža i njegovih društvenih i pravnih barijera te uvjete za izgradnju nestaleškog društva, društva građana ravnopravnih pojedinaca. Tim uvjetima pripadaju procesi „političke modernizacije“ u sklopu kojih su nastajale političke institucije građanskoga društva i „kulturna standardizacija“ koja je uključivala, među ostalim, i oblikovanje standardnog jezika. Nacija je, dakle, kako je u hrvatskoj historiografiji na primjeru stvaranja moderne hrvatske nacije uvjerljivo pokazao Nikša Stančić, učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, ali je u sustav svoga identiteta uključivala i elemente prednacionalnih, odnosno protonacionalnih etničkih i staleških identiteta. Pritom su „preporodni“ pokreti karakteristični za prostor srednje i srednjoistočne Europe, koji su afirmirali jezično-kulturne identitete, a koji su započeli s programom „kulturne standardizacije“: izgradnje standardnog jezika i nacionalne kulture te „ponarođenja“ javnog života. Nedvojbeno su institucije na području kulture, znanosti i obrazovanja, potrebne društvu u procesu modernizacije, a te su se institucije osnivale tijekom 19. stoljeća pod vidom nacionalnih institucija. Jednako su standardni jezik, standardizirano sredstvo komunikacije potrebno modernom društvu, izgrađivali kao nacionalni jezik.¹⁰ Što se službenog jezika u Dalmaciji tiče, tek 26. travnja 1909. izdana

⁹ Usp. Cetnarowicz, str. 10–11 koji konstatira da se tada raširena koncepcija, prema kojoj se jezik poistovjećivao s nacionalnošću, izazivala određenu pomutnju i sukobljavala se s manifestacijama hrvatske i srpske ideje u kojoj je velik značaj dobivala vjeroispovijest.

¹⁰ O problematici nacije i nacionalizma usp. Bosiljka Milinković, *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i medjunacionalnim odnosima*, Zagreb, 1992; Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga, 1990; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationalhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996; Manuel Castells, *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing, 2002; Ružica Čičak-Chand, Josip Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti,

je jezična naredba kojom se hrvatski jezik u potpunosti uvodi kao službeni jezik, a primjena te odluke je počela tek od 1. siječnja 1912. godine.

Kako bismo mogli definirati pojam identiteta u povijesnom kontekstu? Pojam identiteta postao je središtem istraživanja mnogih znanosti zbog složenosti svojih konotacija. Jedna od mnogih definicija „identiteta“ polazi od toga da pojam označava izmjenični odnos između unutarnjeg osjećaja osobnosti i osobina koje su specifične za određenu grupu. Na tome dualitetu gradi se grupni i osobni identitet.¹¹

Kao što smo to spomenuli, po mom mišljenju, konstruktivističke teze – da je pod uvjetima moderne nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno – za sada najbolje objašnjavaju fenomen modernih nacija ili, kako je to britanski povjesničar Eric Hobsbawm rekao: *nacije ne stvaraju nacionalizme, već upravo obrnuto*. Ako ćemo prihvatiti definiciju nacionalizma kao sredstvo za mobilizaciju i homogenizaciju pripadnika skupine ljudi koja se smatra etnički, jezično, kulturno itd. povezanom, onda je jasno da su intelektualni nositelji i predvodnici nacionalno-integracijskih ideja igrali važnu ulogu u tim mobilizacijskim procesima. Nesumnjivo je od 19. stoljeća u Europi pripadnost naciji sve više doživljavana kao primarni politički identitet i temelj društvene organizacije i orijentacije.

Vrlo široko značenje pojma nacije proizlazi iz definicije Anthony D. Smitha, prema kojoj naciju tvori imenovana ljudska populacija koja posjeduje zajednički povijesni teritorij, zajedničke mitove i zajednička povijesna sjećanja, masovnu javnu kulturu, ekonomiju i zajednička zakonska prava i dužnosti za sve pripadnike. Jedno od bitnih obilježja traganja za identitetom jest interakcija, komunikacija s drugima.

Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1998; Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999; Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, 1985; Dieter Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*, München: Verlag C. H. Beck, 2000; Dunja Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnomit*, Zagreb: Publica, 2001; Hugh Seton-Watson: *Nacije i država*, Zagreb: Globus, 1980; Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2003; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002; Siegfried Weichle, *Nationalbewegungen und Nationalismus in Europa*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.

¹¹ Svaki kolektiv i svaki pojedinac imaju istodobno više različitih identiteta. Kad se govori o etničkom ili nacionalnom, kulturnom, vjerskom, socijalnom, regionalnom, političkom, povijesnom, profesionalnom te o jezičnom identitetu to ne bismo trebali smetnuti s uma.

Etnonacionalizam je društvenu elitu u Habsburškoj Monarhiji podijelio u nacije zasnovane na shvaćanju nacionalnog identiteta kao jezično-kulturnog identiteta. Nacije shvaćene kao zajednice jezik i kulture nisu automatski bile nespojive s lojalnosti višetetničkoj državi, ali su njezini vodeći društveni slojevi s vremenom – napose ako su se našli izloženi pokušajima „denacionalizacije“ – zaštitu nacionalnog identiteta vidjeli u „teritorijalizaciji“ vlastite nacije, stjecanju političke autonomije na određenom teritoriju, odnosno stvaranju vlastite nacionalne države.

Nadalje, analiza javnog diskursa u Dalmaciji na primjer u međuratnom razdoblju potvrđuje tezu o važnoj ulozi koju su imali vjerska segregacija i identifikacija etničkog i vjerskog identiteta u procesu stvaranja moderne nacionalne svijesti. Novija istraživanja nacionalizma kao dominantne sekularne ideologije 19. i 20. stoljeća ukazuju na važnu ulogu vjerskih zajednica u formiranju i stabiliziranju kolektivnog identiteta kao i na činjenicu da je upravo nacionalizam preuzeo brojne attribute religije. Nacionalna svijest se formirala obrazovanjem kroz određene etape. U tom se procesu stvaraju nacionalne tradicije. Pritom se obilato koriste naslijeđeni religijski sadržaji, vrijednosti i simboli. Postojeća vjerovanja, saznanja i osjećaji zaodijevaju se u novo ruho i što je najvažnije zadobijaju novu, sveobuhvatnu i teleološku funkciju stvaranja i jačanja države-nacije odnosno nacionalne države. Nacionalizam, kako je to sažeo Nikša Stančić, dakle politički konstruira jednu grupu stvarajući kod nje svijest o svojoj posebnosti. Postojeća posebnost u vidu etničkog porijekla, religije/konfesije, jezika ili povijesnog iskustva time se dopunjuje ključnim elementom – masovnom i političkom samospoznajom koja obično pretpostavlja nastojanje za samostalno odlučivanje o svojoj sudbini i najčešće za stvaranjem vlastite države nacije.

Najsistematskija diferencijacija između pripadnika triju vjeroispovijesti na južnoslavenskom etničkom prostoru se također poklapa s razdobljem trijumfa nacionalizma i stvaranja moderne države jer istovremeno uvođenje sredstava masovne komunikacije, opismenjavanje i razvoj gradskog života znatno olakšavaju integriranje i nametanje nacionalnih sadržaja odnosno, suprostavljavanje sadržaja različitih konfesija, odnosno potčinjavanje nametnutim definicijama svijeta i sistemu odrednica po kojima se članovi jedne zajednice prepoznaju i određuju odnosno distanciraju prema drugom i drugima. Međutim, koncept „kulturnih razlika“ koje su se temeljile na vjeri zapravo nema mnogo dodirnih točaka s vjerom kao takvom, već se u prvoj liniji odnosi na različit položaj Katoličke i Pravoslavne crkve. Za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, različit *položaj* Katoličke i Pravoslavne crkve zaoštavao je međunacionalne odnose.

Uloga Katoličke crkve u nacionalnome homogeniziranju Hrvata zasigurno je bila velika. Službena Crkva, a u tome su je slijedili i organizirani i neor-

ganizirani dijelovi laikata, odlučno se stavila na stranu obrane hrvatskih nacionalnih i državnih prava. Polovicom 30ih godina 20. st. to je rezultiralo masovnim priklanjanjem katolika politici HSS-a. Ivo Banac zastupao je ideju da vjerska i druga različitost nije u osnovi antagonizma među južnoslavenskim narodima, već različite strukture i ciljevi nacionalnih ideologija nastalih kao dio političke kulture ovih naroda.

Za bolje razumijevanje fenomena nacije i nacionalizma bitno je osvijestiti koliko je duboka bila državno-pravna cezura za Dalmaciju u 20. stoljeću do koje je došlo raspadom Austro-Ugarske i stvaranjem jugoslavenske države u čiji sastav je Dalmacija ušla nakon iskustva od nešto više od 103 godina života u Habsburške Monarhije. Nesporno je da je kraj Austrije te 1918. godine u Dalmaciji dočekan s velikim odobravanjem. Tradicionalne strukture moći u južnoslavenskim pokrajinama Austro-Ugarske još su se prije kraja Prvog svjetskog rata počele raspadati. U dalmatinskim gradovima je krajem listopada i početkom studenog 1918. dolazilo do prosvjednih skupova i demonstracija na kojima se iskazivalo oduševljenje s idejom južnoslavenskog ujedinjenja. Već od srpnja 1918, usprkos ratnom stanju, zabilježene su sve učestalije manifestacije na kojima se podržavala ideja stvaranja južnoslavenske države. Prijenos vlasti na novostvorenu Državu SHS, i stvarna tranzicija nakon raspada Austro-Ugarske u jesen 1918. godine, prošla je glatko i mirno.¹²

Pogledi na Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca koje je proklamirano 1. prosinca te godine u Beogradu, kasnije Kraljevinu SHS, odnosno Jugoslaviju u međuratnom razdoblju u Dalmaciji bili su uvjetovani stavovima prema tzv. ujedinjenju i jugoslavenstvu kao političkoj opciji. Bez sumnje je nakon prvog ushićenja krajem 1918. godine ideja jugoslavenstva i u Dalmaciji doživjela potpuni poraz. Svejedno joj moramo posvetiti više pozornosti kako bismo bolje razumjeli ideologiju jugoslavenstva, ideje o jedinstvenom jugoslavenskom narodu, odnosno jedinstvu troimenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca te koncepcije oslobođenja i ujedinjenja koji su se u *suton Austro-Ugarske* (Ante Trumbić) u dalmatinskoj javnosti nametnuli u procesu nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Uloga i utjecaj ideologije jugoslavenstva u Dalmaciji

Koncem devetnaestoga, početkom dvadesetog stoljeća kada se gasi i nestaje Narodna stranka, diže se nova politička snaga pod nazivom naprednjački pokret. Bio je to uglavnom pokret hrvatske i srpske omladine, koja se upravo vratila sa studija iz Češke, gdje je potpala pod snažan utjecaj Ma-

¹² Usp. A. Jakir, *Dalmatien*, str. 83–90.

sarykovih ideja i češko-slovačkog realističko-naprednjačkog pokreta. Pokret je propagirao misli o istovjetnosti hrvatskog i srpskog naroda te započeo borbu za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda van okvira Austro--Ugarske.

Po mnogo čemu se Dalmacija, gdje su pristaše jugoslavenstva od svih hrvatskih krajeva prije 1918. godine bili relativno najjači, čini pogodna za istraživanje pitanja integracijskih i dezintegracijskih procesa oblikovanja modernih nacionalnih identiteta. Prikaz povijesti jugoslavenstva kao političke opcije u Dalmaciji nakon Prvog svjetskog rata pomaže nam u razumijevanju glavnih razloga zašto je pokušaj formiranja jugoslavenske nacionalne svijesti, kakvu su zagovarali tvorci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bio osuđen na propast.

Istražujući odnose društvenih slojeva, političkih stranaka i grupa prema nastanku jugoslavenske države i procesu političke integracije hrvatskog naroda uočava se specifičan odnos Dalmacije spram tih procesa, kako u sklopu Hrvatske, tako i u sklopu Jugoslavije. Specifičan položaj i povijesni razvoj u mnogočemu su Dalmaciji utisnuli obilježje posebne cjeline, prikladne za znanstveno istraživanje regionalnih i lokalnih svojstava. Na primjeru Dalmacije je uočljiva veza između demokratizacije politike, oblikovanja javnosti i interpretacije nacije.

Proučavanje političkih, gospodarskih i društvenih zbivanja u Dalmaciji u međuratnom razdoblju potvrđuje da je tek stranka braće Radića, koja je promicala interese najširih društvenih slojeva i stajala na čelu jednog pokreta koji je istovremeno bio i nacionalni i seljački, uspjela ukorijeniti što bi se moglo nazvati *modernim hrvatskim identitetom* u svim segmentima društva. Prema tome se zaključak čini utemeljenim da je na hrvatskom prostoru tek poslije Prvog svjetskog rata nacionalizam prestao biti ideologijom prilično uskih elita. Valja imati u vidu da je tek u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uvedeno opće pravo glasa, doduše samo za muškarce, a što je bio jedan od preduvjeta za demokratizaciju i veću participaciju seljaštva. Ogromna većina seljaštva u hrvatskim krajevima naposljetku je prihvatila hrvatski identitet, no prije toga je morao propasti ideološki mit jugoslavenstva i pokušaj konstrukcije novoga jugoslavenskog identiteta.

Autori kao što su Branislav Radica, koji je početkom 30-ih godina opisivao prilike na početku 20. stoljeća, smatrali su da je pobjeda hrvatsko-srpske koalicije na izborima za Hrvatski sabor 1905. donijela „čvrstu ideju sloge i jedinstva Srba i Hrvata“. Na primjeru grada Splita dobro se uočava što je to značilo. Naime, Split uoči Prvog svjetskog rata stječe titule kao što su „središte nacionalističkog i revolucionarnog omladinskog pokreta“, „Pijemont nacionalizma i jugoslavenstva“, „najjugoslavenskiji grad“ te „nacionalno

najosvješteniji i najbuntovniji grad na Jugu Slavena“.¹³ Godine 1911. osnovana je Hrvatsko-srpska Radikalna omladina pod Vladimirom Čerinom i Oskarom Tartagliom, preteča Jugoslavenske nacionalističke omladine.¹⁴ Njezini pripadnici zanosili su se „idejom ujedinjenja i jedinstva južnih Slavena“.¹⁵

Srpsko zauzimanje Skadra u balkanskim ratovima u studenom 1912. izazvalo je svečane manifestacije u Splitu na kojima sudjelovala je velika masa građanstva na čelu s predstavnicima splitske općine. Tadašnji gradonačelnik Vinko Katalinić u govoru naglasio je da Hrvati „s ushitom pozdravljaju glas narodnog uskrsnuća te s pouzdanjem gledaju u budućnost s balkanskim saveznicima“. Austrijska reakcija bila je raspuštanje splitskog općinskog vijeća zbog „učestalih manifestacija“ za balkanske države te ponašanja gradonačelnika i članova općinske uprave koji se kose s interesima države čime je pokazana njihova nesposobnost u vršenju dužnosti. Prema riječima Tončija Šitina uspjeh Srbije u balkanskim ratovima izazvao je provalu „kulta svega što je srbijansko i vjer(u) moguću zajedničku pobjedu nad Austro-Ugarskom nošenu prvenstveno delirijem omladine koju posvuda izaziva antiaustrijske incidente, pali njezine državne zastave, prikuplja pomoć srpskoj vojsci i organizira odlazak dobrovoljaca“.¹⁶

Austrijska vlast donosila je razne zakone kojima zabranjivala je, primjerice, pjevanje i klicanje na javnim mjestima u Splitu. Kataliniću, 1914. godine oslobođenom od optužbe za ranije navedeni govor, na povratku u Split priređen je masovni doček. Incidenti su i dalje nastavljeni pa je zabilježeno

¹³ Usp. Marijan Buljan, *Političke stranke u Splitu od 1918. do 1929.* Diplomski rad, Split, 2011, str. 4; Branislav Radica, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918–1930*, Split 1931, str. 11; Ivan J. Bošković, *Orjuna: ideologija i književnost*, Zagreb, 2006, str. 39.

¹⁴ Više o Oskaru Tartagli vidi u: Norka Machiedo Mladinić, „Oskar Tartaglia: od jugoslavenskog nacionalista do žrtve komunističke represije“, *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003, br. 3, str. 903–920.

¹⁵ Usp. Dejan Djokić (ur.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*. London, 2003; Radica, *Novi Split*, str. 11; Aleksandar Jakir, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata“. u: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, (ur. Tihomir Cipek, Josip Vrandečić), Zagreb, 2007, str. 129; Bošković, *Orjuna: ideologija i književnost*, str. 39.

¹⁶ Usp. Joško Barić/Šimun Jurišić, *Splitsko iverje 1882–1941 (Iz povijesti Splita)*, Split 1983, str. 33; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 4–5; Tonči Šitin, „Dalmatinsko orjunaštvo“. *Slobodna Dalmacija*, 18. 04. 1991, ovdje prema Ljubić Lorgier, nav. dj., str. 41; Isti, „Stjepan Radić i Dalmacija (1918–1928)“. *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 42/2000, str. 431–478.

da je skupina ljudi, u kojoj se nalazio i Oskar Tartaglia, pokušala pjevati crnogorsku i bugarsku himnu, „izazivajući prisutnu vojsku“.¹⁷

Po svoj prilici, Srbiju je početkom 20. stoljeća u hrvatskim krajevima sigurno malo tko smatrao civilizacijskim uzorom. No, ona je, kao samostalna i priznata država, mogla izgledati privlačno kao jezgra jedne buduće južnoslavenske države, pogotovo nakon uspjeha u Balkanskim ratovima. Općenito i „jugoslavenstvujušća omladina“, kako ju je s podsmijehom nazvao Krleža, koja se fanatično zalagala za integralno jugoslavenstvo i gledala u Srbiji južnoslavenski Piemont, ali i trezveniji političari i bivši starčevićanci, kao Ante Trumbić, Frano Supilo ili drugi nisu imali jasnu predodžbu o političkim prilikama u Srbiji niti se mnogo razmišljalo o različitosti državnih tradicija Hrvata i Srba što će se kasnije ispostaviti jednom od temeljnih prepreka konstituiranja političke zajednice Južnih Slavena. Oni koji su se zanosili idejom ujedinjenja i jedinstva južnih Slavena, nisu puno zanimali prilike u Srbiji. Daljnjem prodoru ideje južnoslavenskog zajedništva sigurno je pridonijela i činjenica da je u siječnju 1912. godine na banski položaj u prekovelebitskoj Hrvatskoj došao Slavko Cuvaj. Čovjek za kojeg je Miroslav Krleža napisao da je „krvolok i tiranin svog vlastitog naroda“, svoju vladavinu je započeo raspuštanjem Hrvatskog sabora, s ciljem da se oslabi hrvatsko-srpska koalicija, a ubrzo nakon toga i ukidanjem Ustava, te uvođenjem komesarijata. Zasigurno je takva agresivna politika pridonijela ujedinjenju svih suparničkih političkih opcija. Također valja napomenuti, usprkos nedvojbeno postojećem jugoslavenskom raspoloženju u Dalmaciji pred rat, koji se još rasplamsalo nakon atentata pripadnika Mlade Bosne na austro-ugarskog prijestolonasljednika u Sarajevu na Vidovdan 1914. g., teško da bi ta ideja odnjela prevagu u javnosti, da i ne govorimo o tome da bi se nametnula kao politika, bez poraza Austro-Ugarske i odluke Saveznika o razgrađivanju višenacionalne Monarhije. U Srbiji, uostalom, jugoslavenstvo nikad nije shvaćeno na način kako su ga zamišljali Hrvati. Pokazalo se da su hrvatske političke elite za vrijeme Austro-Ugarske usvojile federalističku političku kulturu, potpuno stranu srpskom unitarističkom načelu konstituiranja države na jedinstvu crkve i nacije. Naslijede cezaropapizma, tj. bizantske tradicije jedinstva svjetovne i duhovne vlasti utjelovljene u osobi cara, projicirano kroz prizmu kosovskog mitosa i borbi u Prvom svjetskom ratu, dovodi do srpskog kolektivnog poistovjećivanja vlasti i vladništva te viđenje Jugoslavije kao svojevrsnog srpskog lena „dobijenog na

¹⁷ „C. k. namješteni savjetnik Szilvas“, *Zastava*, br. 8, 26. III. 1914, str. 2; „Split pred sudom“, *Zastava*, br. 17, 30. IV. 1914, str. 1; „Šegvić i Katalinić“, *Zastava*, br. 18, 4. V. 1914, str. 2; „Prvi dan bijelog terora u Splitu“, *Novo doba* br. 47, 26. VII. 1918, str. 2; Radica, *Novi Split*, str. 11–12; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5.

sablji“, simbolički izraženog u Beogradu sveraširenim usklikom: „Pa što ti Hrvati hoće!“

De facto je jugoslavenstvo u austro-ugarskim krajevima igralo pokretačku ulogu u formiranju zajedničke svijesti među hrvatskom inteligencijom, koja je težila stvaranju hrvatske političke teritorijalnosti ili unutar Monarhije ili u okviru neke jugoslavenske države. Na ovaj ili onaj način, ideja jugoslavenstva korištena je u političkoj borbi unutar Austro-Ugarske i više-manje se svodila na traženje zajedničkog političkog okvira za Hrvate i Srbe unutar Monarhije. Srbijansko jugoslavenstvo, međutim, jasno je prepoznatljivo kao rezervna ideološka varijanta u stvari velikosrpskog projekta. U ime jugoslavenstva provodila se ekspanzionistička politika, a kasnije je formula troimenog naroda i jugoslavenstvo Karađorđevića poslužila kao unitaristička krinka za provođenje Beogradskog hegemonističkog centralizma.¹⁸ Kad se onda masovnije javlja *političko jugoslavenstvo* u Dalmaciji?

Oblikovanje integralnoga političkog pokreta i unitarističkoga nacionalnog koncepta u Dalmaciji, po svoj prilici, do punog izražaja došlo je prvi put pod uvjetima masovne mobilizacije širokih društvenih slojeva kakvu je i u perifernoj i siromašnoj austrijskoj pokrajini na istočnoj obali Jadrana proizročio do tada najveći i najstrašniji rat koji je kasnije nazvan Prvim svjetskim ratom, u kojemu je, prema nekim procjenama, 34.000 Dalmatinaca izgubilo živote. Ante Trumbić na čelu Jugoslavenskog odbora, sastavljenog 1915. u Parizu od političara pretežno iz Dalmacije i Istre, zauzimat će se za ujedinjenje. Ne smije se podcijeniti ni strah u Dalmaciji od primjene Londonskog pakta i talijanske ambicije da ovlada Istrom i Dalmacijom. Uvjerenje mnogih bilo je da bi i Hrvate i Srbe Austro-Ugarske udruživanje s ostalim južnim Slavenima ojačalo. Isto su smatrali i Slovenci. Tako je nastala Jugoslavija, u kojoj se odvio najveći dio povijesti Dalmacije u 20. stoljeću.¹⁹

No, vratimo se na događaje u Splitu. Prvi dan rata u Splitu nazvan je početkom „bijelog terora“. Mnogi pripadnici dalmatinske inteligencije koji iskazivali su prosrpske osjećaje uhićeni su. Općinsku upravu preuzeo je

¹⁸ Usp. Drago Roksandić/Đorđe Stanković/Zorica Stipetić, „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslavenskog društva 1918–1941“, u: Drago Roksandić (ur.), *Srpska i hrvatska povijest i Nova historija*. Zagreb, 1991, str. 213–226; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1995. i poglavlja posvećena Prvoj Jugoslaviji u: Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003. i Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998.

¹⁹ Usp. Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, 1955, str. 225.

austrijski komesar. U drugoj polovici 1917. godine politički život postao je normalniji pa su mnogi uhićeni pušteni na slobodu²⁰

*Novo doba*²¹, formalno neovisan list koji zagovarao je ujedinjenje svih južnih Slavena pokrenuto je u Splitu u lipnju 1918.²² U suton dvojne monarhije organiziran je Narodni zbor u Splitu 2. srpnja 1918. Na tom skupu sudjelovali su istaknuti članovi i pristalice predratnih političkih stranaka iz svih krajeva Dalmacije, a unaprijed pripremljena i jednoglasno prihvaćena politička rezolucija – *Splitska rezolucija* – izglasana na spomenutom Narodnom zboru ukazuju na konsenzus među glavnim političkim snagama u tom trenutku oko stvaranja zajedničke južnoslavenske države putem samoodređenja, zamišljene kao država etnički jedinstvenog „troimenog“ slovensko-srpsko-hrvatskog naroda. Ako je vjerovati onodobnom tisku, političku rezoluciju u potpunosti podržavalo je „svekoliko pučanstvo dalmatinsko“. U skladu s tim u Dalmaciji više i nije došlo do obnavljanja predratnih političkih stranaka, već do koncentracije političkih snaga radi stvaranja Narodnog vijeća. Na zboru izabrana je uprava Narodne Organizacije Srba, Hrvata i Slovenaca koju su, između ostalih, činili Gajo Bulat, Uroš Desnica, Ivo Krstelj, Ivan Majstović i Dujam Mikačić koji će kasnije imati važne uloge u djelovanju političkih stranaka u Splitu. Izglasane i gospodarske rezolucije kojima su se iznijeli brojni prijedlozi poboljšanja teškog gospodarskog stanja Dalmacije.

U istom duhu kao i *Splitska rezolucija* u Zagrebu 19. listopada 1918. izglasana je *Deklaracija Narodnog vijeća SHS* kojom zatraženo je „ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice u kojima danas žive – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu,

²⁰ „Prvi dan bijelog terora u Splitu“, *Novo doba* br. 47, 26. VII. 1918, str. 2; Radica, *Novi Split*, str. 11–12; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5.

²¹ *Novo doba* je izlazilo tijekom cijelog međuratnog razdoblja (od 9. lipnja 1918) List je u početnom razdoblju svog izlaženja zastupao antiaustrijsku, a projugoslavensku politiku, odnosno ideje Krfske deklaracije, što se može iščitati već u prvom broju iako je u početku takve ideje trebalo uvijeno iznositi. U drugoj polovici listopada godine 1918, u vrijeme raspadanja Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Države SHS list je dosegao nakladu od 7000 primjeraka. Prvih godina nakon uspostave Kraljevine SHS pripisivala mu se naklonost politici Demokratske stranke, što ni uredništvo lista nije skrivalo, ali se ipak odlučilo za uređivanje lista neovisno od stranačkih utjecaja. Prvo razdoblje njegovog djelovanja obilježeno je i suprotstavljanjem talijanskim pretenzijama na istočnu obalu Jadrana. Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 460–462.

²² O *Novom Dobu* vidi u: Branka Boban, „Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920–1923. godine (u svjetlu splitskog dnevnika *Novo doba*)“. u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4. (2003), str. 127–145.

na načelima političke i ekonomske demokracije [...]“ . Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca postalo je, dopuštenjem svih stranaka, postati jedini predstavnik naroda.²³

Zaključke Narodnog vijeća donesene 17–19. listopada 1918, kao i Deklaraciju od 19. listopada, donosio je i Splitski dnevnik *Novo doba* detaljno na prvoj stranici svoga broja od 24. listopada 1918. Posebno je naglašeno kako je Narodno vijeće od tog trenutka jedini predstavnik naroda. Loše ekonomsko stanje u Splitu nastavljeno je i nakon srpanjskog zbora pa su splitski težaci tijekom ljeta pozvani da žito dobrovoljno predaju gradskoj aprovizaciji, a u listopadu je gradom počela harati španjolska gripa.²⁴ Središnje Narodno vijeće osnovano je početkom listopada 1918. u Zagrebu, a u njegov Plenum iz Dalmacije su ušli Mate Drinković, Gajo Bulat, Ivo Krstelj, Prvislav Grisogono, Stanko Banić, Uroš Desnica i Milan Marušić, dok su u Središnji odbor ušli Drinković, Grisogono, Krstelj i Josip Smodlaka.²⁵

Prekid državotvornih veza s Austro-Ugarskom u Splitu dočekan je s oduševljenjem, a idući dan uprava Narodne organizacije za Dalmaciju preuzela je vlast. *Novo doba* pozivalo je na mir i red kako bi se pred svijetom pokazala „zrelost za slobodu“. Masa ljudi izašla je na gradske ulice i klicala u čast Jugoslavije, Trumbića, Wilsona što *Novo doba* držalo je „pozorištem veličanstvene narodne manifestacije za jugoslavensku državu“.²⁶ Urednik lista Vinko Kisić držao je da je atmosfera u Dalmaciji uoči i nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije odavala „sredinu kolektivnog ludila“.

Upravu splitske općine od austrijskog komesara preuzeo je „privremeni općinski odbor“ sastavljen od preživjelih članova općinskog vijeća izabranog

²³ Usp. Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, Zagreb, 1970, str. 365; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, str. 58–60; Ljubo Boban, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992), br. 3, str. 45–60, ovdje str. 48–49; Hodimir Sirotković, „O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS nastale u jesen 1918.“, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992), br. 3, str. 61–74, ovdje str. 61–65.

²⁴ „Narodni zbor u Splitu“, *ND*, br. 24, 3. VII. 1918, str. 1–3; „Iznimne prilike na jugu“, *ND*, br. 30, 9. VII. 1918, str. 1; Jakir, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta“, str. 130; „Aprovizacija: poziv posjednicima i težacima“, *ND*, br. 52, 31. VII. 1918, str. 4; Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918–1941*, Zagreb, 2009, str. 65–68; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5–6.

²⁵ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 68.

²⁶ Radica, *Novi Split*, str. 12–13; „Preporučamo mir i red“ i „Velike narodne manifestacije u Splitu“, *ND*, br. 142, 29. X. 1918, str. 3; „Split za Jugoslaviju: Veličanstvena narodna manifestacija“, *ND*, br. 143, 30. X. 1918, str. 1; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 69–70; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 6.

na posljednjim prijeratnim općinskim izborima 1913. Novim je gradonačelnikom, zbog smrti Vinka Katalinića, imenovan Josip Smodlaka. No, potonji je svoje mjesto napustio nakon tjedan dana zbog nove funkcije pa je na novoj sjednici održanoj za tjedan dana novim gradonačelnikom jednoglasno imenovan Ivo Tartaglia koji će dužnost vršiti u gotovo idućih deset godina.

Stvorena je i „Zemaljska vlada za Dalmaciju“ u Splitu, najvjerojatnije naredbom Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, na čelu s Krsteljom, Škaricom i Smodlakom koji je na sjednicama Središnjeg odbora Narodnog vijeća zagovarao što hitnije ujedinjenje sa Srbijom.²⁷

Gledano iz današnje perspektive, s povijesnim odmakom i nakon što su propale dvije jugoslavenske države u 20. stoljeću, jasnije se vidi uvjetovanost takvih stavova kakvi su izrečeni na onodobnom skupu u Splitu pred kraj Prvog svjetskog rata ondašnjom teškom gospodarskom situacijom i strahom od talijanskih pretenzija na istočnu obalu Jadrana.²⁸

Naime u Dalmaciji je nakon raspada Austro-Ugarske, odluke Narodnog vijeća i stvaranja kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba postojao opravdani strah od talijanskog iredentizma. Prema Londonskom ugovoru Italiji je trebao pripasti veliki dio istočne jadranske obale, tako da je srpska vojska u Dalmaciji pozdravljena kao zaštita.²⁹ Dok su, na primjer, splitski Talijani sredinom studenoga 1918. godine prikupljali potpise potpore za svoju političku izjavu o položaju Talijana u Splitu, što je povećavalo strah od eventualnog talijanskog dolaska jer su slične izjave Talijanima poslužile pri okupaciji drugih obalnih gradova, američki i francuski brodovi, njihovi zapovjednici i posade radosno su dočekivani u Splitu.

Glavni je događaj u studenome u Splitu svakako bio dolazak srpske vojske, koju je *Novo doba* srdačno dočekalo s prigodnim naslovom „Dobro došli braćo“ u kojem se navelo da srpska vojska dolazi „dovršiti do kraja svoje sveto djelo oslobođenja zajedničkom obranom našeg primorja“ pozivajući

²⁷ „Privremeni općinski odbor“, *ND*, br. 144, 31. X. 1918, str. 4; „Općinski odbor“, *ND*, br. 151, 7. XI. 1918, str. 6; Radica, *Novi Split*, 14–15, str. 69–71; Josip Smodlaka: *Zapisi dra Josipa Smodlake*, Zagreb, 1972, str. 74–75; Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 71–75, 89–90. Više o Zemaljskoj vladi za Dalmaciju vidi: Zdravka Jelaska Marijan, „Zemaljska vlada za Dalmaciju (2. studenog 1918. – 20. siječnja 1919)“, u: *Godina 1918: prethodnice, zbivanja, posljedice*, (ur: Zlatko Matijević), Zagreb, 2010, str. 155–170.

²⁸ Usp. Jakir, Dalmatien, str. 94–106; Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking*, New Haven/London, 1963. i Bogdan Krizman: *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977.

²⁹ Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italije, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Pula, 1989.

sve pojedince na svečani doček. Srpska vojska, pod zapovjedništvom majora Stojana Trnokopovića, svečano je u Splitu dočekana pred dvadeset tisuća ljudi. Pozdravili su je Smodlaka,³⁰ koji naglasio je da je „sve ovo vaša Srbija“ te Tartaglia koji izrazio je uvjerenje da će „Split biti vaša i naša svojina, hrvatska i srpska, sastavni dio jedinstvene Jugoslavenske države“.³¹

Zemaljska je vlada u međuvremenu tražila od vodstva Narodnog vijeća ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom prijeteci da će, u slučaju odgađanja, to učiniti samostalno. „Delirij oduševljenja“ zahvatio je mnoge te je krajem 1918. godine u Dalmaciji vladalo gotovo jednodušno uvjerenje o potrebi stvaranja jugoslavenske države. U kasnijem osvrtu Smodlaka tvrdio je da su Dalmatinci „uistinu razbili hrvatstvo, kako bi spasili ideju jedinstva sa Srbijom“, a Tartaglia da je Split „poduzeo odlučan korak“ za stvaranje države za što mu treba zahvaliti.³²

Prvoprosinačno je ujedinjenje splitska općina srdačno pozdravila brzojavom regentu Aleksandru I. Karađorđeviću u kojem istaknuto je da je Split uvijek „visoko dizao barjak jedinstvene narodne misli i isticao težnje za jedinstvenom narodnom državom“ na što je Aleksandar odgovorio da je u Splitu „uvijek pravim plamenom buktila narodna svijest“.³³

Očito je da se u ono vrijeme u Dalmaciji nisu slušala upozorenja Stjepana Radića da Hrvati srljaju u novu državu kao „guske u maglu“ – nego se poprilično nerealno očekivao procvat na svim poljima, samo da se stvori južnoslavenska država. Međutim, mnogi primjeri iz političkog, gospo-

³⁰ Smodlaka je u svojim zapisima naveo da, zbog talijanske opasnosti, nije bilo druge opcije nego pozvati srpsku vojsku, „ne kao saveznici, već kao svoju narodnu vojsku“. Smodlaka, *Zapisi dra Josipa Smodlake*, str. 72.

³¹ „Dobro došli braćo!“ , *ND*, br. 164, 20. XI. 1918, str. 1; „Dolazak srpske vojske“, *ND*, br. 165, 21. XI. 1918, str. 3; „Trijumfalni dolazak srpskih četa u Split“, *ND*, br. 166, 22. XI. 1918, str. 1–3; Radica, *Novi Split*, str. 16–19; Jakir, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identitet“, str. 132; Buljan, *Političke stranke u Splitu od 1918. do 1929.*, str. 7. Govore prilikom dolaska srpske vojske u Split vidi: *Znamenite riječi i značajne izjave o Jugoslovenstvu i o Narodnom jedinstvu*. Sabrao Juraj J. Kalinić. Šibenik 1936. Usp. i Ratomir Maksimović, „Srpska vojska u Dalmaciji 1918.“, *Vojoistorijski glasnik* 1–2 (1996), Kalinić 47–73, ovdje 59.

³² „Zbor u Splitu“, *ND*, br. 212, 18. IX. 1922, Kalinić 1.2; „Pod vodstvom Srbije“, *ND*, br. 229, 7. X. 1922, Kalinić 1; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, Kalinić, str. 99, 206, 219, 227–228; Radica, *Novi Split*, str. 14; Jakir, „O nekim aspektima“, str.132; Buljan, *Političke stranke u Splitu od 1918. do 1929.*, str. 7.

³³ „Brzajavni pozdrav općine prijestolonasljedniku“, *ND*, br. 179, 5. XII. 1918, str. 3; „Pozdrav regenta Aleksandra Dalmaciji i Splitu“, *ND*, br. 184, 10. XII. 1918, str. 1; Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str.90–91; Buljan, *Političke stranke u Splitu od 1918. do 1929.*, str.7.

darskog i kulturnog života Dalmacije jasno pokazuju kako se ni u kojem pogledu takve nade nakon ulaska u jugoslavensku državu nisu ispunile, a što nije moglo ostati bez posljedica po nacionalno-integracijske procese. U tom kontekstu se čini nužnim gospodarskom razvoju odnosno očekivanom razvoju uputiti posebnu pažnju pri razmišljanju o tome koji su faktori utjecali na prihvaćanje odnosno odbacivanje pojedinih nacionalno-integracijskih opcija.

Loša prilagodba dalmatinskog sela s uglavnom nedovoljno učinkovitom i nerentabilnom poljoprivredom, te općenito dalmatinskog gospodarstva, koje nije bilo u stanju pratiti modernizacijski tempo kapitalističkih ekonomija, ukazuju na problem (kad ga uspoređujemo s europskim prosjekom tog vremena) nedovoljne produktivnosti rada, manjka kapitala i nepostojanja razvijenog tržišta za vlastite proizvode, što je rezultiralo sveopćim siromaštvom koje je u Dalmatinskoj zagori poprimalo dramatične razmjere. Očekivanja su nakon Prvog svjetskog rata bila velika da će se teški ekonomski položaj velike većine dalmatinskog stanovništva unutar jugoslavenske države popraviti. No, analiza pisanja ondašnjeg tiska upućuje na razočaranost brzinom i razmjerima industrijalizacije. Isto važi za neuspjeh agrarne reforme i općenito teške gospodarske prilike kao značajke dominantne svijesti dalmatinskog sela, a čija je statičnost utjecala na spori ritam modernizacije.³⁴

Jugoslavenstvo kao politička opcija u međuratnom je razdoblju u Dalmaciji, nakon prvih ushićenja krajem 1918. godine, doživjelo potpuni poraz. Već na izborima 1920. godine i pri raspravama u povodu usvajanja Vidovdanskog ustava 1921. javlja se prvo snažno protivljenje unitarističkom i centralističkom konceptu jedne jugoslavenske nacije i jedne države.³⁵ Usprkos prvom oduševljenju jugoslavenskim ujedinjenjem u Dalmaciji, snage koje su se zalagale za unitarizam i centralizam, i koje su nakon prvih izbora imale vodeću ulogu u Narodnoj skupštini u Beogradu, u Dalmaciji i Splitu su relativno slabo prošle. Usprkos silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji da nametnu ideju *neraskidivog jedinstva*

³⁴ Usp. A. Jakir, *Dalmatien*, str.130–238; Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941*. Zagreb, 1997. i Stijepo Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*. Split 1990. Ovdje bih samo naveo jedan gospodarski pokazatelj: Dalmacija koja je bila slabo razvijena pokrajina Austro-Ugarske, u Kraljevini SHS 1923. godine imala je dohodak po stanovniku od 2831 Dinara. Istodobno su Hrvatska i Slavonija imale 3681 Dinara, a Slovenija bila je najrazvijenija s više od 4000 Dinara dohotka po stanovniku. Pored statističkih izvora koje navodim u svom radu još uvijek mi se uglavnom čine pouzdanim podaci koje navodi Miro Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb, 1950. ili *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1962.

³⁵ Usp. Franko Mirošević, *Počelo je 1918. Južna Dalmacija 1918–1929*, Zagreb, 1992.

troimenog jugoslavenskog naroda, pa i snagama kao što je npr. bila Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina koja se 1921. godine preimenovala u Organizaciju jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), a koja se terorističkim sredstvima borila za *otadžbinu Jugoslaviju*, jugoslavenstvo nikad nije zahvatilo šire društvene slojeve.³⁶ Činjenica da su jugoslavenski nacionalisti otvoreno nastupali zajedno s četničkim „vojvodama“ Ilijom Trifunović Birčaninom i Kostom Pećancem i drugim četničkim udruženjima, njihovo je jugoslavenstvo u očima Hrvata ionako odmah diskreditiralo.³⁷

Mira Ljubić Lorger je u pravu kad zamjećuje da je povijesna literatura o Orjuni oskudna. Autorica iznosi glavne ocjene iz recentne historiografije, a temelji programa Jugoslavenske napredne nacionalističke omladine (JNNO), kasnije Organizacije jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA) prema tome su bili integralno jugoslavenstvo i onemogućavanje tzv. „protudržavne“ djelatnosti, uz punu podršku Svetozara Pribičevića. U enciklopedijskim natuknicama se naglašava da se radilo o „terorističkoj organizaciji koja je pod krinkom jugoslavenstva i tobožnjeg spašavanja zemlje od antidržavnih elemenata provodila drastična nasilja, prije svega protiv onih koji su smatrani komunistima i separatistima. Na kakva sredstva se mislilo kad se pozivalo građane „da raskrste s protivnicima [...] ne birajući za ovo sredstva“ proizlazi iz citata iz lista Radikalne stranke *Straža*: „Pod nož sve ono što boljševički misli! Pod nož i žene i decu da im pomena ne ostane! [...] Oštrimo noževe, punimo puške, neprijatelj nam je objavio rat do istrage. Ili mi ili oni“.³⁸ U takvoj je, znači, „atmosferi“ 23. ožujka 1921. godine u Splitu službeno osnovana *Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina*,

³⁶ Usp. A. Jakir, *Dalmatien*, str. 103, gdje npr. navodim napad jugoslovenskih nacionalista na uredništvo novina „Jadran“, na „Tiskarsku zadrugu“, „Leonovu tiskaru“ i paljenje „Hrvatske riječi“ u noći između 29. i 30. 3. 1921. Vidi i str. 362–380 gdje je opisano djelovanje organizacija kao što su bile: Jugoslavenska narodna obrana, Jugoslavenska akcija, Jugoslavenska nacionalna omladina i Jugoslavenski sokol. ORJUNA, čije su duhovni predvodnici u Dalmaciji bili Berislav Anđelinović, odvjetnik Krstulović, Edo Bulat, Marko Nani i Ljubo Leontić, mi se čini točno opisana kao jedna vrste fašističke organizacije, usp. Ivan Avakumović, „Yugoslavia's Fascist Movements“, u: Peter F. Sugar (ur.), *Native Fascism in the Successor States*. Santa Barbara, 1971, str. 135–143.

³⁷ Usp. Jakir, „Dalmatien“, str. 368 gdje navodim različite brojeve Orjunaškog glasila *Pobeda* iz dvadesetih godina kao i *Splitski almanah i adresar za 1925. godinu*, Split, 1926, 286. Vidi i Nikola Pulić, *Sinovi Orjune*. Zagreb, 1971. i Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)“, *Zbornik Istorija XX. veka*, Beograd, 1963, str. 320–322. Više o ideologiji ORJUNE vidjeti u: Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *ČSP*, br. 43/2011, str. 225–247.

³⁸ Usp. Ljubić Lorger, nav. dj., str. 33–48, ovdje 36. prema Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)“, *Zbornik radova V. Istorija*

a organizacije uskoro niču „diljem Dalmacije: u Dubrovniku, Metkoviću, Starom Gradu, Blatu, Trogiru, Stankovcima, Jelsi, Vranjicu, Sinju, Metkoviću, Makarskoj i Šibeniku, a prve veće akcije izvedene su protiv komunista.“ No, već sredinom 1923. godine i u samoj Dalmaciji upada u tešku krizu. Inače, „Orjuna nije imala ni „vođu“, osobu koja bi unutar njezinih redova imala neupitan autoritet. Na čelu prvog Direktorija bio je Mirko Korolija, a zamijenio ga je Ljubo Leontić, ugled ideologa imao je Niko Bartulović, a po „borbenosti“ su se isticali Edo Bulat, Berislav Angjelinović i Uroš Bjelić.³⁹ Činjenica je da je gotovo nemoguće utvrditi točan broj članova Orjune. Govorilo se i o sto tisuća i o samo dvije tisuće članova, i to u čitavoj Kraljevini SHS. Gligorijević navodi da je „brzo osipanje članstva karakteristično [...] za sve vrijeme njene djelatnosti“, a Ljubić Lorger temeljni „način rada“ Orjune pravilno sažima kao „teror“ i zaključuje da se ideologija Orjune „temeljila prije svega na jugoslavenskom nacionalizmu, odnosno uvjerenju da postoji samo jedna, i to jugoslavenska nacija, u ime koje je ideje valjalo „riješiti hrvatsko pitanje“ te se boriti protiv „boljševizma i komunizma“, a uključivala je „suprotstavljanje parlamentarizmu i demokraciji te zalaganje za uvođenje diktature“ zbog čega je javnost doživljavala Orjuna „kao fašistički pokret.“⁴⁰ U Hrvatskoj su joj se suprotstavljali Hrvatska nacionalna omladina (Hanao) i KPJ, koja organizira i posebne „radničke obrane“.

Ako razmišljamo o tome koji su faktori utjecali na prihvaćanje ili odbacivanje nacionalnog identiteta, na primjeru Orjune sigurno možemo ustvrditi da se nacionalna identifikacija ne postiže na silu i terorističkim metodama.

Nesumnjivo je međuratno razdoblje na planu društvenog razvoja dio dugotrajnijeg razdoblja opće modernizacije, a, kako smo na početku ustvrdili, konstruktivističke teorije nacije polaze od toga da su procesi integracije nacije dio modernizacijskih procesa. Nacionalizam kao dominantna ideologija moćnih nacionalnih evropskih država doživljava svoj uspon kao jedna od glavnih pokretačkih ideoloških strujanja i u drugim narodima koji još nisu stekli „svoju“ državu. Pritom nacionalizam među ostalim služi homogeniziranju društva, razgraničavajući ga od ostalih društava i usmjerava ga na formiranje nacionalne države. Nisu samo lokalne dalmatinske elite u 20. stoljeću bile uvjerenе da jedino nacionalna država omogućuje mnoge funkcije moderne države. Ako želimo govoriti o „historijskoj funkciji“ nacionalizma, ona se po Ernestu Gellneru može pronaći upravo u prilagodbi društva uvjetima moderne.

XX veka, Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963, str. 320.

³⁹ Ljubić Lorger, nav. dj., str. 37.

⁴⁰ Usp. Ljubić Lorger, nav. dj., str. 38.

No, jugoslavenstvo kao nacionalno-integracijska ideja od početka nije *moglo* igrati ulogu kakvu su mu bili namijenili njegove pristaše. Naime, već je u 19. stoljeću postalo jasno da je južnoslavenstvo koje je nastavljalo ilirizam postalo isključivo hrvatskom nacionalno-integracijskom ideologijom, a jugoslavenstvo u hrvatskom političkom prostoru time postaje oblikom jugoslavističkog kroatizma. Samim time ono je u komunikacijskim prostorima drugih južnoslavenskih naroda igralo sasvim drugu ulogu, a prema tome je svako pozivanje na tobože zajedničko jugoslavenstvo na području Austro-Ugarske i Kraljevine Srbije bilo bespredmetno. To se i potvrđuje na primjeru Dalmacije, gdje su uz to integracijski procesi među dalmatinskim Srbima već bili formirali izražen osjećaj pripadnosti srpskoj naciji: pravoslavno stanovništvo Dalmacije i srpski tisak, koji se uglavnom čitao među obrazovanim pripadnicima dalmatinskih Srba (kao Zadarski *Srpski list* ili kasnije *Srpski glas* ili *Srpski magazin* iz Dubrovnika), ukazuje na to da dalmatinski Srbi nisu bili uključeni u hrvatski komunikacijski prostor, i da su Srpska književna zadruga ili Srbobran igrali presudnu ulogu u formiranju nacionalne svijesti koja također nije mogla biti jugoslavenska.

Vratimo se za kraj još jednom na jugoslavenstvo *Nacionalističke omladine* koja se nakon Balkanskih ratova zanosila „ujedinjenjem“ (pod istim imenom Oskar Tartaglia je 1914. uređivao list koji se zalagao za stvaranje jugoslavenske države i koji je, isto kao *Zastava* ubrzo zabranjen od austrijskih vlasti, kao i *Jugoslavija* koja je izlazila u Pragu ili *Narodno jedinstvo* u Splitu). Ne možemo ne primjetiti da je takvo jugoslavenstvo bio projekt nekolicine mladih buntovnika, mada su ih uoči raspada Austro-Ugarske podržavali i intelektualci i pjesnici kao Ante Tresić Pavičić, Ilija Despot ili Danko Anđelinović, a koji nije uživao veću potporu od bilo kojeg značajnijeg socijalnog čimbenika. S toga ne čudi da je jugoslavenstvo tog tipa ubrzo doživjelo potpun krah nakon što je krajem 1918. doista došlo do stvaranja jugoslavenske države u kojoj su dominirali opipljivi interesi beogradskih vladajućih krugova. Pogotovo nakon što se jugoslavenska ideja u očima mnogih Hrvata u Jugoslaviji Karađorđevića do kraja kompromitirala kao paravan iza kojeg se skrivao velikosrpski projekt, nije više mogla računati na veći oslonac u hrvatskim krajevima.

Mada možemo konstatirati da je slavensko stanovništvo katoličke vjere u Dalmaciji isto kao u drugim hrvatskim krajevima, postupno oblikovalo hrvatski nacionalni identitet, a pravoslavno je zadobivalo srpsku nacionalnu svijest, postavlja se pitanje zašto se ipak jugoslavenstvo na kraju Prvog svjetskog rata pretvorilo u, takoreći, svojevrsnu čarobnu formulu koja je u jednom trenutku naizgled ujedinjavala sve političke opcije?

Zagovornici jugoslavenstva su teško doživljavali periferni položaj pokrajine u svakom pogledu, i marginalizaciju južnoslavenskog elementa unutar

Austro-Ugarske, pa je jugoslavenstvo kao opozicijska platforma u posljednjim mjesecima dvojne monarhije izgledalo kao najperspektivnija opcija nakon njenog raspada. Osim toga se jugoslavenstvo predstavljalo ne samo kao novi nacionalizam ili nadnacionalna ideologija, nego i kao *socijalna ideologija* koja će omogućiti svekoliku modernizaciju društva do koje nije došlo. Jugoslavensku ideju ubrzo su napustili spomenuti intelektualci koji su je na početku zagovarali. Tipičan se doimlje primjer splitskog gradonačelnika i kasnije bana Primorske banovine, Ive Tartaglie, koji je 1918. godine ushićeno bio pozdravio stvaranje jugoslavenske države i dolazak srpskih vojnika u Split. Godine 1932. odstupa sa svojeg položaja bana Primorske banovine i potpisuje peticiju za puštanje prvaka HSS-a, Vladka Mačeka, iz zatvora. Tartaglia kao i mnogi drugi koji su početkom dvadesetih godina zastupali unitaristička stajališta zalažu se nakon očitog neuspjeha integralnog jugoslavenstva i unitarne države za (kon)federalističko rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Tartaglia kao i mnogi drugi bivši pristaeše jugoslavenskog ujedinjenja početkom tridesetih godina definitivno odustaju od jugoslavenske opcije.

Istraživanje djelovanja jugoslavenskih nacionalističkih organizacija u Dalmaciji, kao što su *Jadranska straža*, *Jugoslavenska matica*, ranije spomenuta *Orjuna* (Organizacija jugoslovenskih nacionalista) ili *Jugoslavenski sokol*, pokazuje da velika većina stanovništva u Dalmaciji nikad nije prihvatila propagiranu jugoslavensku ideologiju. Činjenica da je *Jadranska straža* koja je također isticala jugoslavensko opredjeljenje predstavljala najbrojniju građansku organizaciju međuratne Jugoslavije, koja je 1939. godine tvrdila da ima 180.000 članova, više je potvrda teze o postojanju velikog straha od talijanskog imperializma protiv kojeg se Jadranska straža borila nego prihvaćanja jugoslavenstva. Jugoslavenstvo kao nacionalno-integracijsku ideologiju velikog dijela dalmatinskih elita zamjenjuje hrvatstvo, kao što je hrvatstvo prihvaćeno i od ogromne većine seljaštva. U osnovi pobjede Seljačke stranke braće Radića u Dalmaciji nije samo njen socijalni program nego i njezino protivljenje integralnom jugoslavenstvu.

Zasigurno je represija Karađorđevićevskog režima koji je od 1918. do 1928. godine, znači još prije nego što je proglašena „šestosiječanjska diktatura“, donio 24 smrtne presude, potaknuo i organizirao 600 političkih ubojstava i uhitio 30.000 ljudi ubrzala proces odbacivanja integralnog jugoslavenstva.⁴¹ Represija ne samo da nije slomila otpor nego je popularnost HSS-a i u Dalmaciji sve više rasla, a ubojstvo Stjepana Radića i diktatura kralja konačno su okupili većinu hrvatske nacije oko HSS-a. Mačekova lista na

⁴¹ Bosiljka Janjatović, „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (kraljevini) SHS“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1995, str. 55–76.

izborima 1935. i 1938. godine u Dalmaciji dobiva oko 80 % glasova što upućuje na postignuti hrvatski konsensus u Dalmaciji.⁴² Od sredine tridesetih godina seljačka stranka koja je vodila „hrvatsku politiku“ i zagovarala „hrvatsku svijest“⁴³ uvjerljivo dominira na lokalnoj razini. Već od 1936. godine Seljačka stranka raspolaže većinom mandata u općinskim vijećima diljem Dalmacije.⁴⁴

Komentirajući rezultate općinskih izbora od 16. svibnja 1936. g., kad je HSS osvojio većinu čak u 56 općina u Dalmaciji, dok su radikali osvojili apsolutnu većinu u šest, a relativnu u dvije općine, radikalski list *Država* srdito i pomalo razočarano zaključuje da je Dalmacija „postala isključivo radićevska domena“ pa poziva sve „nacionalne elemente“ u Dalmaciji da se povežu u borbi protiv „separatista“ s ciljem da Dalmacija opet postane uporište „narodnog i državnog jedinstva Srba i Hrvata“. No, Hrvatska seljačka stranka se učvršćuje kao najsnažnija stranačka grupacija u Dalmaciji, i procesi nacionalne hrvatske integracije dovode do oblikovanja hrvatskog identiteta kod ogromne većine katoličkog pučanstva tijekom međuratnoga razdoblja. Konačno *sporazum* i uspostava Banovine Hrvatske 1939. godine, koja je bila provizorij u datim predratnim okolnostima, mogu se tumačiti kao simbol završetka procesa prihvatanja hrvatske svijesti u svim slojevima hrvatskog naroda tijekom međuratnog razdoblja i kao koraci ka uspostavljanju državne neovisnosti što dodatno potvrđuje tezu da je svaki pokušaj stvaranja jugoslavenske nacije u Dalmaciji i općenito Hrvatskoj doživio potpuni neuspjeh.⁴⁵ Zašto je prema tome propala jugoslavenska ideja?

Iščitavajući onodobni tisak i druga vrela stječe se dojam da su intelektualni krugovi u Dalmaciji koji su 1918. godine zagovarali jugoslavensku državu

⁴² Usp. Toma Jančiković, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb, 1939.

⁴³ Vidi izvještaje koje donosi *Novo doba* od 1936. godine i pisanje *Hrvatskog dnevnika, Dalmatinskog Hrvata i Obzora*.

⁴⁴ Usp. pisanje *Novog doba* i rezultate izbora 1935. i 1938. godine u Dalmaciji u: Jakir (1999), str. 421–426 i Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, Zagreb, 1974.

⁴⁵ Banovina Hrvatska, kao provizorij, nije definitivno riješila ni pitanje granica ni položaj srpske manjine. Institucije vlasti se nisu uspjele stabilizirati. Istodobno su je ugrožavali srpski ekstremisti pokreta „Srbi na okup“ ali i hrvatski, organizirani od strane Ustaša. Prvi nisu prihvaćali nikakvu pa ni najmanju autonomiju Hrvatske i zagovarali su Veliku Srbiju, dok drugima autonomija Banovine Hrvatske nije bila dovoljna i težili su ka potpunom odcjepljenju i zagovarali su ideju Velike Hrvatske. Autoritarne značajke vladavinskog poretka Banovine Hrvatske uklapaju se u, tada u Evropi dominantne, autoritarne režime. Usp. A. Jakir, „Dalmatien“, str. 427–447.

očekivali da će maglovito *jugoslavenstvo* riješiti sve goruće probleme dalmatinskog društva. No, analiza pisanja ondašnjeg javnog diskursa upućuje i na razočaranost političkom i društvenom zbiljom u novostvorenoj državi, a što ubrzo izaziva snažno protivljenje unitarističkom i centralističkom konceptu jedne jugoslavenske nacije i jedne države. No, usprkos silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji da nametnu ideju *neraskidivog jedinstva troimenog jugoslavenskog naroda* jugoslavenstvo ni ovdje gdje je, po svoj prilici, u međuratnom razdoblju imala najviše pristaša, ta ideja nikad nije zahvatila šire društvene slojeve. Prilike u Dalmaciji koja je kao „pasivan kraj“ i dalje zaostajala po svim modernizacijskim parametrima potvrđuju da jugoslavenstvo nikad nije bilo u stanju postati dominantnom odrednicom nacionalne svijesti ni kod Hrvata ni kod Srba. Pogotovo nakon što su političke realnosti nakon stvaranja zajedničke države jasno pokazali da su se nade u procvat na svim poljima u potpunosti izjalovili.

Istraživanje dalmatinskog društva ukazuje na činjenicu da tu ideju nije podupirao ni jedan relevantan socijalni čimbenik. Konfesionalne razlike, već uznapredovali razvoj posebnih nacionalnih identiteta, različite državno-pravne tradicije nisu davali mogućnost za razvoj nekakvog jugoslavenskog naroda. Jugoslavizam nije mogao ni transformirati niti nadomjestiti hrvatski ili srpski identitet u Dalmaciji. Pozivanje na zajedničku kulturu i iskustva hrvatske prikraćenosti u monarhističkoj Jugoslaviji stabilizirao je osjećaj međusobne solidarnosti i učvrstilo identitet Hrvata Dalmacije. Oni su, zahvaljujući ponajprije djelovanju HSS-a, oblikovali osjećaj hrvatskog identiteta. Rezultati istraživanja procesa političke integracije hrvatskog naroda u Dalmaciji podupiru tezu da je međuratno razdoblje predstavljalo odlučujuću fazu u prihvaćanju modernoga nacionalnoga identiteta u najširim društvenim slojevima, a što je u Dalmaciji značilo da su se sad i dalmatinski težaci velikom većinom smatrali Hrvatima u modernom nacionalnom smislu. Seljačka stranka braće Radića svojim političkim i socijalnim djelovanjem (npr. kroz Seljačku slogu, zadrugarstvo, tečajeve za opismenjivanje itd.) ukorijenila je osjećaj pripadnosti hrvatskoj naciji u najširem slojevima društva.

Tvrtko Božić

Hrvatsko-talijanski odnosi na otoku Krku u međuratnom razdoblju (1918–1941)

Odnos urbanog i etničkog identiteta - Talijani i Hrvati u gradu Krku

Govoreći o hrvatsko-talijanskim odnosima na otoku Krku kakvi su vladali u međuratnom razdoblju nedvojbeno je da se moramo osvrnuti na njihove svekoliki društveno-gospodarske odnose, ali se isto tako moramo osvrnuti na političku pozadinu na kojoj su ti odnosi počivali. Prizma društveno-političke otočke međuratne realnosti temelji se na 1918. godini koju otok Krk dočekuje u austrijskom dijelu Monarhije. Ratna je to godina koju stanovnici otoka, neovisno o narodnosti, podnose jednako teško i mučno. Krčki mladići hrvatskog podrijetla angažirani su kao vojnici Monarhije na bojištu u dolini rijeke Soče gdje su se našli, dobrovoljno ili levirano, nasuprot talijanskoj vojsci, koja od kraja travnja 1915. godine ratuje na strani Antante. Zsigurno je ovakav raspored muške otočne populacije na ratno suprotstavljenim stranama imao refleksiju i na lokalne odnose, posebice uoči i nakon kapitulacije austro-ugarske vojske. Oni se posebice trebaju na promatračkoj razini svesti na mikrolokaciju grada Krka u kojemu stoljećima brojnost Talijana nadmašuje hrvatsko stanovništvo. Grad Krk u tom je pogledu izuzetak proširimo li vidik na cijeli otok, jer niti u jednom otočnom naselju hrvatska etnička superiornost naspram talijanske nije bila upitna. Naravno da je ovakvu narodnosnu situaciju na početku 20. stoljeća iznjedrila krčka prošlost još od srednjovjekovlja, odnosno doseljenja Hrvata na otok, koji su formirali buduće kaštele (Omišalj, Dobrinj, Vrbnik, Baška) i niz manjih naselja u kojima se tijekom stoljeća čuvala hrvatska riječ staroslavenske provenijencije i glagoljica kao pismo svakodnevnog, a poglavito crkvene uporabe. Dakle, grad Krk je izdvojen u tom pogledu jer u njemu kao otočnom upravnom i biskupskom središtu vlada talijanski jezik kao dominantan i superioran dio romansko-talijanske komponente. Za promatrano razdoblje ovog rada to je izuzetno bitna odrednica. Prema popisima stanovništva za koje su podaci dostupni, grad Krk je ušao u 20. stoljeće s ukupno 1.648 stanovnika, od kojih 1.435 Talijana i 132 Hrvata (popis iz 1900. g). Ovdje valja napomenuti da su podaci o etničkoj pripadnosti dobiveni neizravnim metodom koja počiva na popisnom načelu utvrđivanja nacionalnosti prema materinskom ili govornom (komunikacijskom) jeziku. Tek od popisa iz 1880. godine pa do zadnjeg austrijskog popisa 1910.

godine na snazi je bilo načelo upotrebe *Umgangssprache*, tj. jezika koji je prevladavao u javnim i poslovnim krugovima, a to je bio talijanski jezik, kojim se služio imućniji dio građanstva, naravno Talijani.

Tablica 1. *Udio Hrvata i Talijana u ukupnom broju stanovnika grada Krka*¹

Godina	Ukupno	Hrvati	%	Talijani	%
1880.	1.592	25	1,5	1.541	96,8
1890.	1.620	91	5,6	1.449	89,4
1900.	1.648	132	8	1.435	87
1910.	1.778	212	12	1.494	84
1948.	1.473	926	62,8	507	34,4
1953.	1.470	1.078	73,3	284	19,3
2001.	5.491	4.989	90,8	21	0,38

Prema tome, ponešto iskrivljena slika etničke strukture u gradu Krku dobivena prema provedenim popisima stanovništva u razdoblju od 1880. do 1910. godine daje nam za pravo pretpostaviti da je dio Hrvata ubrajan među Talijane. Ali, gledajući iz drugog rakursa ovi podaci nam pružaju osnovu za kulturno-jezičnu analizu stanovništva grada Krka koja se dosljedno provlači kroz urbani identitet njegovih stanovnika. Naime, pripadnici talijanske zajednice u gradu Krku smatrali su se „starim Vejanima“, „pravim Krčanima“, *signorima* (gospodom) i *cittadinima* (građanima) u odnosu na *contadine* (seljake) kako su nazivali otočko stanovništvo izvan grada, naročito ono koje se doselilo u grad Krk nakon Drugog svjetskog rata. „Vejani“ (prema talijanskom nazivu Veglia za grad Krk) su u svakodnevnoj komunikaciji govorili lokalnim idiomom tzv. „kolonijalnog“ venetskog dijalekta talijanskog jezika, a u službenoj komunikaciji rabili su standardni talijanski, a kasnije hrvatski jezik. Time su se svjesno htjeli razlikovati od, pretežno hrvatskih, pridošlica. Tako su se zapravo pokazala dva bitna identiteta u njihovoj zajednici: etnički i urbani. Zanimljivo je to da se urbani identitet među pripadnicima zajednice isticao prije etničkog, pri čemu se nameće zaključak kako jezik nije (bio) presudni čimbenik njihova etničkog identiteta.² Svakako da ovakvu situaciju osnažuju podaci dobiveni popisima

¹ Podaci prema popisu iz 2001. godine odnose se na općinu Krk koja obuhvaća grad Krk i 15 okolnih naselja.

² Ruža Bonifačić, „O odnosu urbanog i etničkog identiteta: primjer Talijana i Hrvata u gradu Krku“, *Etnološka tribina*, 27–28, Vol. 34/35, 2004/2005, str. 61. U

stanovništva, prema kojima je do 1918. godine u gradu Krku dominirao prestižni identitet „Vejana“, fundamentalno postavljen na ekskluzivitetu romansko-talijanskog i urbanog naspram slavensko-hrvatskog i ruralnog.

Općenito, upravo je razdoblje između 1880. i 1910. godine iznjedrilo velike opreke između talijanskog grada Krka i hrvatskog otoka Krka. Navedeno razdoblje najplastičnije je ocrtao Krčanin Antonio Udina (Tuone Udaina), koji je, pretpostavlja se, bio posljednji poznavalac i govornik veljotskog ili dalmatskog jezika u gradu Krku, kada je rekao: „*Nojiltri fume ne la čituot de Vikla toč kuinč Taluni*“ („Mi u gradu Krku smo svi skupa Talijani“).³ Situaciju neće promijeniti niti događaji koji će na otoku i njegovoj bližjoj okolici uslijediti nakon završetka Velikog rata. Naprotiv, samo će je dodatno zaoštriti i zakomplicirati.

Otok Krk od 1918 do 1919. godine

Po mnogočemu je 1918. godina bila prijelomna godina za otok Krk. Prije svega se ova ocjena odnosi na političke odnose i procese koji su se odvijali na mnogo širem društveno-političkom obzoru da bi se reflektirali na otoku u brzim i dramatičnim situacijama s istim takvim posljedicama. Naime, uoči kapitulacije Austro-Ugarske Monarhije i njenog raspada, hrvatski je Sabor 29. listopada 1918. godine donio odluku o prekidu svih državno-pravnih veza i odnosa s Austrijom i Ugarskom, te zaključio osnivanje nove Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Vrhovnu vlast u novonastaloj državi preuzelo je Narodno vijeće SHS po čijem su se nalogu u svim kotarskim i općinskim središtima osnivala Narodna vijeća. Otok Krk je ušao u sastav nove države, a u gradu Krku kao kotarskom središtu konstituirano je 30. listopada Kotarsko narodno vijeće SHS. Predsjednik njegova užeg odbora bio je pop Antun Andrijić, župnik u miru iz Punta, za tajnika je izabran pop Mate Polonijo, kancelar Biskupskog ordinarijata, a za odbornika dr. Antun Antončić, odvjetnik iz Krka. Sastav užeg odbora pokazuje da su se za „narodnu stvar“ aktivirali prvenstveno pojedinci klerikalnog profila, a istovremeno iskusni u dugogodišnjim zastupanjima hrvatskih interesa na otoku i u Istri kao tadašnjoj austrijskoj pokrajini. Njihovom zaslugom vlast na otoku je brzo i bez većih problema 1. studenoga transferirana u ruke Ko-

navedenom radu autorica iznosi rezultate istraživanja, prvenstveno etnomuzikološkog karaktera, provedenog 1997. godine među članovima talijanske zajednice u gradu Krku.

³ Dalmatski je danas izumrli romanski jezik kojim je govorilo romansko stanovništvo istočne jadranske obale i otoka do kraja XV. stoljeća. Njegovo sjeverno narječje naziva se veljotskim po tome što je kao relikv preživjelo u gradu Krku sve do kraja XIX. stoljeća. Bio je to jezik bez pismenosti, samo za „kućnu uporabu“.

tarskog narodnog vijeća, a dotadašnji kotarski poglavar Ernest Karlavaris pokorava se novoj vlasti i postaje njen kotarski povjerenik. Već sljedeći dan u grad Krk dolazi opunomoćenik Narodnog vijeća iz Zagreba pred kojim su članovi Kotarskog narodnog vijeća u Krku i ravnatelji svih gradskih ureda, osim ravnatelja pošte, položili prisegu vjernosti Narodnom vijeću SHS u Zagrebu. Ujedno se u otočnim općinskim središtima (Omišalj, Dubašnica, Dobrinj, Vrbnik, Punat, Baška) osnivaju općinski odbori Narodnih vijeća kao nositelji vlasti na općinskim i mjesnim razinama.⁴ Tako je otok Krk dobio novu vlast i novu državu.

Dok je po čitavom otoku vlast Narodnog vijeća bila neupitna zbog prevlasti hrvatskog stanovništva, stvari u gradu Krku počinju se usložnjavati. Talijansko stanovništvo u gradu i talijanaši koji su ih podupirali osnivaju svoj *Consiglio nazionale Italiano* (Talijansko nacionalno vijeće) koje se formalno podčinilo vlasti Kotarskog narodnog vijeća, ali je istovremeno od Vijeća tražilo povlačenje žandara iz grada kako bi red održavala „narodna straža“ koju su oni osnovali od svojih ljudi. Međutim, odgovor Vijeća je bio negativan. To je bio povod da predstavnici Talijana i talijanaša upute brzojav talijanskom guverneru u Trstu u kojemu od njega traže „kruha i zaštitu“ jer da Hrvati samovoljno gospodare u gradu Krku. Kad je 13. studenoga u Krk iz Pule došla talijanska torpiljarka i dovela otočane koji su kao mornari služili u austrijskoj mornarici, krčki Talijani uvidjeli su priliku i zatražili pomoć pred hrvatskom opasnošću. Pomoć dolazi dva dana poslije u obliku dvije talijanske topovnjače s oko 200 vojnika pod zapovjedništvom kaptana fregate Sabatinija koji odmah zauzima lučki ured, te dolazi u sjedište Kotarskog narodnog vijeća SHS obrazlažući svoj dolazak u ime Antante. Ujedno je zatražio da se sjedište Kotarskog narodnog vijeća izmjesti u neko otočno mjesto, ali nakon što tom zahtjevu nije udovoljeno, Sabatini pristaje na ostanak Kotarskog narodnog vijeća u gradu Krku, ali pod uvjetom preseleženja u neku sporednu ulicu gdje će manje upadati u oči i neće izvješrenom hrvatskom zastavom iritirati talijanske vojnike.⁵ Zbog toga se Kotarsko narodno vijeće preseljava iz zgrade pokraj katedrale u prizemlje Biskupskog dvora u čijem dvorištu ističe hrvatsku zastavu, ali sada potpuno skrivenu od pogleda izvana. Istoga dana poslao je kapetan Sabatini 50 svojih vojnika u Punat, a predvodila su ih trojica talijanaša iz grad Krka. Kada su upravo oni htjeli postaviti talijansku zastavu na zgradu općine, okupljeni Puntari

⁴ Detaljnije vidjeti u: Petar Strčić, *Otok Krk 1918, Građa o Narodnim vijećima SHS i talijanskoj okupaciji 1918. godine*; Posebna izdanja sv. 1, Historijski arhivi u Rijeci i Pazinu, Rijeka.

⁵ Mihovil Bolonić i Ivan Žic Rokov, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002, str. 84.

su to spriječili. Vojska je zatražila upute iz Krka, te kapetan Sabatini zatraži od Kotarskog narodnog vijeća da intervenira i smiri narod. U Punat stiže pop Antun Andrijić i objasni kako su Talijani privremeni okupatori u ime Antante. Situacija se nato smiri, a hrvatska zastava je i dalje ostala na zgradi općine. Navedeni incident nije pokolebao Talijane. Istoga dana okupirali su Malinsku. Međutim, Talijani su uvidjeli da broj njihovih vojnika nije dostatan da zauzmu čitav otok. Zbog toga, 16. studenoga uplovljava u krčku luku talijanski razarač „Gulielmo Pepe“ čiji je zapovjednik sutradan posjetio biskupa Antuna Mahnića obrazlažući svoj dolazak smirivanjem situacije na otoku. Bila je to samo izlika za okupaciju otoka, jer već četiri dana kasnije talijanski vojnici u grupama od 20 do 30 zaposjedaju općinska središta po otoku u ime Antante, te na zgradama općina vješaju talijanske zastave. Time je ukinuta vlast otočnih općinskih Narodnih vijeća, a započela je talijanska okupacija otoka Krka, koja će potrajati preko 29 mjeseci, do 25. travnja 1921. godine.

Talijanska okupacijska komanda za Istru i Kvarner imala je sjedište u Puli, a na čelu joj je bio viceadmiral Umberto Cagni, dok je na čelu komande u Krku bio Vittorio Tür. Sasvim je očigledno da se talijanske vojne snage nisu prezentirale kao neutralna okupacijska vlast, nego su zagospodarili otokom i u vojnom i u civilno-političkom smislu nastojeći *a priori* nametnuti zaključke mirovne konferencije vezane za pogranična pitanja na istočnoj jadranskoj obali. Želeći na otoku Krku uspostaviti neupitnu vlast, Talijani su se fokusirali na Biskupski dvor u Krku, smatrajući ga jezgrom otpora. Kao nositelja tog otpora označili su biskupa Mahnića koji je još u ožujku 1915. godine bio supotpisnik predstavke papi Benediktu XV. u kojoj je predlagano trijalističko uređenje Monarhije s trećom autonomnom južnoslavenskom komponentom ili u slučaju njenog komadanja, stvaranje samostalne južnoslavenske države. Time se biskup povezao s Jugoslavenkim odborom, preciznije s njegovim uglednim članom, dr. Dinkom Trinajstićem, rodnom iz Vrbnika.⁶ Navedena politička ideja kasnije je uobličena u bečkom parlamentu kao Svibanjska deklaracija. Svojim političkim angažmanom biskup je postao trn u oku talijanskim okupacijskim snagama na otoku koja ga nastoji fizički deložirati s otoka. Biskup je znao za talijanske namjere, ali je ostao dosljedan u svojim nastojanjima da spasi Istru i kvarnerske otoke. Stoga zadnjeg dana 1918. godine šalje „Memorandum“ u Versailles u kojemu prosvjeduje protiv talijanske okupacije Istre i Kvarnera, te nepravednih talijanskih teritorijalnih aspiracija prema tom prostoru, zahtijevajući slobodu za naše krajeve potkrepljujući svoje zahtjeve činje-

6 Dr. Dinko Trinajstić bio je potpredsjednik, a kasnije i zadnji predsjednik Jugoslavenskog odbora u Parizu.

nicom da na istočnoj jadranskoj obali živi 85% slavenskog stanovništva, a samo 15% Talijana.⁷ Na samom otoku biskup vrlo često dolazi u sukob s talijanskom okupacijskom vlašću koja se želi infiltrirati u crkvene poslove. Situacija dolazi do usijanja kada Talijani traže od biskupa da ode u Rim. Nakon njegova odbijanja, viceadmiral Cagni mu naređuje da napusti otok s pravom izbora mjesta kamo bi se sklonio. Biskup je izabrao Senj kako bi bio što bliže otoku, ali ratni brod „Espero“ koji je s biskupom iz krčke luke isplovio 9. travnja 1919. godine skreće prema Anconi, preko koje je biskup interniran u Rim, a potom je konfiniran u jedan francuski samostan u Frascatiju kod Rima. Tamo je boravio do 11. veljače 1920. godine kada je zbog bolesti i na intervenciju samoga pape pušten u Zagreb gdje se sklanja u samostan franjevac na Ksaveru. Ondje i umire 20. prosinca. Ovdje je važno naznačiti da je uklanjanje biskupa Mahnića s otoka ujedno predstavljalo gašenje nekih institucija kojima je bio nositelj. Najvažnija od njih je svaka bila Staroslavenska akademija, utemeljena 1902. godine, koja je svojim djelovanjem, prvenstveno na području krčke biskupije, afirmirala glagoljicu i staroslavenski jezik, ta dva stoljetna stijega hrvatskog identiteta. Nakon odlaska biskupa Mahnića s otoka Krka aktivnost Staroslavenske akademije je gotovo u potpunosti opala, pa je 1927. godine raspuštena. Biskupovu sudbinu dijelili su svi njegovi bliski suradnici na otoku. Uslijedile su internacije s otoka, zatvaranja na samom otoku, bjegovi na kopno, te je tako razbijena jezga prototalijanskog otpora na otoku Krku.

Rapallski ugovor i dolazak arditu na otok Krk

Mirovna konferencija u Versaillesu počela je s radom 18. siječnja 1919. godine. Jedna od glavnih njenih točaka bilo je traženje talijanskog premijera Vittoria Orlando ispunjenje Londonskog ugovora iz travnja 1915. godine po kojemu je Italija trebala dobiti znatne teritorijalne ustupke na istočnojadranskoj obali i zaleđu, ali ne i otok Krk. Talijanski zahtjevi bili su vrlo snažni i bili su usmjereni anektiranju obećanih područja, a dodatno su bili suportirani prisustvom talijanske vojske na njima. Međutim, društvene, pravne i političke prilike na južnoslavenskim područjima u međuvremenu su se promijenile. Država SHS nije imala redovnu vojsku da obrani svoju obalu, pa je u pomoć pozvana srpska vojska. Bila je to gesta koja je išla u pravcu onoga što će se dogoditi 1. prosinca 1918. godine kada je proglašeno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca kao nova državno-politička tvorevina, koja će preko svojih predstavnika na Versajskoj mirovnoj konferenciji pokušati spriječiti ostvarenje talijanskih teritorijalnih preten-

⁷ Mihovil Bolonić i Ivan Žic Rokov, nav. dj., str. 85.

zija. Tim nastojanjima u prilog je išla ideja predsjednika SAD-a Thomasa Woodrowa Wilsona o samoodređenju naroda. Krucijalni problem bilo je pitanje grada Rijeke i njene luke, a koje se izrodilo u međunarodni problem. Time je nastala čitava lepeza otvorenih i spornih pitanja koje konferencija u Versaillesu nije riješila, pa se skupno ime za ta pitanja, tzv. jadransko pitanje, počelo rješavati direktnim talijansko-jugoslavenskim pregovorima koji su vođeni u Pallanzi (11. svibnja 1920), nastavljeni na konferenciji u Spa (5–16. srpnja 1920), te dovršeni u Rapallu (8–12. studenoga 1920).

Pregovori su bili iznimno teški, a znakovito je da se niti jednog trenutka nisu vodili na hrvatskom ili šire jugoslavenskom teritoriju. Protekli su u izrazitoj talijanskoj nadmoći kojoj su u zaleđu stajale Velika Britanija i Francuska, permanentno vršeći pritisak na jugoslavensku delegaciju da popusti pred talijanskim imperijalističkim traženjima. Osim toga, jugoslavenska strana, koju su predstavljali predsjednik vlade Milenko Vesnić, ministar vanjskih poslova Ante Trumbić i ministar financija Kosta Stojanović, nije više mogla računati na podršku predsjednika Wilsona, a na površinu su počele izlaziti i do tada prigušivane opreke u gledištima članova izaslanstava Kraljevine SHS.⁸ U takvom odnosu snaga, 12. studenoga 1920. godine u gradiću Rapallu blizu Genove u Italiji, potpisan je međudržavni ugovor, a potpisali su ga predsjednici dviju vlada, talijanske Giovanni Giolitti i jugoslavenske Milenko Vesnić.

Rapallskim ugovorom predviđeno je ustupanje Italiji dijelova slovenskog teritorija, Trsta s okolicom, dijela Kranjske, Istra (bez općine Kastav), otoka Cresa, Sušca, Lošinja, Palagruže i Lastova, te grada Zadra. Grad Rijeka proglašena je Slobodnom Državom Rijeka, ali će kao takva *de facto* postojati samo jednu godinu, a pravno sve do 1924. godine kada će biti izravno priključena fašističkoj Italiji. Ustupljena područja ukupno su obuhvaćala oko 10.000 kvadratnih kilometara s oko 500.000 Hrvata i Slovenaca bez potrebnog jamstva za svoj nacionalni život i opstanak. Naravno da je ova kva situacija izazvala ogromno nezadovoljstvo jer je stanovništvo osjećalo izdaju i prodaju od strane, prvenstveno srpskih političara, a dodatno ga je pojačavao talijanski nacionalizam, te zatvaranje slavenskih obrazovnih i kulturnih ustanova. Primjerice, do 1920. godine već je u Istri i na kvarnerskim otocima bilo zatvoreno 109 hrvatskih i slovenskih škola.

Kao što je vidljivo, otok Krk je pripao Kraljevini SHS, ali je njegova povijesna sudbina nekoliko mjeseci ranije krenula drugim tokom. Ona je nedjeljivo bila povezana sa sudbinom grada Rijeke u kojoj središte talijanske

⁸ Talijansku delegaciju na pregovorima u Rapallu predstavljali su predsjednik vlade Giovanni Giolitti, ministar vanjskih poslova Carlo Sforza i ministar obrane Ivanoe Bonomi.

propagande postaje Consiglio Nazionale, koji uz pomoć talijanske vojske predvođene generalom Di San Marzanom preuzima 17. studenoga 1918. godine vlast u gradu. Osnovni cilj Consiglia je bilo sjedinjenje Rijeke s Italijom, a u tom smislu je donesen zakon po kojemu se primoravaju građani da talijaniziraju svoja obiteljska imena. Međutim, situacija kakvu je određivala Mirovna konferencija u Versaillesu, točnije sporazum u St. Germainu od 10. rujna 1919. godine, kojim su postavljene početne talijansko-jugoslavenske pregovaračke pozicije nikako nije odgovarao talijanskom avanturistu i pjesniku Gabrieleu D'Annunziu, čija je temeljna ideja bila okupacija Rijeke i kvarnerskih otoka, te njihovo pripajanje Italiji prije rješenja tzv. jadranskog pitanja. Zbog toga je D'Annunzio s oko 200 ardita i 35 časnika krenuo u noći 12. rujna 1919. godine iz mjesta Ronchi u blizini Trsta prema Rijeci. Do Rijeke mu se pridružilo mnoštvo nezadovoljnih talijanskih vojnika, tako da je njihov broj prilikom ulaska u grad 13. rujna narastao do brojke između 10.000 i 15.000 naoružanih ardita. Već oko podneva istog dana ušao je D'Annunzio u Guvernerovu palaču što je označilo njegovo preuzimanje vlasti u gradu. Nekoliko sati prije toga, grupa od 30 ardita pristiglih iz Rijeke prebacila se preko otočića sv. Marko na otok Krk, a u gradu Krku su se pojavili oko 9 sati. Tri dana kasnije, njihov dolazak i preuzimanje vlasti proslavili su krčki Talijani i talijanaši ophodom glazbe po ulicama grada Krka. Dana 1. prosinca pristiglo im je pojačanje od oko 1.000 ardita s namjerom potpunog zauzimanja otoka. Počelo je kratkotrajno, ali jedno od najtežih razdoblja krčke povijesti.

Arditi na otoku Krku

Arditi, odnosno *smjeli*, na otoku Krku su stvarali nered i provodili teror. Česte su bile svakojake zabrane i naređenja, poput povlačenja ljudi u kuće usred dana i zabrane gledanja kroz prozore na cestu ili zamračenja prozora tijekom noći. Osjećaj nesigurnosti uvukao se među domaće stanovništvo, a napetost je postajala sve veća. Situacija je kulminirala zadnjih dana prosinca 1920. godine. Na sam Božić, 25. prosinca, arditi su zabranili bašćanskom svećeniku Kvirinu Klementu Bonefačiću, od strane Talijana protjeranom župniku iz Malog Lošinja, da održi misu na staroslavenskom jeziku, te tražili od njega da misi na latinskom. Klement Bonefačić je inače uskočio na upražnjeno župničko mjesto jer je dotadašnji bašćanski župnik Mate Milovčić prethodno odveden u tršćanski zatvor. Kada je župnik odbio arditski zahtjev došlo je do gužve na vratima crkve u kojoj je jedan ardit poginuo. Ostali arditi su otvorili vatru na stanovništvo i pritom ubili troje mještana, a četvoricu zarobili i odveli u krčki zatvor. Sam svećenik Bonefačić pobjegao je na obližnji otočić Prvić odakle se čamcem u tajnosti prebacio u Senj. Opisani događaj poznat je po nazivu „krvavi Božić“ u Baški.

Nakon njega očekivao se pojačani teror arditita. I doista, već sutradan arditi su uhapsili i u zatvor odveli dr. Josipa Palčića, tajnika biskupije, a istovremeno su proglasili opsadno stanje na otoku i zamračenje sa zabranom kretanja od 17 sati. Sumnjajući da se narod naoružava u nastojanjima pružanja otpora, arditi su krenuli u potragu za oružjem. U toj akciji na udaru im se našlo svećenstvo koje su arditi označili kao predvodnike narodnog otpora, odnosno biskupija i samostani. Biskupija je na udaru bila već i ranije što su dokazivale parole „*O Italia o morte*“ („*Italija ili smrt*“) ispisane na njezinim zidovima, no sada je bijes arditita bio mnogo žešći. U prizemlju Biskupskog dvora nalazila se tiskara „Kurykta“ koju je utemeljio biskup Mahnić za potrebe publiciranja raznih tiskovina koje je sam pokrenuo, te izdanja Staroslavenske akademije. Arditi su provalili u tiskaru i do temelja je uništili razbacavši njezin inventar takvom silinom da se ona poslije nikada više nije pokrenula. Dana 27. prosinca iskricali su se arditi na otočić Košljun tražeći u tamošnjem franjevačkom samostanu skriveno oružje. Kako oružja nije bilo, svega šest trofejnih lovačkih pušaka iz samostanskog muzeja, arditi su otvorili grob Katarine Frankopan, kćeri kneza Ivana VII. Frankopana, a po majci Venecijanke, tražeći oružje u njemu. Bila je to samo izlika za traženje zlata, za koje su arditi bili uvjereni da je pohranjeno u njenom posljednjem počivalištu. Nakon neuspješne potrage na Košljunu, arditi su natovarili opatu Bonaventuri Škunci pronađene puške na leđa i odveli ga u krčki zatvor.⁹

Ovi događaji, kao i obračuni između arditita i stanovništva u Kanajtu blizu Punta i samome Puntu, te Omišlju bili su signali za naoružavanje naroda. U tome im je pomogla intervencija dr. Dinka Trinajstića koji je preko majora Mihajlovića iz Crikvenice prebacio nekoliko pušaka i municije na otok. Uskoro su na otok došli dobrovoljci iz Zagreba, major Tomašić, kapetan u pričuvu Sekulić, te inženjer Car iz Crikvenice. Zadatak im je bio organizirati narod u obrani od arditita. Upravo ovaj potonji organizirao je obranu Dobrinja 6. siječnja 1921. godine, prilikom koje je zarobljen jedan arditski oficir. Nakon toga je uspostavljen mir i dogovor da će oficir biti pušten ukoliko arditi napuste otok. To se zaista i dogodilo 9. siječnja, a otočkim prilikama na ruke je išao D’Annunzijev poraz u Rijeci. Tako je završilo razdoblje arditske strahovlade na otoku Krku. Ostala je još redovna talijanska vojska (bersaljeri, *bersaglieri* – strijelci), karabinjeri i financijeri, koja je otok napustila 25. travnja, na Dan sv. Marka, ukrcavši se na brod „Stocco“ i otplovivši prema Italiji.¹⁰ Otok Krk je konačno, nakon uspješnog oružanog otpora protofašistima, započeo život i povijesni put u Kraljevini Srba,

⁹ Isto, str. 88.

¹⁰ Isto, str. 89.

Hrvata i Slovenaca. Oduševljenje otočana oslobođenjem i ulaskom u novu državnu zajednicu najzornije su pokazali Puntari, čije je općinsko vijeće jednoglasno donijelo odluku o preimenovanju mjesta. Pumat se od 1921. godine zvao Aleksandrovo,¹¹ u čast budućega kralja koji im je omogućio slobodu, a čijom su agrarnom reformom iz 1919. godine došli u priliku da obrađuju zemlju bogatih zemljoposjednika iz tada još uvijek talijanskog grada Krka.

Dvadeset međuratnih godina na otoku Krku

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca već je proživjela svoje dvije i pol godine života i političkih trzavica kada je u njen sklop ušao otok Krk. Međutim, nakon gorkih iskustava proživljenih u vrijeme talijanske okupacije, ulazak u novu državu činio se kao sponosno rješenje. Tim više što je konfinirani krčki biskup Mahnić uputio poziv na slogu i zajedništvo preko članka objavljenog 6. siječnja 1919. godine u kojemu kaže:

Osvanu nam veliki dan, a na nebu se ukaza znak s natpisom SHS.
Narode moj, u ovom ćeš znaku pobijediti! Hrvati, Srbi, Slovenci!
Božja je volja da ostanete na vijeke nerazdruživo ujedinjeni!

Međutim, razina zatrovanosti u društvenom, kulturnom, gospodarskom i političkom životu koja je nagrizala novu državnu zajednicu ubrzo će doseći i otok Krk. Vidjelo se to kroz sva njezina razdoblja u kojima je nova vlast nastojala na otok infiltrirati i instalirati ideju integralnog jugoslavenstva, ali bez većeg uspjeha. Na političkoj pozornici se to manifestiralo gotovo aklamativnim pristajanjem otočana uz političke stranke hrvatske orijentacije, prije svega Hrvatsku republikansku seljačku stranku (kasnije Hrvatsku seljačku stranku), dok stranke jugoslavenske orijentacije nisu bilježile veće uspjehe na otočnoj razini. Kao potkrijepu navedenim konstatacijama, navodimo primjer sela Polje za kojega je 1934. godine sreski načelnik ustvrdio da je „u nacionalnom pogledu pokvareno još iz partijskih vremena“ misleći na rezultate višestranačkih izbora prije uvođenja diktature.¹² Gledajući upravni i sudski položaj otoka ništa se bitno nije promijenilo. Otok je zadržao upravnu podjelu na sedam općina sa svojim tradicionalnim područjima, a u gradu Krku je ostao kotarski sud. Nakon podjele države na 33 oblasti 1922. godine, otok je sve do srpnja 1928. godine pripadao Splitskoj oblasti, a tada je pripao Karlovačkoj oblasti. Podjelom države na banovine

¹¹ Taj toponim će zadržati do 1943. godine.

¹² Josip Gršković-Vlastelin, *Polje u dvadesetom stoljeću*; Krčki zbornik Povijesnog društva otoka Krka, sv. 51, Posebno izdanje, sv. 44, Adamić i Povijesno društvo otoka Krka: Polje–Rijeka, str. 97.

1929. godine, Krk ulazi u sastav Savske banovine. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske krajem kolovoza 1939. godine, otok Krk ulazi u njezin sastav. U Banovini će dočekati početak Drugog svjetskog rata i drugu talijansku okupaciju 1941. godine.

Za međuratno razdoblje i hrvatsko-talijanske odnose na otoku Krku od krućijalnog značaja je bio Rapallski ugovor, odnosno pojedine njegove odredbe koje su prizlazile iz njegovih ukupno devet članaka, a koje su neposredno ili posredno diktirale društvene, kulturne, gospodarske, pa i političke odnose između talijanskog stanovništva, manjinskog na otoku, a većinskog u gradu Krku i hrvatskog stanovništva, većinskog na otoku, a manjinskog u gradu Krku. Posebno se to odnosi na članak po kojemu su bile proširene posebne međunarodne garancije u korist Talijana i njihovih dobara. Za one koji su do studenoga 1918. godine živjeli na području Monarhije potvrđeno je pravo optiranja za talijansko državljanstvo uz mogućnost ostanka u Kraljevini SHS, te zadržavanje uporabe materinskog jezika i vjere. Zbog toga je u gradu Krku odmah otvorena talijanska konzularna služba ili Konzularna agencija, preko koje su se pokretala i rješavala pitanja optiranja. Krčki Talijani su u velikom broju prihvatili mogućnost optiranja, pa je već u svibnju 1921. godine njih 1.123 poslalo zahtjev za dobivanje talijanskog državljanstva, da bi prema popisu talijanskog stanovništva izvan Italije, 1927. godine, bila evidentirana 1.162 talijanska državljana u gradu Krku. Nerijetko je služba upućivala talijanske građane u Pulu ili na otok Cres, a davala im je i pravne savjete koji su se odnosili na zaštitu njihovih građanskih ili političkih prava, kao i zdravstvene zaštite i osiguranja. Uz službu su u gradu Krku osnovani dječji vrtić, talijanska osnovna škola (1923), ženska stručna škola za ručne radove i kroj, zanatska škola, Talijanska kulturna liga te Radnička zadruga sa službom međusobne pomoći. U odgojno-obrazovnim ustanovama radilo je talijansko učiteljstvo. Talijanskoj zajednici dodijeljena je crkva sv. Kvirina uz katedralu u kojoj je talijanski svećenik održavao vjerske obrede odvojene od obreda za Hrvate, koji su se izvodili u katedrali. Nešto kasnije, osnovan je *Circolo Italiano di Cultura* (Talijanski kulturni klub) s knjižnicom, čitaonicom, malim kazalištem, dvoranom za svečanosti, a u njegovom okviru nalazila se i gradska limena glazba pod nazivom „Banda Cittadina di Veglia“.¹³ Evidentno je da su sve do 1937. godine kada se potpisuje novi ugovor između Rima i Beograda, hrvatsko-talijanski odnosi na otoku Krku bili opterećeni nerazumijevanjima s obje strane, manifestacijama otvorene netrpeljivosti, pa čak i mržnje. Razlozi takvim odnosima su

¹³ Anna Maria Fiorentin, „Krk – Splendidissima civitas Curictarum“, *Krčki zbornik*, sv. 44, Posebno izdanje sv. 38, Povijesno društvo otoka Krka i Adamić. Krk–Rijeka, str. 298.

vrlo simplificirani. U neposrednoj krčkoj blizini je Istra, od 1920. godine anektirana Italiji, u kojoj se nesmiljeno guši hrvatstvo prouzrokujući time nemire i prototalijanske demonstracije, pokušaje otvorenog otpora (proglašenje Labinske Republike u ožujku 1921. godine), te na koncu egzodus Hrvata dio kojih dolaze i na otok Krk prenoseći antitalijansko raspoloženje koje je na Krku ionako već prisutno. Naravno, da se u takvoj atmosferi događaju nastojanja da se krčke Talijane izolira iz gospodarskog i kulturnog života. Nepoželjni su bili i simboli talijanstva. Tako je 1927. godine srušen krilati mletački lav na Porta Pizani (istočna gradska vrata), a 1932. godine skinut je onaj na kuli negdašnje gradske straže (ponovno je postavljen na isto mjesto 1941. godine prilikom nove talijanske okupacije otoka). Reakcija krčkih Talijana bila je očekivana. Dio ih kreće u egzodus prateći povlačenje talijanske vojske, a broj im se u gradu Krku dodatno smanjuje i zbog kontinuiranog premještanja činovnika Kraljevine SHS i njihovih obitelji na Apeninski poluotok, te na koncu i radi optiranja. Do 1939. godine broj krčkih Talijana smanjio se za gotovo 50%.¹⁴

Ovoj slici hrvatsko-talijanskih nacionalnih odnosa u gradu Krku i suprotstavljanja koja su ih pratila svakako treba dodati i političku dimenziju. Ona se reflektirala kroz prosvjetna pitanja, crkvenu polarizaciju, svekoliki društveno-kulturni život, a dijelila je i sam talijanski etnički korpus. Između Talijana koji su optirali za talijansko državljanstvo, te onima koji su se počeli izjašnjavati kao Hrvati otvorio se veliki procjep koji je dodatno bio osnažen pohađanjem djece hrvatskim školama, te prihvaćanjem hrvatskih osjećaja. U jesen 1921. godine u gradu Krku se otvaraju prva dva razreda gimnazije, koja se s vremenom razvila u potpunu gimnaziju. Uz nju su bili otvoreni internati za mušku i žensku djecu, prvenstveno za djecu istarskih Hrvata (Istarski konvikt) koji su se doselili na otok. Za potrebe internata osnovan je Kuratorij, poseban odbor koji se brinuo za smještaj djece i organizaciju života u internatu.

Općenito govoreći, politička podvojenost na široj državnoj razini odražavala se i na samome otoku zadirući u društveni i kulturni život njegovih stanovnika, napose građana grada Krka. Nezahvalno je danas procjenjivati, jer različiti izvori prezentiraju različite podatke, kako su se krčki Talijani u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevine Jugoslavije nacionalno opredjeljivali, ali kontinuirano opadanje njihova broja nedvojbeno ukazuje da je nekada prestižni talijanski identitet gubio svoj ekskluzivitet navlačeći na sebe novo jugoslavensko ili hrvatsko ruho. U svakom slučaju, u međuratnom razdoblju postavljaju se jasne etničke granice u gradu Krku. Paralelan život talijanske i hrvatske škole, talijanske i hrvatske crkve, tali-

¹⁴ Isto, str. 306.

janske i hrvatske limene glazbe, vjerske procesije koje se događaju istovremeno, ali u različitim dijelovima grada i za vrijeme kojih se pjevaju isključivo talijanske ili isključivo hrvatske pjesme, ovisno o etnicitetu izvođača, stvaraju prividan dojam da su dva nacionalna korpusa mogli egzistirati jedan pored drugog bez većih incidenata i nemira, ali uz jasno postavljene etničke granice. Možda bi ovaj dojam i bio održiv da nije bilo političkih previranja koja su sasvim okupirala život Krčana. Najbolji primjer koji potkrepljuje navedenu konstataciju jesu kulturno-zabavna događanja i manifestacije koje bi po svojoj prirodi trebale biti lišene bilo kakvih političkih implikacija. No, nije bilo tako. Vrijeme karnevala sadržava u sebi brojne plesove u kojima se brišu etničke granice, a jezici sudionika se isprepliću i nadopunjuju u (folklornim) pjesmama. Međutim, u međuratnom razdoblju u gradu Krku karnevalski plesovi istovremeno su se održavali na četiri različita mjesta. U jednom hotelu sastajali su se članovi „Jugoslavenskog sokola“, prorežimske poluslužbene organizacije koja je u nacionalnom pogledu trebala biti predvodnica integralnog jugoslagenstva. U drugom hotelu karneval su proslavljali članovi „Križara“, organizacije koja je naslijedila organizaciju „Hrvatski orao“, a koja se bazirala na njegovanju kršćanskih načela i hrvatskom patriotizmu. Treći hotel je ugostio isključivo Hrvate, ali samo one koji su bili članovi ili simpatizeri Hrvatske seljačke stranke, koja je na otoku pobjeđivala i na općinskim i na općim izborima, poglavito od 1935. godine.¹⁵ Konačno, u prostorijama Circolo Italiano di Cultura zabavljali su se Talijani bez obzira na političko opredjeljenje nastojeći oko Circola kao nukleusa svoje zajednice održati sliku njezine sloge, homogenosti i harmoničnosti. Vjerojatno je uključivanje uglednih gradskih obitelji u Circolo, kao što su bile obitelji Maracich, Depicoluane, Ostrogovich, Morich, Udine, Giurino, Scomersich, Vasilich, pridonijelo njezinom egzistiranju kao talijanskoj etničkoj matici u gradu Krku. Upravo nam navedena prezimena jasno sugeriraju da je talijaniziranje prostora, neovisno o njegovoj veličini, u kojemu su Talijani stoljećima imali dominantnu ulogu bilo jedno od bitnih komponenata učvršćivanju njihove vlasti.

Jedan od važnih razloga koji je omogućio opstanak talijanske zajednice u gradu Krku u međuratnom razdoblju, iako joj društveno-politički odnosi na samom otoku, ali i u širem okružju nikako nisu bili naklonjeni, krije se u zanimanjima kojima su se bavili pripadnici zajednice. Radi se o ribarima, obrtnicima i poljoprivrednicima, dakle o djelatnostima koje nisu bile „nepoželjne“ za sustav. Međutim, nova politička previranja dolaskom ratnih okolnosti početkom 40-ih godina ponovno će pokrenuti pripadnike talijanske zajednice. Prvih dana travnja 1941. godine započinje organizira-

¹⁵ R. Bonifačić, nav. dj., str. 65.

no izmještanje krčkih Talijana s otoka i njihovo prihvaćanje kao izbjeglica u Venetu.¹⁶ Nekoliko dana kasnije, 15. travnja, uplovilo je u krčku luku sedamnaest talijanskih brodova s oko pet tisuća vojnika. Počela je druga talijanska okupacija otoka koja će biti zacementirana potpisivanjem Rimskih ugovora 18. svibnja, čime će otok *de iure* doći u sastav fašističke Italije. Okupacija će trajati do talijanske kapitulacije 8. rujna 1943. godine. Nakon toga uslijedit će iseljavanje krčkih Talijana, čiji će egzodus biti nastavljen 1948. godine odlaskom grupe ribara, da bi od 1949. do 1951. godine otišla još jedna veća grupa. Proces opadanja broja krčkih Talijana ne zaustavlja se niti danas. No, za razliku od iseljavanja iz prijašnjih razdoblja, današnji negativan trend glede njihova broja uzrokovan je ponajprije procesom njihove asimilacije u hrvatski nacionalni korpus. Taj proces započeo je upravo u međuratnom razdoblju. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine samo 21 stanovnik grada Krka izjasnio se kao pripadnik talijanske nacionalne manjine, što je gotovo polovina od ukupno 43 stanovnika otoka nacionalno opredijeljenih kao Talijani.

Zaključak

Hrvatsko-talijanski odnosi u međuratnom razdoblju na otoku Krku prvenstveno se moraju sagledavati na lokaciji grada Krka jer je upravo ondje taj međunacionalni odnos najviše dolazio do izražaja budući da u niti jednom drugom otočnom naselju brojnost Talijana nije bila ni izbliza tako izražena kao u najvećem krčkom mjestu. Štoviše, stoljećima je na otoku egzistirao romanski, talijanski grad Krk okružen slavenskim, hrvatskim naseljima. Međuratne prilike, prvenstveno one političkog karaktera, bile su samo refleksije isto takvih prilika u krčkom okruženju, užem ili širem. Znakovito je da talijanski etnički element u gradu Krku počinje brojčano, a time i kulturološki i gospodarski, slabjeti upravo nakon Velikog rata. Talijanska zajednica u gradu Krku okuplja se oko svoje matice, Circola, ali je već iznutra podijeljena različitim političkim i narodnosnim opredjeljenjima. Proces asimilacije u hrvatski nacionalni korpus već je započeo i nastaviti će se nakon Drugog svjetskog rata. U razdoblju od samo 120 godina udio Talijana u ukupnom broju stanovnika grada Krka opao je s 96,8% 1880. godine na današnjih 0,38%. S druge, pak, strane hrvatski nacionalni element u gradu Krku jača u međuratnom razdoblju. Nakon trauma prouzrokovanih talijanskom okupacijom (od 16. studenoga 1918. do 25. travnja 1921) hrvatsko nacionalno biće u gradu Krku oživljava i prihvaća hrvatske nacionalne osjećaje zorno ih prezentirajući kroz obrazovne, crkvene, gospodarske in-

¹⁶ Anna Maria Fiorentin, nav. dj., str. 302.

stitucije, te kroz gotovo aklamativnu političku opredijeljenost za hrvatske političke stranke. Time se stvara otklon od bilo kakve suradnje s Talijanima, ali se istovremeno ne dopušta ukorjenjivanje i razvijanje integralnog jugoslavenstva na otoku. Sve navedene mijene i transformacije pratile su teške gospodarske prilike stvarajući tako gotovo idealnu platformu za pojavu raznih međunacionalnih incidenata i učvršćivanju jasno postavljenih etničkih granica u gradu Krku. Tek će druga talijanska okupacija otoka, 1941. godine, praćena fašističkim i iredentističkim idejama, anulirati labavu međunacionalnu koegzistenciju, vraćajući otočki povijesni kotač unazad. Ispostavit će se da je ona upravo za krčke Talijane bila najpogubnija, jer će im prve poslijeratne godine ispočetka donijeti pritisak, a na koncu i najveći egzodus još od davnih vremena kada su naselili krčki prostor.

Literatura

- Bolonić, Mihovil, „Vrbnik nad morem – od početka do propasti Austro-Ugarske“, U: *Krčki zbornik*, sv. 9, Krk: Povijesno društvo otoka Krka, 1981.
- Bolonić, Mihovil i Žic Rokov, Ivan, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2002.
- Bonifačić, Ruža, „O odnosu urbanog i etničkog identiteta. primjer Talijana i Hrvata u gradu Krku“, *Etnološka tribina*, 27–28, Vol. 34/35. Zagreb, 2004.
- Fiorentin, Anna Maria, *Krk – Splendidissima civitas Curictarum*, *Krčki zbornik*, sv. 44, Posebno izdanje sv. 38, Krk – Rijeka: Povijesno društvo otoka Krka i Adamić, 2001.
- Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*, Zagreb: Globus, 1987.
- Gršković-Vlastelin, Josip. *Polje u dvadesetom stoljeću*, *Krčki zbornik*, sv. 51, Posebno izdanje, sv. 44, Polje – Rijeka: Adamić i Povijesno društvo otoka Krka, 2004.
- Krk – monografija*, ur.. Viktor Kipčić, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1983.
- Matijević, Zlatko, „Biskup Mahnić i talijanska okupacija otoka Krka (1918–1920)“, *Croatica Christiana periodica*, br. 25, Zagreb, 2001.
- Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, knjiga II. (1883–1947), Pazin: Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, 1973.
- Strčić, Petar, *Otok Krk 1918, Građa o Narodnim vijećima SHS i talijanskoj okupaciji 1918. godine*, Posebna izdanja sv. 1, Rijeka: Historijski arhivi u Rijeci i Pazinu, 1968.
- Strčić, Petar, *Građa o talijanskoj okupaciji otoka Krka (od kraja 1918. do polovine 1919)*, Posebna izdanja sv. 3, Rijeka: Historijski arhivi u Rijeci i Pazinu, 1970.
- Velčić, Franjo, „Pop Mate Polonijo – život i djelo“, Znanstveni skup *Staroslavenska akademija i njezino značenje*, Zagreb – Krk, 18–21. 11. 1992; *Slovo* (časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu), Zagreb, 1993.

Zlatko Hasanbegović

Islam i Bošnjaci muslimani u Zagrebu 1878–1941. Pravni položaj vjere i oblikovanje zajednice

Islam se, uz iznimku povremenog srednjovjekovnog boravka manjih muslimanskih skupina ili pojedinaca različitog etničkog podrijetla, na hrvatskom etničkom području pojavljuje krajem 14. i početkom 15. stoljeća zajedno s osmanskom državom koja postupno zaposjeda i veći dio hrvatskih krajeva. U njima se s osmanskim državnim strukturama ukorijenila i nova religija i civilizacija i njezine tradicionalne ustanove.¹ Osmansko-islamska vojna, politička, državna, socijalna, kulturno-civilizacijska i religijska stvarnost snažno je više od četiri stotine godina utjecala i na prilike u banskoj Hrvatskoj, svedenoj sredinom 16. stoljeća na uske *ostatke ostataka* između Drave i sjevernog Primorja. Pod dojmom straha i neprekinute vojne opasnosti kao dijela svakodnevice još od prvih osmanskih provala u Turropolje, poslije pada Bosne, te gradnje obrambenih zidova oko kaptolskog brežuljka, pa sve do kraja 17. stoljeća, rodila se predodžba o banskoj Hrvatskoj kao predzidu kršćanstva (*antemurale christianitatis*) nasuprot islamu utjelovljenom u osmanskoj državi i njezinoj prijetnji. Na toj podlozi razvio se i izraziti protuosmanski i protuislamski mentalitet novovjekovne hrvatske kršćanske elitne i pučke kulture koja se oblikovala i pod snažnim utjecajem predtprosjetiteljskoga kršćanskoga crkvenog naziranja o islamu kao krivovjerju koje treba sustavno i svim sredstvima pobijati.²

¹ Opširnije obavijesti o postanku i oblikovanju muslimanske zajednice u Zagrebu: Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, 2007. O islamu u hrvatskim krajevima u predosmanskom razdoblju: Muhamed Hadžijahić, „Najstariji tragovi“, *Džamija u Zagrebu*, Zagreb, 1943, str. 59–64. i Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, 1999, str. 15–97. O vrednovanju položaja hrvatskih zemalja unutar osmanske države: Nenad Moačanin, „Hrvatska i Bosna: jedinstvo, dvojstvo ili...?“, u: Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1994, str. IX–XXXVIII; Isti, „Predgovor hrvatskom izdanju“ u: Halil Inalcik, *Osmansko carstvo. Klasično doba*, Zagreb, 2003, str. I–IX.

² O razvitku i značajkama kršćanske protuislamske polemike, Hazim Šabanović, *Muhammed, as. u evropskoj kritici*, Sarajevo, 1943, Luka Marković, *Polemika ili dijalog s islamom*, Livno, 1995. i Adnan Silajdžić, *Islam u otkriću kršćanske Evrope. Povijest međureligijskog dijaloga*, Sarajevo, 2003. O predodžbama Osmanlija u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja, Davor Dukić, *Sultanova djeca*, Zadar 2004.

Predmoderna ideja habsburške i mletačke rekonkviste europskih područja uključenih u osmansku državu podrazumijevala je uklanjanje ne samo osmanske vlasti na Balkanu, već i islama kao religije i time isključivala mogućnost opstanka muslimana kao zajednice na kršćanskom području u bilo kojem obliku. Takvo shvaćanje je i ostvareno nakon završetka *Velikog rata* krajem 17. i početkom 18. stoljeća, zatiranjem svih tragova stoljeće i pol duge muslimanske nazočnosti u hrvatskim krajevima (Lika, dijelovi Dalmacije, Slavonija i Srijem) te pokrštaivanjem velikog broja muslimana starosjedilaca i doseljenika iz Bosne.³

Habsburški prosvijećeni apsolutizam 18. stoljeća postupno odbacuje mentalitet katoličkoga vjerskog ekskluzivizma i obrazac rekonkviste te načelno prihvaća zamisao o vjerskoj trpeljivosti, zajamčenoj 1781. Ediktom o toleranciji Josipa II. Židovima, protestantima i pravoslavnim kršćanima, ali još ne i muslimanima. Evolucija habsburškoga gledanja na islam i muslimane začeta je u sklopu njihove protuosmanske vojno-političke strategije zaposjedanja Balkana, a njezino prvo vanjsko očitovanje bila je proklamacija Josipa II. upućena muslimanima u Bosanskom ejaletu na početku *Dubičkog rata* 1788, kojom se muslimanskim stanovnicima prvi put jamčila sloboda vjere u slučaju dobrovoljnog prihvaćanja habsburške vlasti i nagovještivala ona politika koju je Beč provodio u Bosni stotinu godina kasnije.⁴

Klasično razdoblje osmanske regionalne hegemonije okončano je početkom 18. stoljeća poslije uspješno provedene habsburške rekonkviste u Podunavlju, pa su duž nove granice s Bosnom uspostavljeni do tada nepoznati oblici trgovine i svakodnevnih dodira. U promijenjenim geopolitičkim okolnostima nakon 1718. i zaključenja Požarevačkog mira, u Zagreb prvi put dolaze i trgovci iz osmanske Bosne, privučeni uvođenjem carinskih povlastica i ukidanjem zabrane pristupa na habsburško tržište osmanskim podanicima i Židovima koja je vrijedila sve do početka 18. stoljeća. Iako kao glavni dobitnici novonastale trgovačke konjunktura nastupaju osmanski pravoslavni

³ O muslimanskom naseljavanju Sjeverne Dalmacije, Like, Slavonije i Srijema, Stjepan Pavičić, „Bosna i Hercegovina, migracije“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3, Zagreb, 1942, str. 128–139. [pretisak u: *Migracijske teme*, 16/2000, br. 4, str. 333–357.]; Isti, „Muslimani na području između Dunava, Drave, Save i Zrmanje u 16. i 17. stoljeću“, *Džamija u Zagrebu*, Zagreb, 1943, str. 70–94; Isti, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953. [pretisak, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Vinkovci, 1994.]; Isti, *Seobe i naselja u Lici*, Zagreb, 1990; Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb, 1970; N. Močanin, *Požega i Požeština u Osmanlijskom Carstvu*, Jastrebarско, 1997; Isti, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999, Isti, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001. i Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998.

⁴ *Historija naroda Jugoslavije*, sv. II, Zagreb, 1959, str. 1330.

trgovci, na zagrebačkom tržištu nazočan je i određeni broj muslimanskih trgovaca iz Bosne. Tako gradski porezni i općinski izvori iz 1767. bilježe kako je u domu Vugerovih boravio „neki došljak Turčin“, u kući građanina Ilije Putice stanovao je i trgovao „neki banjalučki Turčin“, dok je u kući udovice trgovca Karla Softića iste godine umro osmanski podanik Mustafa Kozak, u izvješću gradskog konzula označen kao „huius civitatis quaestor“. Nakon njegove smrti kao vjerovnici javili su se gradskom magistratu i osmanski podanici „Agy Ahmet iz Banjaluke“ i „Agy Halil“, a cijela epizoda svjedoči o boravku u Zagrebu i bogatijih bosanskih trgovaca koji su držali veća skladišta robe. Oni su u gradu boravili privremeno, kao strani trgovci, podvrgnuti različitim ograničenjima, bez prava dobivanja građanstva u skladu sa zaključcima Hrvatskog sabora po kojima je na području kraljevina Hrvatske i Slavonije dopuštena isključivo rimokatolička vjera.⁵

Od početka 19. stoljeća, usporedno s oblikovanjem krhkoga hrvatskoga građanskog društva, postupno popušta tradicionalni protuosmanski i protuislamski naboj. No, prosvjetiteljska i romantičarska demonizacija *Turaka* i islama važna je sastavnica preporodnog mentaliteta i prvih modernih hrvatskih kulturnih i političko-nacionalnih koncepata, konglomerata ranog nacionalizma, austroslavizma i kulturnog jugoslavizma. Njihov je simbol u očima Beča politički korektan kult Sigeta i Nikole Šubića Zrinskog, a ključni pojmovi *krst*, *polumjesec* i *turski zulum*, uobličeni u Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age Čengića*, umjetnički najreprezentativnije djelo hrvatskoga književnog romantizma. Nasuprot obuzetosti egzotikom *Istoka*, kao jedne od glavnih osobina europskoga književnog romantizma, u hrvatskom književnom romantizmu, posebice u tada prevladavajućoj tzv. „hajdučko-turskoj“ novelistici ističe se protuosmanski i protuislamski diskurs te motiv odnosa kršćanske žrtve prema svom vjekovnom tiraninu i *zulumčaru*.⁶

Sa sasvim suprotnim gledištem na osmansko-islamsku problematiku od svojih suvremenika u banskoj Hrvatskoj javio se Ante Starčević, utemeljitelj i ideolog Stranke prava. U javni život ulazi kao pristaša ilirizma i njegovih postavki, a nakon sloma hrvatskog pokreta iz 1848. postaje zagovornikom ekskluzivnoga hrvatskog nacionalizma i protivnikom sveslavenskih i jugoslavenskih koncepcija koje su, među ostalim, bile i snažno protuosmanski i protuislamski utemeljene. Starčević je još na početku svoga djelovanja 1857. u Zagrebu objavio afirmativni esej *Muhamed*, o vjerovjesniku islama i vjerozakonu „koga se velik del naše po kervi i jeziku najčistie bratje derži“, a u ostalim spisima o kompleksu tzv. istočnog pitanja, demonizaciji islama i osmanske države, suprotstavlja moralne i socijalne

⁵ Zlatko Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb, 1987, str. 14–16.

⁶ Dubravko Jelčić, *Hrvatski književni romantizam*, Zagreb, 2002, str. 55–56.

temelje islamskoga učenja te idealiziranu sliku bosanske muslimanske aristokracije i glavnih osmanskih društvenih i političko-pravnih ustanova.⁷

Ulaskom Bosne i Hercegovine u habsburški državni sklop 1878. započinje nova etapa u povijesti neprekinutoga migracijskoga gibanja u hrvatsko/bosansko-hercegovačkom geopolitičkom prostoru obilježenog cikličkim demografskim potresima izazvanih višestoljetnim ratnim sukobima između kršćanske Venecije i Habsburškog carstva te islamske Osmanske države. Migracije u predmodernom razdoblju imaju pretežno konfesionalni značaj jer se kršćani u pravilu sele prema područjima pod kršćanskom vlašću, a muslimani isključivo prema područjima pod islamskom vlašću. Kretanje stanovništva u tom geopolitičkom prostoru poslije 1878. postupno gubi dotadašnja konfesionalna obilježja, pa započinje i migracija bosansko-hercegovačkih muslimana prema Zagrebu i banskoj Hrvatskoj, gdje njihov boravak u austro-ugarskom razdoblju još uvijek ima uglavnom privremeni značaj.

Poslije 1878. i austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine sve su češći dodiri muslimanskih Bošnjaka sa Zagrebom. U prvo vrijeme stalno nastanjeni muslimani zanemariva su pojava, a većina pridošlica ovdje je boravila neko kraće vrijeme, a zatim se vraćala u Bosnu. Dolazili su muškarci bez obitelji, različitih zvanja, u potrazi za poslom, a posebnu skupinu činili su učenici i studenti koji su u gradu ostajali za vrijeme školovanja, a zatim se vraćali kućama. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine mijenja se i dotadašnja praksa postupanja prema muslimanima umrlim na gradskom području za vrijeme boravka u Zagrebu. Gradske vlasti dopuštaju i ukope muslimana na novootvorenom mirogojskom groblju iako njegovim statutom nije bilo predviđeno postojanje islamskog odjela. Prvi takav slučaj zabilježen je 1883. kada je pokopan Osman Banjalučanin, krojač rođen 1840. u Bosanskom Novom, a njegov grob je postao zametkom muslimanskog odjela gradskog groblja Mirogoj.⁸

Gotovo u cijelom austro-ugarskom razdoblju muslimani u Zagrebu imaju tek položaj privremeno nastanjenih stranih bosansko-hercegovačkih državljana, jer je hrvatsko-slavonska Zemaljska vlada dobivanje gradske zavičajnosti, kao surogata državljanstva, uvjetovala pripadnošću jednoj od zako-

⁷ Z. Hasanbegović, „Ante Starčević o Poslaniku islama. Jedan zaboravljeni esej“, *Hazard*, br. 6/2002, str. 33–38; Isti, „Islam i bosanski muslimani u djelima Ante Starčevića“, *Starčević. Znanstveni kolokvij o 180. obljetnici rođenja*, Zagreb, 2004, str. 51–58.

⁸ Arhiv Medžlisa Islamske zajednice Zagreb, (dalje: AMIZZ), *Popis umrlih muslimana od 1883–1920*. Najstariji sačuvani muslimanski grob na Mirogoju je dva metra visoki nadgrobni spomenik (nišan) obitelji Ferhatović iz Bosanske Kostajnice, podignut 1893. Pod njim je pokopan Salih Ferhatović, po zanimanju mesar, rođen 1854.

nom priznatih vjera među koje islam do 1916. nije uvršten. Takvo stajalište proizlazilo je iz konfesionalnosti hrvatsko-slavonskoga pravnog sustava, interpretacije Zakona o zavičajnim odnosima, te odluci presedanu iz 1897. kojom je prvom muslimanu iz Bosne, stanovitom Osmanu Krupi, pomoćnom podvorniku u Ravnateljstvu pošte i brzjava, odbijen zahtjev za primitak u zavičajnu vezu grada Zagreba. Po tom shvaćanju, svaki ugarsko-hrvatski državljanin, u duhu pravnog konfesionalizma, morao je pripadati jednoj od zakonom priznatih vjera i to zbog konfesionalnog značaja svih matica i ženidbenog prava te zbog obvezatne školske poduke djece u vjeri, pa bi se pripadnici zakonom nepriznatog islama u slučaju primitka u ugarsko (hrvatsko-slavonsko) državljanstvo našli u pravno neodrživom položaju.⁹

Do 1918. najznačajnija muslimanska skupina u Zagrebu bili su studenti koji započinju studirati na Zagrebačkom sveučilištu poslije odluke hrvatsko-slavonske Zemaljske vlade iz 1892. da se i svršenicima sarajevske Šerijatske sudačke škole dopusti upis na Pravni fakultet i polaganje državnih ispita. Prvi koji je iskoristio to pravo bio je Osman Nuri Hadžić iz Mostara koji se upisao na Zagrebačko sveučilište 24. listopada 1893. kao prvi musliman iz Bosne i Hercegovine.¹⁰ On se još 1892. kao učenik sarajevske Šerijatske sudačke škole, javio zbirkom istočnjačkih aforizama u Supilovoj dubrovačkoj *Crvenoj Hrvatskoj*, a 1893. objavljuje kratke priče i eseje u zagrebačkoj pravaškoj *Prosvjeti* i reviji *Dom i sviet*. Supilo ga je kao svoga prijatelja preporučio profesoru Tadiji Smičiklasu s molbom da mu se odobri stipendija za studij prava u Zagrebu jer je riječ o „vatrenom Hrvatu koji radi za našu stvar izmegju muhamedanaca“.¹¹ U Zagrebu je započeo književnu suradnju s Mostarcem Ivanom Milićevićem pod zajedničkim pseudonimom *Osman-Aziz*. Osman Nuri Hadžić u Zagrebu je 1894. u vlastitoj nakladi tiskao i svoju polemičku raspravu *Islam i kultura* u kojoj je na popularan način pokušao hrvatskoj javnosti, posebice pristašama Stranke prava, razložiti temeljno učenje i kulturno značenje islama. U raspravi je Hadžić nastupio kao sljedbenik Stranke prava, ističući srpsko postupanje prema islamu nakon ustanaka za uspostavu Kneževine Srbije i opasnost za bosanske muslimane ako se Bosna priključi Srbiji. Nedeljkovića je, među ostalim, pobijao i Starčevićem navodima o islamu i muslimanima, pa je zapisao:

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada (dalje: KHSDZV), Odjel za bogoštovlje i nastavu (dalje: OBN), sv. VIII, 2523/1897; Državni arhiv u Zagrebu, Zapisnik X. skupštine zastupstva Sl. i kr. glav. Grada Zagreba održane dne 2. listopada 1899, str. 56.

¹⁰ HDA, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Imenik izvanrednih slušalaca kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu (dalje: Imenik) škol. god. 1893/94. do 1895/96, knjig. br. 36.

¹¹ Stjepan Matković, *Čista stranka prava. 1895–1903*, Zagreb, 2001, str. 327.

Ali s vremenom, pošto se je Osmanlija počeo povlačiti s Balkana počela je među nekim narodima ta mržnja na Islam jenjavati u toliko, što se je počelo lučiti vjera od narodnosti, od države. Naročito se je opazilo to kod Hrvata, koji strogo luče vjeru od narodnosti, te se je kod njih našlo zrelih, umnih političara, kao što je veliki čovjek doktor Ante Starčević, koji je, kako ćemo vidjeti, uzeo Islam u obranu, pa i samu tursku carevinu, ukoliko su na nju nepravедno napadali i napadaju.¹²

Hadžić je još kao učenik mostarske medrese stupio u dodir s tamošnjim pravaškim pristašama, a nakon dolaska na Zagrebačko sveučilište djelatno sudjeluje u radu Stranke prava i govori na stranačkim skupštinama i sastancima. U listopadu 1895. godine, kao jedini musliman, sudjelovao je u prosvjednom spaljivanju mađarske zastave prigodom dolaska Franje Josipa u Zagreb, pa je osuđen na šest mjeseci zatvora. Zbog te presude nastavio je školovanje u Beču, a na Zagrebačko sveučilište ponovno se upisao u jesen 1897. godine¹³

Općenito, boravak u Zagrebu prvih muslimana iz Bosne i Hercegovine, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u književnom, kulturnom i političkom smislu usko je povezan s Antom Starčevićem i Strankom prava. Starčević nacionalizam oslobođen svih konfesionalnih natruha, doktrinarno oporbenjaštvo, turkofilija i izrazita sklonost prema islamu, magnetski su privlačili prvi postosmanski bosanski muslimanski intelektualni naraštaj, zaokupljen idealom harmonizacije islamske tradicije i glavnih tekovina europske modernosti. Starčević je osim studenata privlačio i druge muslimane koji su u to vrijeme povremeno dolazili u Zagreb, o čemu svjedoči Martin Lovrenčević, tada urednik pravaškog glasila *Hrvatska*:

Često su dolazili muslimanski trgovci u Zagreb i tad bi rado polazili u posjete Anti Starčeviću. Pisac ovih redaka našao se je koji put u bivšoj 'Narodnoj kavani' na Jelačićevu trgu s uglednim trgovcima muslimanima iz Cazina, Sanskog Mosta i drugih mjesta, pa ih na njihovu naročitu želju vodio u Starčevićev stan u Kuko-vičevoj ulici. Tu su oni podulje najsrdačnije razgovarali s njim i upoznawali ga s odnošajima u okupiranoj Bosni.¹⁴

¹² Osman Nuri-Hadžić, *Islam i kultura*, Zagreb, 1894, 3. Hadžić se u raspravi popri- lično koristio Starčevićevim navodima, ali je ispustio sve u kojima se u negativ- nom kontekstu spominjala Austrija.

¹³ HDA, Imenik, knjig. br. 40.

¹⁴ Martin Lovrinčević, „Rad i borba Ante Starčevića“, *Dr. Ante Starčević. O 40. obljetnici smrti*, Split, 1992. [pretisak], str. 121.

Muslimanske veze s pravaštvom nastavljene su i poslije Starčevićeve smrti, kada vodstvo stranke preuzima Josip Frank. On i njegova Čista stranka prava (od 1906. godine Starčevićeva hrvatska stranka prava), u međuvjerskim i kulturnim pitanjima dosljedno su slijedili izvorni pravaški liberalni program, suprotstavljajući se vjerskom ekskluzivizmu, poistovjećivanju vjere i narodnosti te politici utemeljenoj na konfesionalnim načelima. Zato su i akademski klubovi na Zagrebačkom sveučilištu u kojima su djelovali muslimanski studenti iz Bosne i Hercegovine pripadali su *Savezu mladohrvatskih organizacija* koji je bio povezan s Frankovom Strankom prava, i bili su dio starčevićanskoga omladinskoga *mladohrvatskog* pokreta koji je uoči Prvoga svjetskog rata djelovao kao političko-nacionalni i kulturno-estetski antipod ideologiji jugoslavenskog nacionalizma i rasnog mesijanizma.¹⁵ Prvi pravaški akademski klub koji je okupljao katoličke i muslimanske studente iz Bosne i Hercegovine osnovan je u Zagrebu 1906. godine kao *Klub Hrvata akademičara iz Herceg-Bosne Tvrtko*. U svakoj akademskoj godini članovi *Tvrtka* bili su i muslimanski studenti, a u vodstvo Kluba 1913. godine izabrani su Sulejman Mujagić, Džafer Kulenović i Ibrahim Hadžimeragić. Iste godine na sveučilištu je utemeljen i *Klub Hrvata muslimana akademičara iz Herceg-Bosne* na čijem čelu je bio Salih Baljić, a odbornik Džafer Kulenović.¹⁶ Baljić je 1913. godine, nakon provedenih sveučilišnih izbora, kao član pravaškoga Hrvatskoga akademskog kluba *Kumičić*, izabran za predsjednika *Hrvatskoga akademskoga potpornog društva* koje je predstavljalo sve zagrebačke studente pred sveučilišnom upravom.¹⁷ Kada je u ožujku 1914. godine umro Antun Gustav Matoš, jedan od simbola pravaške *Mlade Hrvatske*, Salih Baljić je govorio na njegovu pogrebu „u ime sveukupne sveučilišne mladeži“.¹⁸

Uoči donošenja Zakona o priznanju islamske vjere u Hrvatskom saboru, banska Hrvatska ostala je posljednje pravno područje u Austro-Ugarskoj Monarhiji u kojem status islama nije bio zakonski uređen. Rješavanje pravnog položaja islama u Monarhiji započelo je još 1882. godine kada su u Bosni i Hercegovini, uz suglasnost Istanbula, imenovani reis-ul-ulema i četveročlani Ulema medžlis kao vrhovno vjersko upravno tijelo, dok je pitanje bosanskohercegovačke islamske vjersko-prosvjetne samouprave konačno riješeno 1909. godine donošenjem *Štatuta za autonomnu upravu*

¹⁵ Opširnije o Mladohrvatskom pravaškom pokretu, Mirjana Gross, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, XXI–XXII/1968–1969, str. 97–102.

¹⁶ *Hrvatska svijest*, br. 2/1913, *Hrvatska*, 7. XI. 1913.

¹⁷ *Mlada Hrvatska*, br. 1/1914.

¹⁸ *Hrvatska*, 20. III. 1914.

islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova.¹⁹ Postupak zakonskog priznanja islama u austrijskoj polovini Monarhije započeo je 1909. godine nakon aneksije Bosne i Hercegovine, a konačni tekst austrijskog *Zakona o priznanju islama prema hanefijskom obredu kao vjerskog društva* prihvaćen je 25. travnja 1912. godine u Carevinskom vijeću.²⁰ Ugarski *Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti* usvojen je u parlamentu 14. siječnja 1916. godine, a stupio je na snagu 30. ožujka iste godine.²¹ Neovisno o hrvatskoj autonomiji u vjerskim poslovima, Zemaljska vlada u Zagrebu pristupila je rješavanju islamske vjerske problematike u dogovoru s ugarskom vladom istovremeno kada je ona rješavana u Ugarskom saboru. Zato je hrvatski nacrt Zakona predložen Hrvatskom saboru 6. ožujka 1916. godine, iako jednoglasno pozdravljen, izazvao burnu političku raspravu u kojoj su sudjelovali isključivo pravaški zastupnici koji su u takvom postupku vidjeli kršenje hrvatske autonomije zajamčene Nagodbom iz 1868. godine. Oni su optužili vladu da je izradi Zakona pristupila sa zakašnjenjem i neiskreno, ne iz vlastitih pobuda već po napucima Beča i Budimpešte. Zastupnik Starčevićeve Stranke prava Marko Došen ustvrdio je kako bi to pitanje davno bilo riješeno „da nije tudje politike i gospodstva u zemljama hrvatskim“. Donošenje zakona doveo je u vezu s muslimanima u Bosni i Hercegovini, i istaknuo:

da našoj braći iz Bosne i Hercegovine bilo kako podjemo u susret, rado prihvaćamo i ovakovu osnovu zakona o priznanju islamske vjeroispovijesti kako je predložena. Držimo, da takovim načinom vršimo prema svojoj braći muslimanima jedan čin bratske snošljivosti, čvrsto se nadajući da će oni to znati htjeti uzvratiti kad god se bude radilo i o vjerskim interesima onog dijela hrvatskog naroda, koji pristaje uz katoličku i pravoslavnu vjeru.²²

Bez obzira na izrečene primjedbe *Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, nakon dvodnevne rasprave, 7. ožujka 1916. godine jednoglasno je usvojen u Hrvatskom saboru, a stupio je na snagu 27. travnja 1916. godine poslije kraljevske sankcije. Iako s ne-

¹⁹ *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1909. O uspostavi islamske vjerske uprave u Bosni i Hercegovini poslije 1878, Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998, str. 364–366.

²⁰ *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1912, str. 875–876.

²¹ *Obzor*, 15. I. 1916, *Torvenyek Gyujtemenye*, Budimpešta, 1916, str. 83–84.

²² *Stenografski zapisnici Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1913–1918, sv. III, god. 1915. i 1916, Zagreb, 1916, str. 871–875.

koliko restriktivnih odredbi, u osnovi je polazio od liberalnog načela o jednakovrijednosti svih priznatih religija pred zakonom i njime je islam uvršten među zakonom priznate vjere. „Muslimima“, kako zakon naziva muslimane, dopušteno je „u granicama zakona“ javno ispovijedati vjeru, samostalno uređivati vjerske, nastavne i zakladne poslove i njima upravljati, „ali bez uštrba po pravo vrhovnog državnog nadzora“.²³ „Nauku, uredbama i običajima islama“ priznata je pravna zaštita kao i drugim zakonom priznatim vjerama, „koliko se ne kose s propisima zakona“. Dopušteno je uređenje islamskih vjerskih poslova u vezi s islamskim „vjerozakonskim ustrojstvom u Bosni i Hercegovini“ kao i mogućnost dovođenja islamskih vjerskih službenika iz Bosne i Hercegovine uz suglasnost Zemaljske vlade u Zagrebu. Posebice je istaknuto pravo upravnih vlasti da izriču različite sankcije ako bi tijela islamske vjerske zajednice prekoračila svoj djelokrug ili djelovala protuzakonito. Za bračne odnose muslimana određena je primjena odredbi Općega građanskog zakonika „dok se posebnim zakonom ne uredi ženidbeno pravo“. Vođenje matice rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana prepušteno je upravnim vlastima prema načelu mjesne nadležnosti, a provedba tih odredbi posebno je uređena banskom naredbom o provedbi Zakona o priznanju islamske vjeroispovijesti od 3. svibnja 1916. godine.²⁴ Uvrštavanjem islama među zakonom priznate konfesije konačno je omogućen primitak muslimana u zavičajnu (državljansku) vezu banske Hrvatske i time uklonjena glavna zapreka njihovu trajnom naseljavanju.

Na početku Prvoga svjetskog rata na području banske Hrvatske našao se veliki broj vojnika muslimana iz Bosne i Hercegovine unovačenih u različite vojne postrojbe. Za njih je, još prije zakonskog priznanja islama, 15. ožujka 1915. godine započelo s radom *Carsko i kraljevsko islamsko vojno dušobrižništvo u Zagrebu (K. u K. Islamitische Militär-Seelsorge in Zagreb)* u sastavu zagrebačkoga Vojnog zapovjedništva.²⁵ To je bila prva posebno za muslimane ustrojena ustanova u banskoj Hrvatskoj na čije čelo je kao

²³ Naziv *musliman/muslimani* za sljedbenike islama, do tada nepoznat i u jezičnoj praksi bosansko-hercegovačkih muslimana, od početka 20. stoljeća postupno ulazi u hrvatski standardni jezik. Od 19. stoljeća koristio se, u skladu s njemačkom jezičnom praksom, naziv *muhamedanac/muhamedanci* koji, kao neprikladan i vjerski neutemeljen, uglavnom nije prihvaćen među bosansko-hercegovačkim muslimanima. Pravaški tisak i publikacije prvi odbacuju dotada uobičajene nazive i prihvaćaju one kojima se koriste sami muslimani. O tome, -h- [M. Hadžijahić], „Zašto musliman, a ne ‚muhamedanac‘“, *Hrvatski narod*, 21. V. 1944. i Edhem Mulabdić, „Zašto musliman, a ne muhamedanac?“, *Hrvatski narod*, 4. VII. 1944.

²⁴ *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, god. 1916, Zagreb, 1917, str. 150–151. i 152–159.

²⁵ HDA, KHSDZV, OBN, sv. IX. 30/1916.

glavni dušobrižnik postavljen carski i kraljevski vojni imam Adem Kurbegović. On je do kraja rata u Zagrebu, osim dušobrižničkih poslova, obavljao i ostale imamske dužnosti te vodio matice umrlih i poginulih muslimanskih vojnika i građana. Kurbegović je, prema ovlaštenju reis-ul-uleme u Sarajevu Džemaludina Čauševića i uz dopuštenje Zemaljske vlade u Zagrebu, 17. prosinca 1916. godine započeo s predavanjima iz islamskog vjeronauka u školskoj zgradi na Katarininu trgu za četvoricu učenika.²⁶

Godine 1916. godine za vojnog imama u karlovačkoj 96. lovačkoj pukovniji imenovan je Ismet Muftić kao drugi islamski vojni dušobrižnik na području banske Hrvatske. Muftić je rođen 1886. godine u Žepču u Bosni i Hercegovini gdje je završio pučku školu, darul-mualim, ruždiju, a zatim i nižu državnu gimnaziju. Nakon što je 1913. godine završio sarajevsku Šerijatsku sudačku školu, nekoliko mjeseci radio je kao vježbenik na Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli. U Zagreb je došao u jesen 1914. godine kada se upisao na Pravni fakultet na kojem je do početka 1916. godine odslušao četiri semestra kada je unovačen za vojnog imama.²⁷ Poslije boravka na talijanskom ratištu tijekom 1917. godine, Muftić je do kraja rata predavao islamski vjeronauk petorici kadeta u karlovačkoj Pješačkoj kadetskoj školi, a u školskoj godini 1918/19. godini kao vjeroučitelj je predavao i islamski vjeronauk osmorici muslimanskih učenika u zagrebačkim školama. U isto vrijeme vodio je vjerske obrede za umrle vojnike i građane, obilazio muslimane po zagrebačkim bolnicama, a nakon odlaska Kurbegovića s imamske dužnosti preuzeo je vođenje matica umrlih muslimana, sve do 10. lipnja 1919. godine kada je otpušten iz djelatne vojne službe. U Zagrebu je u to vrijeme živjelo oko dvije stotine muslimana, a bili su to „većinom gjaci, zatim vojnici i nekoliko obrtnika. Ovaj broj iza oslobodjenja neprekidno raste“.²⁸

Islamski vjerski život u Zagrebu započeo se oblikovati izvan djelokruga vojnog dušobrižništva tek kada je Ministarstvo vjera u Beogradu zaključilo „da bi iz vjersko-političkih obzira bilo potrebno da se (...) namjesti stalan imam“, pa je rješenjem toga ministarstva 8. prosinca 1919. godine imenovan Ismet Muftić za prvoga privremenoga građanskog imama za područje Hrvatske i Slavonije sa sjedištem u Zagrebu. Kao privremeni imam podčinjen je u vjerskim poslovima reis-ul-ulemi u Sarajevu Džemaludinu Čauševiću koji mu je 25. prosinca 1919. godine odobrio obavljanje svih imamskih dužnosti prema šerijatsko-pravnim normama kao što su vjenčavanje, opremanje umrlih i dužnost mualima-vjeroučitelja za koju ga je u rujnu 1920. godine ovlastila i Zemaljska vlada u Zagrebu. Zatim je imenovan i

²⁶ HDA, KHSDZV, OBN, sv. VI. 192/1918.

²⁷ HDA, KHSDZV, OBN, sv. XIII. 1611/1914. i 530/1914, HDA, Imenik, knjig. br. 211.

²⁸ HDA, Zbirka personalija, Dosje 8355, Ismet Muftić

za vjeroučitelja „u svim školama u Hrvatskoj i Slavoniji“, a školska ravnateljstva pozvana su da zagrebačkog imama na početku svake godine izvješćuju o broju upisanih muslimanskih učenika.²⁹ Nakon toga Muftića je, na prijedlog Povjereništva za prosvjetu i vjere Pokrajinske vlade u Zagrebu, Ministarstvo vjera u Beogradu 21. veljače 1921. godine imenovalo stalnim imamom, pa je u Zagrebu 24. ožujka 1921. položio uobičajenu činovničku prisegu. Rješenjem istog ministarstva od 18. studenoga 1922. ovlašten je sklapati i mješovite brakove između muslimana i nemuslimanki, a još 16. ožujka 1922. zagrebački imamski ured podignut je na razinu muftijstva, a imamu je dodijeljen naslov muftije.³⁰

Zagrebački *Hrvat* javnost je o tome izvijestio mjesec dana kasnije, uz objašnjenje da „muftija obnosi čast, koja odgovara npr. katoličkom biskupu, pa je time učinjena Zagrebu osobita pažnja, kojoj se radujemo, očekujući čas kad će zagrebački muftija u zagrebačkoj džamiji vršiti svoj vjerski poziv“.³¹ Ova je odluka poništena već sljedeće godine, sve do 19. rujna 1924. godine kada je ponovno uspostavljen muftijski ured, a imamu Muftiću vraćen naslov muftije. Ministarstvo vjera je 29. studenoga 1924. donijelo konačnu odluku po kojoj islamsko vjersko predstavništvo u Zagrebu ne može imati razinu muftijstva uz obrazloženje da u Hrvatskoj i Slavoniji ne živi više od 2.000 muslimana iako ih je 1921. godine na tom području popisano 3.145, od toga 474 u Zagrebu. Muftiću je 18. prosinca 1928. godine ipak vraćen muftijski naslov za *osobu* dok je njegov ured ostao na imamskoj razini.³² Zagrebački imam nastupao je u javnosti kao *muftija* i poslije 1936. godine kada je novim Ustavom Islamske vjerske zajednice konačno ukinuta i višestoljetna ustanova muftijstva u Bosni i Hercegovini. Unatoč promjenama službenog položaja zagrebačkog imama, zagrebačko građanstvo pratilo je s naklonošću njegov rad, a novinstvo je redovito izvješćivalo o vjerskom životu zagrebačkih muslimana i objavljivalo prigodne obavijesti i čestitke u povodu glavnih islamskih blagdana. Skupština zagrebačkoga gradskog zastupstva imenovala je Muftića 14. listopada 1927. godine u Zdravstveni odbor, zajedno s katoličkim, pravoslavnim i židovskim predstavnicima, i time na simboličan način uvrstila islam u krug tradicionalnih gradskih

²⁹ AMIZZ, Povjereništvo za prosvjetu i vjere u Hrvatskoj i Slavoniji, prijepis odluke br. 32.958/1920, bez oznake.

³⁰ AMIZZ, Muftijski ured za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu (dalje MUHSZ), 108/1922. i 111/1922, Eugen Sladović, *Ženidbeno pravo*, Zagreb, 1925, str. 97.

³¹ *Hrvat*, 21. IV. 1922.

³² HDA, Zbirka personalija, Dosje Ismet Muftić

konfesija.³³ Na zagrebačkoj radiopostaji 27. prosinca 1932. godine prvi put je emitiran ezan [poziv na molitvu] koji je izgovorio Zahid Nalić, slušač na Glazbenoj akademiji, a od 1939. do 1945. godine redovito su se uživo prenosile različite islamske vjerske svečanosti.³⁴ U prosincu 1934. godine i u Savskoj banovini, kao i u ostalim dijelovima zemlje gdje su živjele značajnije muslimanske skupine, za muslimane državne službenike uvedeno je skraćeno radno vrijeme za trajanja ramazanskog posta.³⁵

Muftić je od dolaska u Zagreb imao poseban položaj u cjelokupnom islamskom vjerskom ustroju u državi. Njegov ured nekoliko je puta mijenjao službeni naziv od *Imamskog ureda za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu*, *Muftijskog ureda za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu*, *Imamata za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu*, *Imamata džemata za Savsku banovinu (osim sreza osječkoga) do Imamata džemata Zagreb*, što mu je i posljednji naziv do 1945. godine. Imamski ured imao je prostornu nadležnost na području Hrvatske i Slavonije, tj. od 1931. na području Savske banovine bez Osijeka u kojem je postojalo posebno islamsko vjersko predstavništvo. Odredbe bosansko-hercegovačkoga autonomnog *Štatuta* iz 1909. godine, kojim je uređen ustroj islamske vjersko-prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini, nisu se protezale i na Hrvatsku i Slavoniju, pa zagrebački imam prije 1930. godine nije imao položaj samoupravnog (autonomnog) vjersko-prosvjetnog (vakufsko-mearifskog) službenika podređenog vjerskim vlastima u Sarajevu poput ostalih imama u Bosni i Hercegovini. Nadzor nad njim u vjerskim stvarima, iako bez formalno-pravnog uporišta, obavljao je reis-ul-ulema u Sarajevu i muftija u Banjoj Luci, a u upravnom pogledu podređen je Ministarstvu vjera u Beogradu u položaju državnog činovnika s odgovarajućim berivima.

Muftić je prije 1929. godine, zbog svoga posebnog položaja, dva puta pripremio zakonske nacрте o uređenju položaja muslimana izvan Bosne i Hercegovine, ali koje vlasti nisu prihvatile. U rujnu 1923. godine sastavio je „Osnovu zakona o uređenju odnosa pripadnika islamske vjeroispovesti u Kraljevini S.H.S.“ kojom se razrađivala ustavna odredba o primjeni šerijatskog prava u muslimanskim obiteljskim i nasljedno-pravnim stvarima.³⁶ U studenome 1927. godine pripremio je novi nacrt Zakona o položaju muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, „u pokrajinama Vojvodina, Srijem, Hrvatska, Slavonija, Slovenija, Dalmacija, Međimurje, Hrvatsko

³³ DAZ, Zapisnik Skupštine gradskog zastupstva sl. i kralj. Gl. Grada Zagreba, održane 14. listopada 1927, 49.

³⁴ *Islamski svijet*, br. 18/1932.

³⁵ HDA, Savska banovina, Upravni odjel, 52880/1934.

³⁶ AMIZZ, MUHSZ, 55/1923.

primorje“, kojim se propisivala primjena bosansko-hercegovačkog *Štatuta* u cijeloj državi ili samo na području Hrvatske i Slavonije gdje bi se ustrojile islamske „bogoštovne općine“ koje bi ušle u sastav novog „Hrvatsko-slavonskog muftijstva“ sa sjedištem u Zagrebu. Prema tom nacrtu, zagrebačkog muftiju postavljao bi kralj na prijedlog reis-ul-uleme u Sarajevu.³⁷

Muftić je, iako bez ustrojene vjerske općine, ostalih ustanova, stabilnih prihoda, stalnoga bogoštovnog prostora te s krhkom zajednicom u nastajanju, sastavljenoj od egzistencijalno ugroženih novopridošlica iz Bosne i Hercegovine, u prvim godinama svoga djelovanja uporno pokušavao postaviti elementarne temelje islamskoga vjerskoga života u gradu. Nakon dolaska u Zagreb bez uspjeha je nastojao od gradskih i pokrajinskih vlasti dobiti prostorije za rad te je početkom 1920. godine ured smjestio u Prilazu Gjure Deželića 15, u unajmljenoj sobi u kojoj je i spavao. U skromnoj prostoriji s krevetom, pisaćim stolom, stolicom i trima foteljama primao je stranke i održavao poduku iz vjeronauka za zagrebačku muslimansku mladež.³⁸ Krajem dvadesetih godina preselio se u stan u Varšavskoj ulici 2a gdje je do 1935. godine „obavljao sve uredske poslove, vjenčavao, rješavao bračne sporove, primao službene posjete, održavao vjeronaučnu obuku“. ³⁹ Na početku službe Muftićeva glavna imamska obveza bila je vođenje pogreba umrlih muslimana iz Bosne i Hercegovine u Zagrebu, od vojnika u vojničkim posadama i bolesnika liječenih u zagrebačkim bolnicama, do zatvorenika u obližnjim zatvorima i kaznionicama.⁴⁰ Vlasti su mu povjerile i skrb za mirogojsko „muslimansko ratničko groblje“ iz Prvoga svjetskoga rata na kojem je od 1915. do 1920. godine bilo pokopano 149 muslimanskih vojnika iz različitih austro-ugarskih postrojbi koji su od posljedica ranjavanja ili zbog bolesti umrli u zagrebačkim bolnicama. Groblje je zbog nemara s vremenom propalo jer za održavanje grobova nije bio osiguran novac.⁴¹

Dodiri zagrebačkog imama i muftije s međusobno nepovezanim članovima zajednice u početku su bili slabi i u stvarnosti su se svodili na povremene zajedničke molitve u vrijeme glavnih islamskih blagdana, neredovitu vjersku pouku mladeži i ženidbe muslimana, u pravilu s inovjernim supru-

³⁷ AMIZZ, Imamski ured za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu (dalje: IUHSZ), 73/1927, 218/1927. i 25/1928.

³⁸ AMIZZ, MUHSZ, 10/1921.

³⁹ AMIZZ, Džematski medžlis u Zagrebu (dalje: DŽMZ), Zapisnici sjednica Džematskog medžlisa u Zagrebu (dalje: Zapisnici), 15. XII. 1941.

⁴⁰ AMIZZ, IUHSZ, 8/1921. *Imenični popis ukopanih vojnika umrlih za vrijeme rata na muslimanskom vojno-grobnom odelenju središnjeg groblja [Mirogoj]*, i 20/1922.

⁴¹ AMIZZ, MUHSZ, 50/1920.

gama, koji se s imamom poslije vjenčanja uglavnom više nisu susretali. Tako je prvi zajednički bajramski namaz [molitva] u Zagrebu održan tek u svibnju 1922. godine u jednoj od dvorana društva *Kolo*, a promatrali su je iz radoznalosti i brojni nemuslimanski građani.⁴² Od tada su zajedničke molitve održavane tek povremeno na mjestima poput trgovina, gostionica, vojarni i različitih društvenih prostorija, pa se 1933. godine jedan zagrebački musliman požalio:

Žalosno je, a gotovo i sramota, da još nijedanput do sada nismo uspjeli da u jednim te istim prostorijama kroz dva Ramazana klanjamo teravih namaz, pa šta više niti dva Bajrama, nego se kao nomadi svakog Bajrama ili Ramazana moramo skitati i tražiti lokale za obavljanje islamskih vjerskih obreda, koji su u većini slučajeva preskupi, i rijetko odgovaraju namijenjenoj svrsi.⁴³

Usporedno s građanskim vjerskim životom u poveljama, u zagrebačkim vojničkim posadama i poslije 1918. godine djelovalo je dušobrižništvo za muslimanske novake iz cijele države. Službu zagrebačkih vojnih imama do 1941. godine vršili su: Muharem Hasanbegović, Abdulah Muhasilović, Halil Imamović, Alija Kapidžić i Omer Ahmić, koji je nastavio dušobrižničku službu i poslije 1941. godine u postrojbama Hrvatskog domobranstva.⁴⁴ Vojni imami predvodili su vjerske obrede za vojnike muslimane u vojarni 35. pukovnije *Zrinjski*, a povremeno su sudjelovali i u građanskim vjerskim svečanostima i društvenom životu zagrebačkih muslimana.⁴⁵

Prilike u zagrebačkoj muslimanskoj zajednici započinju se značajnije mijenjati tek početkom tridesetih godina. Velika gospodarska kriza utjecala je na pojačano iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine prema Zagrebu. Osim muškaraca useljavaju se i žene te cijele obitelji, a broj muslimana u Zagrebu se u deset godina, od 1921. do 1931. godine, utrostručio. Novim Ustavom Islamske vjerske zajednice iz svibnja 1930. godine provedena je unifikacija islamske vjerske uprave i određeno je da „svi muslimani Kraljevine Jugoslavije čine jednu samostalnu Islamsku versku zajednicu na čelu s Reis-ul-ulemom kao vrhovnim vjerskim starešinom“, pa se u njezinu sklopu prvi put našlo i islamsko vjersko predstavništvo u Zagrebu.⁴⁶ Zagrebački imam prestao je biti državni činovnik i postao je samoupravni,

⁴² *Hrvat*, 29. V. 1922.

⁴³ *Islamski svijet*, 17. II. 1933.

⁴⁴ AMIZZ, *Imamat džemata Zagreb* (dalje: IDŽZ), 462/1938.

⁴⁵ *Jutarnji list*, 28. I. 1933.

⁴⁶ Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo, 2001, str. 93.

vjersko-prosvjetni (vakufsko-mearifski) službenik Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji.

Potaknut stalnim porastom broja muslimana i željom da se konačno pristupi osnutku zagrebačke islamske vjerske općine koja bi se skrblila o razvitku vjerskog, ali i društvenog života, on je još uoči provedbe novog Ustava isticao vjerskim vlastima u Sarajevu svoj poseban položaj u odnosu na ostale imame, s obzirom na prostornu nadležnost i opće okolnosti. Nakon što ga je sarajevski Ulema medžlis krajem 1933. godine imenovao za običnoga džematskog imama poput ostalih imama u bosanskim općinskim središtima, Muftić je vjerskim vlastima u Sarajevu objašnjavao da se Zagreb „ne može mjeriti posve istom mjerom kao drugi džemati u Bosni i Hercegovini“. Tražio je i donošenje posebnih izbornih pravila i odgovarajućeg proračuna za svoj ured kako bi mogao ispuniti dužnosti, kao i zadržavanje do tada stečenih prava, uključujući i naslov muftije. Imenovanje naslovom džematskog imama nazvao je povredom svojih stečenih prava na unapređenje i mirovinu kao dotadašnjega stalnoga državnog činovnika, ali i moralnog prava na naslov muftije.⁴⁷ Neovisno o njegovim zahtjevima, Ustav je i u Zagrebu proveden kao i u ostatku države, pa su 16. rujna 1934. godine održani prvi izbori za Džematski medžlis kao najniže upravno tijelo Islamske vjerske zajednice. Zagrebački muslimani, koje je do tada predstavljao isključivo imam, dobili su prvi put svoje predstavničko tijelo, vjersku općinu, podređenu Kotarskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Banjoj Luci, a koja je trebala postaviti vjersko-prosvjetni život na nove temelje.

Ustroj islamskoga vjerskog života, prema obrascu uobičajenom u Bosni i Hercegovini, okončan je 1936. godine kada u Zagrebu započinje s radom državni Kotarski šerijatski sud nadležan za muslimanske obiteljske, ženidbene i nasljedno-pravne stvari u skladu s ustavom propisanom primjenom šerijatskog prava. U vezi s primjenom šerijatskoga bračnog i nasljednog prava je i početak nastave šerijatskog prava na Zagrebačkom sveučilištu 1940. godine, ali i pojava međuvjerskih sporova na kojima se temeljila građansko-pravna primjena međusobno suprotstavljenih odredbi konfesionalnih prava.⁴⁸

Jačanje i snažan rast zagrebačke muslimanske zajednice poslije 1935. godine vremenski su se podudarali s političkim razvitkom u Kraljevini Jugoslaviji koji je krajem kolovoza 1939. godine doveo do uspostave Banovine Hrvatske. Ulaskom u njezin sastav i nekoliko bosansko-hercegovačkih

⁴⁷ AMIZ, IDŽZ, 42/1934.

⁴⁸ *Glasnik IVZ*, br. 1/1936; *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 174–XXXIX, 30. VI. 1935; Fikret Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918–1941*, Sarajevo, 1986, str. 33–49, 66–70.

kotareva značajno je povećan broj muslimana čime je poraslo i značenje zagrebačkog imama u sklopu „bosanske muslimanske politike“ Banovine Hrvatske čije su se konture počele nazirati. Zagrebački dnevnik *Obzor* i *Hrvatski dnevnik*, neslužbeno glasilo HSS-a, još prije uspostave Banovine Hrvatske, s političkom tendencijom obnavljaju raniju praksu frankovačkog *Hrvatskog prava* i započinjju objavljivati *Bajramske priloge* u kojima su člancima o kulturnoj, socijalnoj i političko-nacionalnoj problematici bosansko-hercegovačkih muslimana surađivali muslimanski autori iz Bosne i Hercegovine.⁴⁹ S druge strane, zanimanje za zagrebačke muslimane postupno je jačalo i u muslimanskim političkim i vjerskim krugovima u Sarajevu koji su nastojali onemogućiti prenošenje upravno-političke podjele Bosne i Hercegovine i na ustroj Islamske vjerske zajednice.

Veze zagrebačkog muftije i muslimanske zajednice u Zagrebu sa središnjim vjerskim vlastima u Sarajevu bile su od početka slabe i nerazvijene. Iako njima formalno podređeno, zagrebačko islamsko vjersko predstavništvo u stvarnosti je i poslije 1934. godine djelovalo kao svojevrsni *corpus separatum* u cjelokupnoj upravi Islamske vjerske zajednice. Zato se početkom 1940. godine pojavila se i zamisao o osnutku tzv. Glavnog imamata Banovine Hrvatske sa sjedištem u Zagrebu koji je trebao postati vrhovno vjersko tijelo za sve muslimanske vjerske službenike i ustanove na njezinu području uključujući i bosansko-hercegovačke kotareve poput Mostara i Travnika koji bi time izgubili vezu sa Sarajevom i u vjerskom pogledu. Zagovornici oblikovanja zagrebačkoga islamskog središta za sve muslimane u Banovini Hrvatskoj bili su muslimani bliski politici HSS-a, a o tome su raspravljale i islamske vjerske vlasti u Sarajevu.⁵⁰ U travnju 1940. godine ban Ivan Šubašić imenovao je, uz suglasnost Vladka Mačeka, općenito neupućenog u islamsku vjersku problematiku, Hasiba Muradbegovića, dotadašnjeg suca Okružnog suda u Banjoj Luci, za banskog savjetnika u Odjelu za pravosuđe Banovine Hrvatske.⁵¹ Muradbegović je time preuzeo dužnost svojevrsnog savjetnika za „muslimanske poslove“ koji je trebao nadzirati i usmjeravati proces preuzimanja nadležnosti Banovine Hrvatske i u šerijatsko-pravnim stvarima te pitanjima ustroja Islamske vjerske zajednice. O tome je i pisao u publikacijama pod nadzorom HSS-a, a početkom 1941. godine objavio je u glavnom stranačkom glasilu *Seljački dom* prikaz povijesnog razvitka islamskih vjerskih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji kao obavijest „hrvatskim seljacima katoličke vjere“ o bosansko-hercegovačkim muslimanima, „braći po krvi i jeziku“, a kako bi saznali da je „nakon sporazuma između

⁴⁹ *Hrvatski dnevnik*, 12. XI. 1939. i 8. I. 1941.

⁵⁰ *Muslimanska svijest*, 14. III. 1940.

⁵¹ *Hrvatski dnevnik*, 10. IV. 1940.

Hrvata i Srba ojačala znatno mala hrvatska [zagrebačka] islamska vjerska občina i postala po svojoj brojčanoj snazi treća vjeroizpovijest u banovini Hrvatskoj“.⁵²

Ova dalekosežna promjena upravno-političkih i općih društvenih prilika koja je izravno zadirala i u islamsku vjersku problematiku, te proturječne obavijesti o stvarnom položaju muslimana u Zagrebu i Banovini Hrvatskoj naveli su islamsku vjersku upravu u Sarajevu da prvi put u povijesti u Zagreb uputi u nadzor svoga izaslanika. U svibnju 1940. godine u službeni posjet zagrebačkim muslimanima došao je Muhamed Pandža, član sarajevskog Ulema medžlisa i prosvjetni nadzornik muslimanskih ustanova, koji je trebao utvrditi stvarno stanje muslimana, izvršiti pripreme za službeni posjet reis-ul-uleme Banovini Hrvatskoj, te dati smjernice za poboljšanje vjerske obuke zagrebačke muslimanske mladeži.⁵³ Zbog toga je, osim zagrebačkog muftije, posjetio i predstavnike banske vlasti koji su mu, uz ostalo, zajamčili kako u novim školskim udžbenicima u Banovini Hrvatskoj neće biti sadržaja koji bi vrijeđali vjerske osjećaje muslimana. Poslije njegove intervencije Ismet Muftić postavljen je za člana Prosvjetnog savjeta Banovine Hrvatske, najviše školsko-prosvjetne ustanove banske vlasti, u svojstvu nadzornika islamskih vjerskih sadržaja u banovinskom prosvjetno-školskom sustavu.⁵⁴ Uz to, odobren je i zahtjev da se učenici nižih medresa u Bosni i Hercegovini, uoči početka nove školske godine, mogu upisati u učiteljske škole u Banovini Hrvatskoj, uz iste uvjete kao i učenici gimnazija.⁵⁵

Banske vlasti bile su iznimno zainteresirane za dolazak u Zagreb vrhovnoga islamskog poglavara reis-ul-uleme Fehima Spahe kako bi mu iskazale počast i time pokazale da uvažavaju političke i vjerske probitke bosansko-hercegovačkih muslimana. Spaho je boravio u Zagrebu od 24. do 27. lipnja 1940. godine, a na zagrebačkom kolodvoru priređen mu je službeni doček u kojem su sudjelovali osim zagrebačkih muslimana i predstavnici banskih i gradskih vlasti, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i velikog broja kulturno-prosvjetnih društava. Dok je „divizijska glazba Hrvatske građanske zaštite svirala koračnicu“, zagrebački muftija Ismet Muftić održao je na peronu pozdravni govor u kojem je pohvalio „mudrost naših državnika“ koji su zemlju „poštedjeli rata“, koji je u to vrijeme već bjesnio Europom. Pohvalio je i „mudru politiku vođe hrvatskog naroda“ Vladka Mačeka kojom je započela „izgradnja slobodne domovine Hrvatske, a time i cijele

⁵² Hasib Muradbegović, „Islamska vjerska zajednica u Hrvatskoj“, *Seljački dom*, 27. II. 1941.

⁵³ AMIZ, IDŽZ, 496/1940.

⁵⁴ *Muslimanska svijest*, 29. V. 1940.

⁵⁵ *Hrvatski dnevnik*, 31. VIII. 1940, *Glasnik IVZ*, br. 10/1940.

Jugoslavije u novom duhu“, a u čemu sudjeluju i muslimani u Banovini Hrvatskoj u kojoj uživaju „potpunu ravnopravnost u svakom pogledu tako da naš vjerski i kulturni život nije nikada i ničim bio smetan, nego naprotiv – podupiran. Šta više braća Hrvati katoličke vjere aktivno učestvuju u našim kulturnim manifestacijama i pomažu nas koliko god je to moguće“. Muftić je govor upućen reis-ul-ulemi završio riječima: „(...) molim Svevišnjeg Allaha da blagoslovi Vašu ličnost, ovaj naš dragi grad i cijeli naš hrvatski narod“.56 Spaho mu je zahvalio i okupljenima poručio: „Meni je i otprije bilo poznato da moji vjernici u Zagrebu i obnovljenoj Hrvatskoj žive i da će živjeti tako da mogu slobodno razvijati svoj kulturni i vjerski život.“57 Zatim je ispraćen kroz kolodvorsku čekaonicu u „špaliru Građanske zaštite HSS-a“, a od kolodvora do hotela *Esplanade*, gdje je smješten i na koji je izvješena zelena zastava Islamske vjerske zajednice, „u špaliru studentske omladine i gradjanstva“.58 U audijenciju su ga primili Vladko Maček, ban Ivan Šubašić, gradonačelnik Mate Starčević, zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac i predsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Albert Bazala, a obišao je i sve muslimanske ustanove i društva u Zagrebu.59

U biti, posjetom reis-ul-uleme okončano je početno razdoblje muslimanske nazočnosti u Zagrebu obilježeno postupnim oblikovanjem i jačanjem zajednice i njezinih ustanova. Stoga je zagrebački muftija mogao 3. travnja 1941. godine, na posljednjoj sjednici Džematskog medžlisa uoči sloma Kraljevine Jugoslavije, zadovoljno istaknuti kako muslimani u Zagrebu napreduju, djeca u vjerskoj pouci „ne zaostaju za onom u Bosni i Hercegovini“, a vjerski prirez pokriva sve potrebe zajednice“.60

56 AMIZZ, DŽMZ, Zapisnik, 22. VI. 1940, *Muslimanska svijest*, 29. VI. 1940.

57 *Jugoslavenska pošta*, 25. VI. 1940.

58 AMIZZ, DŽMZ, Zapisnik, 22. VI. 1940, *Program boravka Preuzvišenog reis-ul-uleme u Zagrebu*

59 *Hrvatski dnevnik*, 28, 29. i 30. VI. 1940.

60 AMIZZ, DŽMZ, Zapisnik, 3. IV. 1941.

Mihovil Dabo

Austrijska Pula između kozmopolitizma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta

Pula do izbora za glavnu ratnu luku Habsburške Monarhije

Odlukom austrijskih vlasti da Pulu učine glavnom ratnom lukom Monarhije i u nju premjeste arsenal iz Venecije, dokončano je višestoljetno životarenje zapuštenog primorskog gradića. Likovna i pisana svjedočanstva kroz čitavo novovjekovlje opisuju nesklad između sjajne prošlosti, ovjekovječene posvuda vidljivim ostacima antike, i neprivlačne svakodnevice, oblikovane iseljavanjem, bolestima i nemarom. Sve do sredine devetnaestog stoljeća, nerijetka su razdoblja u kojima je mortalitet osjetno nadmašivao natalitet, a višekratno je naseljavanje novog stanovništva u razdoblju mletačke uprave isključivim razlogom što grad nije u potpunosti napušten.

Pula postaje ratna luka

Između 1815. i 1848, odnosno u desetljećima nakon Bečkog kongresa kojim je dokončano dugo razdoblje nesigurnosti, uzrokovano Napoleonovim širenjem tekovina Francuske revolucije diljem Starog kontinenta, pomorska je snaga Austrijske Monarhije koncentrirana u Veneciji. Nestankom Mletačke Republike i zauzimanjem njenih teritorija, Austrija je zagospodarila najvećim dijelom jadranskih obala. Ipak, u prvoj polovici devetnaestog stoljeća Monarhija nije izvršila nikakve radikalne promjene u ustroju vlastite mornarice, oslanjajući se uglavnom na mletačko nasljeđe (Balota, 2005; 26–34). Niz građanskih revolucija 1848. godine, koje su na talijanskom tlu poprimile oblik borbe za nacionalnu emancipaciju i ujedinjenje u vlastitu državu, podigao je plimu protuaustrijskog raspoloženja i u Veneciji, u kojoj je privremena revolucionarna vlada preuzela nadzor nad lukom, arsenalom i dijelom ratne mornarice. Iako revolucionarna gibanja ni u gradu na lagunama nisu bila duga vijeka, spomenuti su događaji uzrokovali odluku bečkog dvora da mornaričko sjedište izmjesti iz Venecije na sigurnije područje (Bertoša, 2005; 90).

Uloga Pule u zamišljenom razvoju austrijske ratne mornarice rasla je postupno: još sredinom tridesetih godina devetnaestog stoljeća izrađeni su detaljni građevinski i financijski nacrti o gradnji „pomoćnog arsenala“, jer je uloga Venecije u to doba još neupitna, a radovi su doista i započeli 1846. godine. Planovi su znatno prošireni 1850, kad je Pula prepoznata kao najprikladnije mjesto za željenu novu ratnu luku i arsenal s brodogradilištem

(Isto; 91). Kad je carica Elizabeta, koncem 1856, u nazočnosti Franje Josipa I, položila kamen temeljac brodogradilišta, taj čin nije imao samo simboličko značenje: iako su radovi započeti ranije, u prvoj je polovici pedesetih godina postojala nimalo zanemariva opozicija koja se suprotstavljala izboru Pule, favorizirajući tršćansku luku. Naklonost cara i njegova brata, Ferdinanda Maksimilijana, zapovjednika Ratne mornarice od 1854. godine, novoj je pulskoj luci osigurala prednost pred razvijenijim konkurentom. Konačno, Pula je mornaričku infrastrukturu i ustanove u potpunosti preuzela tek nakon što je nekadašnja glavna ratna luka, Venecija, 1866. pripala Italiji (Perović, 2006; 86).

Urbanistički razvoj Pule kao ratne luke

Pozornost poklonjena Puli u austrijskim planovima doskora se odrazila i u naglom razvoju grada. Široka građevinska aktivnost pokrenula je trgovački i društveni život (Pola, 1886; 65). Iako je intenzivna preobrazba dotadašnjeg zapuštenog naselja u moderan srednjoeuropski grad obuhvatila razdoblje od sredine XIX. stoljeća do 1914. godine (Mandić, 2010; 276), prijelaz u novo doba nije bio trenutani: primarni je cilj bio izgraditi ratnu luku, arsenal za izgradnju i opskrbu ratnih brodova i sustav fortifikacija kojima bi luka bila zaštićena s mora i kopna. Na navedeno se nadovezivala izgradnja vojarni, stanova i raznih institucija, neophodnih za opstanak ratne flote, a tek su potom na red dolazile raznorodne potrebe rastućeg stanovništva, kao zdravstvo, školstvo ili kultura (Perović, 2006; 79). Nagli vojni razvoj i uznapredovalo doseljavanje novog pučanstva stoga su tek s odmakom praćeni razvojem gradske infrastrukture. Blatnjave i nepopločane ulice bile su pulskom realnošću još šezdesetih godina, a do iskorjenjivanja malarije tijekom istog desetljeća, nova ratna luka nije mogla postati privlačnim odredištem (Dobrić, 2003b). Austrijski pomorski oficir Maximilian von Rottauscher u svom opisu Pule kakvu je zatekao 1861. godine nije imao lijepih riječi: grad je bio slabo povezan s unutrašnjošću Austrije, točnije jedina je veza bio parobrod što je dva puta tjedno dolazio iz Trsta, nepopločanim ulicama gacali su seljaci i njihova magarad, a na nedostatak kanalizacije neugodno je podsjećao običaj bacanja otpada kroz prozor (Wiggermann, 2004; 20–21).

Već je koncem šezdesetih godina talijanski povjesničar Tomaso Luciani čitatelju mogao ponuditi znatno privlačniju sliku Pule, obogaćene školama na njemačkom i talijanskom jeziku, poštanskim i telegrafskim uredom, muzejom, kazalištem i javnim šetalištima s drvoredima. Dodaju li se tome trgovine ispunjene svakovrsnom robom, hoteli, gostionice, pivnice, kavana... napredak je očit (Luciani, 1876; 17). O nastavku razvoja vojnog i civilnog dijela Pule svjedoče brojne fotografije s prijelaza stoljeća, kao i do

XXI. stoljeća očuvani, premda mahom oronuli, dijelovi grada. Osnovne su se konture polustoljetnog razvoja očitovale kroz širenje grada na prostrano područje izvan dotrajalih gradskih zidina, koje su kao bespotrebna prepreka doskora uklonjene. Oblikovanje komunalne infrastrukture i saniranje nezdravih područja do konca je austrougarskog razdoblja kasnilo za galopirajućim razvojem, ali uspjesi u poboljšavanju životnih prilika su neporecivi (Krizmanić, 2010; 144).

Ipak, ne treba zaboraviti kako je nova uloga namijenjena gradu, taj neporecivi uzrok naglom bujanju urbanog tkiva, ujedno ponekad postavljala nemale zapreke njegovu nesmetanom razvoju. Pojas zabrane gradnje oko vojnih građevina doprinio je neobičnoj „raštrkanosti gradskog organizma“ (Isto, 144). Također, Pula je u gospodarskom smislu potpuno ovisila o carskoj i kraljevskoj mornarici, nemajući spomena vrijedne industrije van mornaričkog arsenala (Bertoša, 2005; 103).

Stara i nova Pula

Novi urbani razvoj zarana je određen trima koncepcijama, do danas vidljivima na mapama grada. Izgradnja novih stambenih objekata i prateće infrastrukture za mornaričke časnike i kvalificirane arsenalske radnike, pripremljena detaljnim planovima i projektima, neskriveno je povezana s položajem Arsenala, odnosno s njegovom prvotnom shemom (Krizmanić, 2010; 146). Iako se ona kroz desetljeća mijenjala, koncepcija je zadržana, a građevine i prometni sustav novonastalih gradskih četvrti pravilnim su rasterom odražavale vojnički duh i disciplinu (Isto; 156). S druge strane, gradska uprava kao osnovne je odrednice u širenju grada izvan povijesnog opsega preuzela stoljetne cestovne pravce i preživjele linije antičkog agera te spomenutu zabranu gradnje oko vojnih objekata. Doda li se tome nepostojanje sveobuhvatne urbanističke sheme i prepuštanje inicijative građevinskom poduzetništvu koje se češće vodilo ekonomskim no estetskim razlozima ili uklapanjem novogradnji u skladnu sliku razvijajućeg grada, ne začuđuje što četvrti nastale pod nadležnošću lokalnih vlasti ponekad odlikuje „urbanistički nered“ (Isto; 160).

Povijesna jezgra grada dijelom je očuvala nekadašnji izgled, ali uz neizbježno prilagođavanje novim prilikama. Uklonjene gradske zidine doskora su dijelom zamijenjene novim zidom, bitno drugačije namjene. Dok je nekadašnji bedem služio zaštititi grada, novi je zid, dužine gotovo dva kilometra, zakrivao novonastali Arsenal i vojnu luku (Duda, 2000; 105–106). Najstariji dio grada nije bio vidljiv ni na dijelu obale namijenjenom trgovačkoj luci, do kojeg nisu dopirale nove zidine, jer je ondje vremenom podignut niz reprezentativnih, modernih zdanja.

Arsenalski zid nije bio jedino što je razdvajalo stari i novi, austrijski dio grada. Dok su se prema zapadu novi gradski dijelovi nastavljali na povijesnu jezgru, do *austrijske* se Pule moralo proći dugim bulevarom, ukrašenim ravnomjerno zasađenim drvećem, ali istovremeno nalik klancu, omeđenom spomenutim zidom i djelomično otklesanim brežuljkom. Štoviše, početak je ovog šetališta duže vremena bio zatvoren metalnom kapijom (Yriarte, 1999; 45). Konačno, ni nazivi ulica nisu bili usklađeni, odražavajući tako suprotstavljena shvaćanja o identitetu grada: gradska se uprava pri imenovanju ulica većinom usredotočila na imena immanentna rimskoj i mletačkoj povijesti, bliska talijanskom nacionalnom svjetonazoru. Uočljiv kontrast pružale su ulice nazvane prema željama zapovjedništva Mornarice, uglavnom imenovane prema osobama i događajima iz novije austrijske prošlosti, k tome još i s dvojezičnim, odnosno njemačkim i talijanskim natpisima (Zuccoli, 1970; 437).

Namjernik što bi doputovao u Pulu na jednom od ranije spomenutih parobroda tršćanskog Lloyda, već je sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća mogao, dok je brod uplovljavao u luku, promatrati znatno drugačiju panoramu od stoljećima neizmijenjene: „golemi arsenali nalaze se na desnoj strani, zgrade ministarstva mornarice u sredini a veličanstvena arena na lijevoj strani“ (Yriarte, 1999; 37–38). Raznorodne su sastavnice grada mogle zaintrigirati zainteresiranog putnika: očuvani rimski spomenici, pod mletačkom dominacijom oblikovan stari dio grada, „reprezentativna očitovanja industrijskog duha modernog vremena“ (Isto; 38).

Svjedočanstva o novom karakteru višeslojnog grada iznimno su zanimljivo štivo. Uzdižući jedan i istodobno se kritički osvrćući na drugi dio grada, ona su prvenstveno potvrda shvaćanja, upravo tih godina uobličena u poznatu frazu, kako ljepota leži u oku promatrača. Citirani francuski putopisac, Charles Yriarte, podcrtao je talijanski *bouquet* starog dijela grada, dok ga se znatno manje dojmila dosada što je izbijala iz čistoće i urednosti novih, vojnih četvrti (Isto; 45). Njemu usuprot, nepoznati sastavljač monografije *Pola: seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, u kojoj se zrcali shvatljiva ali nerealna namjera austrijskih vlasti da budući razvoj Pule podčine širim, općeaustrijskim potrebama, izbjegao je šarmu stare jezgre, vidjevši u njoj tek splet nezdravih, siromašnih kućeraka što su oskudijevali svjetlom i zrakom. Zgrožen njihovim strmim, mračnim, drvenim stepeništima, niskim prostorijama i, iznad svega, ogavnim smradom starosti, nije se libio zaključiti kako ove zgrade ni približno ne ispunjavaju suvremene građevinske ni zdravstvene zahtjeve te predstavljaju prepreku sanaciji i uljepšavanju grada. Ne želeći osporiti ljepotu jedne od povijesno značajnih zgrada, komunalne palače, nije propustio primijetiti kako u Monarhiji teško da postoji grad, po značenju blizak Puli, u kojem bi u tako uskom

prostoru bili sabijeni činovnici gradske i općinske uprave. U omalenu su zgradu zgurani kotarsko poglavarstvo, kotarski sud, općinski službenici i stražarnica redarstva, u izrazitom kontrastu spram nedaleke monumentalne zgrade zapovjedništva Mornarice (Pola, 1886; 38). Hermann Bahr je pak, krećući iz Trsta na svoje *Dalmatinsko putovanje* (Bahr, 1991), ostao imun na sve mlađe od antike: kraj impozantne Arene i ostalih rimskih ostataka, „cijeli taj nečisti žuti grad izgleda kao da je samo naslikan“ (Isto; 30).

Društvo

Struktura stanovništva i neprekidne migracije

Postupno prerastanje Pule u moderan srednjoeuropski grad odražavalo se i u rastu privlačnosti nekoć zapuštenog primorskog mjestašca novom stanovništvu. Loši zdravstveni uvjeti, izrazito oskudna urbana infrastruktura, općenita neprivlačnost novog okruženja... raznoliki su razlozi zbog kojih će u Puli tek od druge polovice šezdesetih godina devetnaestog stoljeća započeti naglo povećavanje broja stalno naseljenih žitelja, neovisno je li riječ o čitavim obiteljima ili pojedincima. Naime, u prethodnom razdoblju nova ratna luka svakog je mjeseca opskrbljivana novom smjenom kvalificiranih radnika, nesklonih trajnom preseljenju (Bertoša, 2005; 95).

Rast je stanovništva, uzimajući u obzir čitavo razdoblje od 1850. do 1914. godine, vjerojatno nadmašivao i najsmjelije pretpostavke austrijskih vlasti: prvim građevinskim radovima na prostoru budućeg Arsenala moglo je svjedočiti tek nešto više od tisuću stanovnika, a respektabilno utrostručenje do 1857. (Duda, 2000; 105) samo je navijestilo uspon u narednim desetljećima. Oko 1880. Pula ima preko 25 tisuća žitelja, zbroje li se civili i vojska (Popolazione, 1881; XIII), a 1910. njihov se broj popeo na gotovo šezdeset, odnosno sedamdeset tisuća, pribroje li se okolna sela koja su ulazila u granice porezne općine (Nozione, 1912; 12).

Prvih desetljeća pulskog razvoja, stanovništvo je ponajviše pritjecalo iz same Markgrofovije Istre (Pola, 1886; 65), a njihov je udio u narastajućem pučanstvu i kasnije ostao visok. Osim toga, nezanemariv je dio doseljenika dolazio iz Trsta, Goričke i Dalmacije, kao i iz sjevernog dijela Kraljevine Italije, odnosno Istri bliskih krajeva te se može pretpostaviti kako je razdoblje njihove prilagodbe novom zavičaju bilo razmjerno kraće nego kod onih koji su u Pulu prispjeli iz udaljenijih pokrajina Austro-ugarske ili čak drugih europskih zemalja.

Već je spomenuto kako je prometna povezanost Pule s ostatkom Pokrajine, ali i ostatkom Monarhije, pratila razvoj grada i narastajuće potrebe. Uz sve bolju parobrodarsku povezanost i željezničku prugu koja je nakon 1876.

nemalo olakšavala i ubrzavala komunikaciju, jedno je znatno jednostavnije prometalo utjecalo na osebujnu sastavnicu pulskih migracija: neiscrpan izvor nekvalificirane radne snage, manualnih brodogradilišnih radnika, bila su okolna sela Puljštine. To se seosko stanovništvo u prvome razdoblju uopće, a ni kasnije u potpunosti, nije nastanjivalo u Puli. Čineći specifičnu društvenu skupinu „jednodnevnih migranata“ (Bertoša, 2005; 95), na neki su način bili razapeti između nove poslovne sredine, koja je jamčila stabilan mjesečni prihod te općenito veću sigurnost egzistencije nego li tradicionalni seoski način privređivanja, i rodnih sela u koja su se predvečer vraćali. Njihov svakodnevni put prema Arsenalu, podložan vremenskim prilikama i upitnoj kvaliteti prometnica, uvelike je olakšan povećanom dostupnošću novih ili polovnih bicikala (Horvat Kiš, 2002; 187).

Vrijedi spomenuti kako se dio obližnjeg seoskog stanovništva vremenom stao naseljavati u gradu ili podizati vlastite, skromne kućice, udružene u nova prigradska naselja, okružene omanjim komadom zemlje, obrađivanje kojega je nesumnjivo doprinosilo popravljaju obiteljskog standarda (Balota, 2005; 61), ali je istovremeno prenosilo, fizički i mentalno, dio seoske sredine koju su novi građani netom napustili. Oni, pak, radnici koji su nastavili svakodnevno putovati, neizbježno su doprinosili ubrzanom modernizaciji sela, rastačući ustaljene, stoljetne strukture. Konačno, sve veća okrenutost seoske poljoprivredne proizvodnje narastajućim gradskim potrebama također je mnogostruko doprinosila preobrazbi južnoistarskog ruralnog kraja (Bertoša, 2003; 181).

Društveni slojevi i uvjeti života

Prostorno širenje grada bilo je najuočljivijim pokazateljem ubrzanog porasta stanovništva, ali topografske su promjene odražavale i novonastale, nikako jednoobrazne, uvjete koji su oblikovali pulsku društvenu svakodnevicu. Na prijelazu osmoga u deveto desetljeće devetnaestog stoljeća, veći dio stanovništva živi u prosječno četveročlanim obiteljima, ali nemali je broj i samaca. Naime, radništvo što je doseljavalo u Pulu, privučeno mogućnošću zaposlenja, često nije pronalazilo stalan posao, a time ni siguran izvor prihoda. Ne želeći riskirati, sa sobom nisu dovodili svoje obitelji, zbog čega su u novoj sredini, barem statistički, funkcionirali kao samci (Popolazione, 1881; XVI). Osim njih, samaštvo je prevladavalo i u novim četvrtima u kojima su popisivani pripadnici žandarmerije, strojarski naučnici i novaci mornaričkih postrojbi (Isto; XVIII). Srednja je dob stanovništva bila vrlo niska. Prosječni je stanovnik Pule 1881. imao 26 godina, dok je po prilici trećina žitelja bila mlađa od 14 godina (Dobrić, 2003a; 33), što svakako valja uzeti u obzir pri tvrdnji kako je u isto vrijeme oko 44% pučanstva

radno aktivno, jer ukazuje kako udio neaktivnog stanovništva bitno opada, izuzmu li se djeca (Popolazione, 1881; XXI).

Gradske su četvrti, kako proizlazi iz dosad izloženog, bile oblikovane prema društvenom položaju onih koji su ih nastavali. Sukladno, i uvjeti su života bili nejednaki te su u brzo razvijajućem gradu neizbježno supostojali dotrajalost i suvremenost, siromaštvo i zavidan standard. Spominjani novi kvartovi, oplemenjeni u jednakoj mjeri primjerenom infrastrukturom kao i zelenilom ili širokim prometnicama, predstavljali su svijetli primjer napretka, ali rast dijelova onodobne Pule namijenjenih radništvu nije bio popraćen shodnom regulacijom bujajuće urbanizacije. Ondje se higijenski i sanitarni uvjeti nisu mogli mjeriti s kvalitetom života u bogatijim četvrtima (Dukovski, 2010; 176). Ilustrativan primjer pruža dio grada na brežuljku sv. Martina kraj Arene, zbog brojnosti hrvatskog življa nazvan *Croazia*. Siromašnu su, nečistu četvrt ispunjavale skromne stambene zgrade namijenjene radništvu, a nedostatak kanalizacijskog sustava neprikladno se nastojalo nadomjestiti izgradnjom nekvalitetnih septičkih jama. Predviđanja iznesena u monografiji iz 1886. (Pola, 1886; 60) pokazala su se ispravnima već nekoliko godina kasnije. Naime, drevni izvor pitke vode (poznat kao Karolina ili Nimfej), koja i inače nakon jačih kiša nije bila iskoristiva zbog miješanja sa zemljom (Isto, 59), napajao se upravo podzemnim vodama što su tekle pod gusto naseljenim radničkim predjelom grada. Propusnost septičkih jama uzrokovala je zagađenje izvora i epidemije trbušnog tifusa s velikim brojem oboljelih (Rudelić, 2005; 804).

Stanarina je, usprkos skromnim životnim uvjetima, odražavala kapitalističke društvene odnose, odnosno ovisila je o stalnoj potražnji: stanodavci su za često neadekvatne stambene prostore tražili do trećine prosječne radničke plaće (Dukovski, 2010; 176). K tome, skromni su prihodi natjerali velik broj radničkih obitelji da ionako skučen stan podjele s kakvim neoženjenim podstanarom, koji bi spavao u kuhinji ili dnevnoj sobi. Nedokaziva je, ali nikako i nevjerojatna, tvrdnja kako je takva navada, makar povremeno, ostavljala posljedice „u moralnom smislu“ (Pola, 1886; 78).

Društveni odnosi i dodiri

Staro i novo stanovništvo, trajno nastanjeni i privremeni žitelji, doseljenici iz susjednih sela i najudaljenijih austrijskih pokrajina, pripadnici plemstva i seljački sinovi, visokoškolorani kadrovi i nepismeni nadničari... iz godine u godinu sve brojnije pučanstvo doista je svojom heterogenošću bilo lako prisposodljivo „malom Babilonu“ (Dobrić, 2003a; 56). Ipak, svakodnevni se život, jednako poslovni ili društveni, temeljio na komunikaciji kojom je dominirao talijanski jezik. Dok je njemački bio rezerviran za pripadnike mornarice i vojske, položaj je hrvatskog jezika u gradu bio jednak kao i u

čitavoj pokrajini. Ograničen na privatnu sferu, na uporabu u obiteljskom krugu i siromašnijim gradskim četvrtima, u javnom životu nije imao ulogu razmjernu broju stanovnika hrvatskih korijena.

Vladajući krugovi u Puli i Istri, nositelji nacionalno isključive politike koja se temeljila na isticanju ekskluzivno talijanskog karaktera poluotoka, gorljivo su se suprotstavljali nastojanjima hrvatskih i slovenskih političkih pregalaca koji su težili za općenitom, a time i jezičnom, jednakopravnošću. Tvrdnje o talijanskoj kulturi kao superiornijoj i predodređenoj za širenje modernizacijskih tekovina među amorfnom slavenskom masom u istarskom zaleđu, uporište su nalazile u vjekovnoj podjeli na romanske gradiće i uglavnom slavenska sela. Građanska i talijanska kultura smatrane su sinonimima, a prelazak među gradsko stanovništvo i prihvaćanje talijanskog jezika kao uporabnog često je u kratkom roku dovodio do talijanizacije i zanemarivanja tradicionalnih seoskih vrijednosti, oličenih upravo u „slavenskom“ jeziku.

Opisani proces neizostavna je prizma kroz koju se moraju promatrati rezultati austrijskih popisa stanovništva, suviše često interpretirani bez zadržke u publicističkim i historiografskim radovima. „Uporabni jezik“ (*Lingua d'uso, Umgangssprache*) popisivanog stanovništva pogrešno je metonimijski zamjenjivati materinskim, a još je veća pogreška smatrati ga metaforom nacionalne pripadnosti. Rasprostranjenost talijanskog jezika u Puli bila je velika i njime se vjerojatno služilo više od 40% stanovnika (Bertoša, 2005; 109), ali navedena činjenica svjedoči isključivo o njegovoj prestižnoj ulozi sve do konca devetnaestog stoljeća. Osim toga, spomenuta kategorija ne pruža uvid u zasigurno raširenu dvojezičnost o kojoj, među ostalim, svjedoči pojava hrvatskih novina na talijanskom jeziku *Il Diritto Croato* (u Puli od 1888. do 1894) te hrvatsko-talijansko-njemačkog lista *Omnibus* (od 1904. do 1912) (Dobrić, 2003a; 34). I govornici njemačkog jezika, iako većinom pripadnici povlaštenog sloja stanovništva, nisu se mogli othrvati učenju specifičnog talijanskog narječja koje se upotrebljavalo u Puli (Arambašin, 1996; 217). Možda u upravo iznesenom treba tražiti korisnu dopunu dvama, inače podudarnim, opisima Puljanki što su o podnevu hitale prema vratima brodogradilišta, noseći ručak svojim muževima, braći i sinovima, radnicima u Arsenalu. Iako je znatiželjni Franjo Horvat Kiš, prateći užurbanu kolonu, zabilježio kako je njeno ishodište u dijelu grada „gdje stanuje gotovo isključivo naš svijet“ (Horvat Kiš, 2002; 160), Paula von Preradović prisjećala se kako su te iste žene, hodajući u grupicama, „razgovarale glasno i veoma brzo talijanski“ (Arambašin, 1996; 195).

Austrijska je književnica i unuka poznatoga hrvatskog pjesnika istom prigodom svjedočila i karakterističnom susretu, zapravo mimoilaženju, pripadnicâ dvaju supostojećih društvenih skupina. Cesta uza zid Arsenal,

kojom su žurile radničke supruge, ujedno je služila kao šetalište dobrostojećim gospođama, njihovoj djeci i dadiljama. Do određene su mjere i šetačice i supruge Arsenalaca pripadale istom, najbrojnijem dijelu stanovništva: onom koji je ovisio o vojnom proračunu (Dobrić, 2003b; 40). Dokolica jednih i užurbanost drugih ipak su svojevrsno svjedočanstvo o ustaljenim, ali različitim ritmovima zasebnih slojeva pulskog stanovništva.

Društvene razlike bile su neizbježne od najranije dobi. Kasniji poznati austrijski književnik Franz Karl Ginzkey možda je i nehotice ostavio svjedočanstvo o njima, opisujući vlastito djetinjstvo u Puli. Na suprotnoj strani čistine koja se prostirala oko kuće u kojoj je živio, nalazile su se skromne radničke nastambe. Djeci Arsenalaca što su u njima obitavali, livada je, kao i malenom Franzu, predstavljala idealno igralište, zgodimice pretvarano u poprište nimalo bezazlenog nabacivanja kamenjem na austrijskog dječarca koji je od njih odudarao odjećom, jezikom i odgojem. Nakon bezuspješnih pokušaja pariranja napadačima, mladac se povlačio u osamu svoje sobe i posvećivao čitanju (Arambašin, 1996; 218). Ginzkey je, vjerojatno, opis okršaja s radničkim potomstvom dokončao slikom mališana uronjenog u literaturu kako bi istaknuo svoju djetinju strast prema knjigama, ali navedeni fragment zorno ukazuje na neizbježnu razliku u životnim uvjetima. Iako su u igri na cesti ili livadi djeca bila jednostavno djecom, doduše neka počešljana i uredna, a druga musava i odrpana, okviri djetinjstva bili su određeni društvenom pripadnošću njihovih obitelji. Ginzkeyeva vlastita soba, k tome ispunjena knjigama, brojnoj pulskoj djeci predstavljala je nedostižan luksuz. Oskudno obrazovani, živjeli su tiskajući se u skromnim stančićima sa svojim obiteljima i zasigurno među njima valja tražiti one derane na koje je, kao na nezanemariv problem, ukazivano još sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća. U dječacima bez nadzora koji su se povlačili po gradskim ulicama, igrali za sitan novac i dodijavali prolaznicima ometajući promet, neznani je autor vidio skorašnju prijatnu gradskoj sigurnosti, čim se dokona omladina pretvori u odrasle dangube. Nije teško zaključiti što se impliciralo proširujući upozorenje na odrastanje besposlenih djevojčica, „u drugom smislu, naravno“ (Pola, 1886; 63).

Koje desetljeće kasnije, u godinama pred Prvi svjetski rat, Pula je mnogim karakteristikama dosegla standard srednjoeuropskih gradova pa ne treba sumnjati kako je pulsiranju urbane svakodnevice pridonosio i neizbježni polusvijet, što je barem djelomice potjecao od nekadašnjih malenih uličara. Dok se šetao starogradskom jezgrom jedne ljetne subotnje večeri, tek koji tjedan prije izbivanja rata, namjernik nije mogao izbjeći osebujni ugođaj što ga je stvaralo šaroliko mnoštvo u potrazi za zabavom:

Ovdje tamburice, ondje harmonika, a iza umazanih zavjesa na prozorima otvorenim izviruju sumnjiva i sumnjičava ženska lica.

I kamogod zaviriš u većini je vojnik i mornar carski. Vojnik, žena; vojnik, dvije žene; dva vojnika, jedna žena... i kakav-gođ pljesnivi kut ima svoje bure, na buretu lojana svijeća, a oko bureta se mota čovjek, koji toči i ljudi, koji piju (Horvat Kiš, 2002; 152).

Navedeni odlomak ukazuje na sveprisutnost pripadnika vojske i mornarice, odnosno „modrih odora“, koja je toliko nervirala Jamesa Joycea za njegova kratkotrajnog boravka u „pomorskom Sibiru“ početkom dvadesetog stoljeća (Arambašin, 1996; 424).

Dio stanovništva kojem zbog društvenog položaja nije dolikovala, a vjerojatno ni odgovarala, opisana razbibriga sitnog građanstva i obične vojske, zabavu i opuštanje je tražio u kavanama i društvenim domovima. Austrijski su se časnici tijekom prvih dvaju desetljeća razvoja nove ratne luke morali zadovoljiti skromnim mogućnostima druženja i razmjene informacija, ali izgradnja Mornaričkog kasina (*Marine-Kasino*) podvukla je simboličnu crtu pod početno razdoblje izgradnje Pule (Höbelt, 1987; 725). Izgrađen između 1870. i 1872. na poticaj ondašnjeg zapovjednika Mornarice, Wilhelma von Tegetthoffa, i pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa I, Kasino je u potpunosti ispunio inicijatorovu zamisao „poboljšavanja neprijatnih društvenih odnosa u Puli“ (Dobrić, 2003b; 40), postajući ubrzo središnjim susretištem časnika i službenika Mornarice i vojske. Broj članova istoimenog društva (*Marinekasinoverein*) neprekidno se povećavao pa je nakon četrdesetak godina prvotna zgrada morala biti zamijenjena novom, sačuvanom do danas (Isto; 41).

Austrijski časnici, navikli na *mitteleuropske* standarde društvenog života, u Kasinu su, uz restoran, plesnu dvoranu i knjižnicu, dobili i suvremenu kavanu, prvu u Puli, redovito opskrbljivanu novinama na više jezika. Kako je mornaričko sastajalište bilo namijenjeno vojsci, stasalo pulsko civilno građanstvo sastajalo se u kavanama u starom gradu ili na obali. Popularnost ovih okupljališta rasla je s porastom stanovništva te ih je 1891. već bilo 14. Neke od njih prvenstveno su bile određene društvenim položajem gostiju te se, primjerice, kavana kraj tržnice reklamirala kao „sastajalište trgovačkog staleža“, dok je u drugima prevladavao nacionalno-politički naboj (Isto; 42).

Pulski društveni razvoj, ima li potrebe naglašavati, nije dosegnuo razinu najvećih austrougarskih i europskih gradova, ali je nesumnjivo pratio suvremene tokove. Početkom dvadesetog stoljeća, nekoć blatnjavim prometnicama jurio je tramvaj, građani željni informacija mogli su ih potražiti u nekoliko dnevnih ili tjednih tiskovina, a oni u potrazi za zabavom mogli su se raznoditi u kinodvoranama, kazalištu ili koturaljkalištu, dok su putnici mogli pronaći prikladan smještaj u nekom od hotela. Napredak u poboljšavanju

vodovodne i kanalizacijske mreže, kvalitetne poštanske i prometne komunikacije... šezdesetogodišnji napredak grada bio je u svakom pogledu izuzetan.

Nacionalne i političke podjele

Nezaustavljivi rast Pule utjecao je na jačanje želja pojedinih skupina stanovništva da steknu, odnosno očuvaju dominantni položaj u upravljanju gradom ili se barem politički i nacionalno emancipiraju. Definiranje triju osnovnih grupa žitelja – građana, časnika i mornaričkih službenika te radništva – pomaže u oslikavanju pulske političke arene, ali nacionalna i stranačka mobilizacija počivala je na znatno kompleksnijem temelju.

Osjećaj kako gradskom stanovništvu tek predstoji srastanje u jedinstveno društveno tkivo, drugim riječima da građanstvo i vojni ili mornarički službenici žive gotovo u potpunosti odijeljeno jedni od drugih, izražen sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća (Pola, 1886; 66), nije prevladan do konca austrijskog razdoblja upravljanja Pulom. Dodiri su, naravno, postojali. Bili su, štoviše, neizbježni, a život je uvjetovao svakodnevne poslovne i društvene kontakte. Država je, kroz raznolike potrebe ratne mornarice, bila daleko najveći poslodavac i mnogi su pulski privatnici svoju egzistenciju mogli zahvaliti postojanju ratne luke. Poslovni su i društveni odnosi ne jednom ojačavani i ženidbenim vezama. Ipak, postojanje „dva grada u jednom“ (Wiggermann, 2003) bilo je lako uočljivo, a očitovalo se ponajprije u političkim sukobima.

Kako je spomenuto, civilna vlast u gradu bila je u rukama talijanske nacionalno-liberalne stranke koja je upravljala i Markgrofovijom Istrom preko Zemaljske vlade i sabora. Lokalnu je politiku talijansko građanstvo oblikovalo sukladno pokrajinskim odnosima, dakle zamjenjujući iredentistički idealizam uklapanjem, u razdoblju nakon više bitke (1866), u okvire austrijskog parlamentarnog sustava koji im je omogućavao dominaciju nad netalijanskim stanovništvom provincije, brojnijim ali nedovoljno osviještenim. Do sukoba s predstavnicima Monarhije – na razini Austrijskog primorja bio je to tršćanski Namjesnik, a u Puli vodeće osobe iz vojnih i mornaričkih krugova – dolazilo je isključivo kad bi njihov dominantni položaj bio na neki način ugrožen (Wiggermann, 2004; 190–363). Borba za očuvanjem prevlasti bila je neizbježna zaogrnutu u plašt očuvanja navodnog isključivo talijanskog karaktera Pokrajine. Talijanska historiografija iz prve polovice dvadesetog stoljeća nekritički je, tumačeći političke i nacionalne odnose u Istri, preuzela navedene floskule (Benussi, 2002) te je dugogodišnja neometana vlast talijanskog građanstva nad Istrom prikazivana kao grčevita borba za nacionalnu opstojnost.

Pulski stranački život također je bio obilježen kompromisom između nastojanja predstavnika imućnoga talijanskog građanstva da gradom upravljaju jednako autonomno kao i Pokrajinom te suprotne težnje vojnog i mornaričkog vrha za stjecanjem što većeg udjela u lokalnoj upravi. Ostavimo li po strani radništvo, koje se na prijelazu stoljeća također počinje s uspjehom politički organizirati, stranačka su suprotstavljanja dodatno zakomplicirana jačanjem hrvatskog političkog pokreta u Puli. Sve do devedesetih godina devetnaestog stoljeća, Hrvatsko-slovenska narodna stranka nije uspijevala proširiti svoje djelovanje u Puli. Dugotrajni je proces širenja nacionalne svijesti među istarskim Hrvatima na najveće prepreke nailazio u krajevima pod većim utjecajem talijanskog građanstva. Ako se tom utjecaju teško moglo izbjeći u zaleđu zapadnoistarskih gradića, može se pretpostaviti koliko je bio prisutan u najvećem istarskom gradu. Višegodišnji samoprijegorni rad Matka Laginje, koji se 1891. nastanjuje u Puli, rezultirao je očitim jačanjem nacionalne mobilizacije među hrvatskim žiteljima, a osim u periodičnim izbornim aktivnostima, ogledao se i u pojedinim sastavnicama društvenog života, podložnima grupiranju prema političkom i nacionalnom opredjeljenju.

Zagovornik nadnacionalnog, kozmopolitskog prožimanja stanovništva Pule, dakle procesa što su ga, nikako bez vlastitog interesa, priželjkivali predstavnici austrijskih vladajućih krugova, sredinom osamdesetih godina devetnaestog stoljeća čudio se što su vlasti u Puli zadržale politički pravac svojstven ostalim istarskim gradićima, odnosno pokrajinski partikularizam, premda svoj razvoj mogu zahvaliti carskoj i kraljevskoj Mornarici (Pola, 1886; 87). Iako se predviđen rast broja i uloge raznolikih društava u idućih tridesetak godina ostvario, očekivanje kako će kroz njih doći do zbližavanja i stvaranja jedinstvenog građanstva pokazalo se neutemeljenim optimizmom. Ranije spominjani Mornarički kasino ostao je rezerviran za pripadnike Mornarice, a odanost općedržavnim idealima, imanentna pripadnicima vojske, u očima talijanskog građanstva poprimala je oblik perfidnog „austrijakantstva“ (Lauro-Aiello, 1931; 68). To se građanstvo okupljalo u vlastitim društvima i kavanama, izdavalo i čitalo vlastite tiskovine i s jednakim nepovjerenjem gledalo na predstavnike mornarice kao i na hrvatsko sitno građanstvo u nastanku. Ovo posljednje, k nacionalnoj je svijesti privlačeno razgranatim djelovanjem pod Laginjinim vodstvom kroz Istarsku posujilnicu, Družbu sv. Ćirila i Metoda, Hrvatski sokol i Čitaonicu (Bertoša, 2005; 110). Navedene su institucije od 1907. smještene pod zajedničkim krovom novoizgrađenog Narodnog doma u središtu grada (Dobrić, 2003a; 78) čije simboličko značenje nije promaklo kolovođama poratnog fašističkog divljanja tijekom kojega je spaljen (1920). Najvažnije mobilizatorsko sredstvo hrvatsko-slovenskog političkog pokreta, *Naša slo-*

ga, iz Trsta je premještena u Pulu 1899, što također na svoj način svjedoči o porastu uloge južnoistarskog grada u očima nositelja hrvatske nacionalne mobilizacije u Istri.

Zaključak

Kompleksnu je sliku svakodnevice austrijske Pule, naravno, nemoguće u potpunosti dočarati, neovisno o opsegu teksta. Grad se, pred očima svojih stanovnika, danomice mijenjao, izgrađivao, prilagođavao novim okolnostima i potrebama. Društveni slojevi popunjavani su novim doseljenicima koji su se uglavnom prilagođavali zatečenom stanju, ali su ga neosporno i mijenjali. Na prethodnim stranicama, oslanjajući se na postojeće povijesne studije, skicirane su osnovne odrednice razvoja Pule kao glavne ratne luke, ali ovo osebujno razdoblje gradskog razvoja, dokončano propašću Monarhije, još nije historiografski obrađeno na zadovoljavajući način. Dok je velika pažnja poklonjena razvoju ratne mornarice i brodograđevne industrije, a urbanistički je razvoj također opisan u više kvalitetnih radova, izučavanje društvene povijesti Pule i Puljštine nije suviše odmaklo od starijih povjesničarskih prinosa i kompiliranja podataka iz memoarske literature. Ostaje stoga nada kako će buduća sustavna istraživanja doprinijeti stvaranju potpunije slike o nekadašnjoj, „kozmpolitskoj“ Puli.

Literatura

- Arambašin, Tatjana (1996). *Koliki su te voljeli, moja Pulo*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Bahr, Herman (1991). *Dalmatinsko putovanje*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Balota, Mate (2005). *Puna je Pula*, Pula: Amfora press.
- Benussi, Bernardo (2002). *Povijest Pule u svijetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula: Zavičajna naklada Žakan Juri.
- Bertoša, Miroslav (2003). *Trbuh Pule potkraj XIX. stoljeća*, Istra, Jadran, Sredozemlje: feljtoni, elzeviri, kolumne, Zagreb: Durieux.
- Bertoša, Miroslav (2005). *Usponi i sutoni, Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Pula: C.A.S.H.
- Dobrić, Bruno (2003a). *Kultura čitanja i nacionalni pokreti: čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća*, Pula: C.A.S.H.
- Dobrić, Bruno (2003b). „Stare pulske kavane“, *Hrvatska revija*, god. (3), br. 4, Zagreb: Matica hrvatska.
- Duda, Igor (2000). „Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 32–33, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Dukovski, Darko (2010). „Počeci suvremenoga gradskog života Puljana na prijelomu stoljeća s posebnim osvrtom na „arsenalote“ (1890–1910)“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.
- Dukovski, Darko (2011). *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Pula: Istarski ogranak društva hrvatskih književnika.
- Höbelt, Lothar, (1987). *Die Marine, Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. V, *Die Bewaffnete Macht*, Wien: Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Horvat Kiš, Franjo (2002). *Istarski puti*, Zagreb: Dom i svijet.
- Krizmanić, Attilio (2010). „Utjecaj smještaja Arsenala na prostorni razvitak Pule“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.

- Lauro-Aiello, Giuseppe (1931). *Pola: monografia storica*, Trieste: Associazione Nazionale Mutilati ed Invalidi di Guerra, Sezione provinciale di Pola.
- Luciani, Tomaso (1876). *Pola*, Notizie storiche di Pola, Poreč: Tipografia di Gaetano Coana.
- Mandić, Davor, (2010). „Utjecaj razvoja brodogradilišta Uljanik na demografsku sliku Pule od 1856. do 2001. godine“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*. Zbornik radova s međunarodnog skupa prigodom 150. obljetnice osnutka C. kr. pomorskog arsenala, Pula: Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice „Viribus unitis“.
- Raffael, V., urednik (1912). *Nozioni di geografia e storia della Città di Pola. Cenni sui luoghi vicini, Dignano compresa.*, Pola: Tipografia moderna Silvio Volpi.
- Perović, Branko (2006). „Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850–1918)“, u: *Iz povijesti pulske luke*, zbornik radova, Pula: Lučka uprava.
- Pola, seine Vergangenheit, gegenwart und Zukunft. Eine Studie*, (1886). Wien, Carl Gerold's Sohn.
- La popolazione di Pola nel 1880: Resoconto desunto dal censimento generale della popolazione secondo lo stato del 31 dicembre 1880*, (1881) Pula – Rovinj: Bontempo e C.
- Rudelić, Ivan, (2005). „Tifus, trbušni“, *Istarska enciklopedija*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Wiggermann, Frank (2003), „‘Due città in una’. Pola, le sue istituzioni e l’I.R. Marina da guerra nei decenni precedenti la Prima guerra mondiale“, *Atti*, sv. XXXIII, Rovinj: Centro di ricerche storiche.
- Wiggermann, Frank (2004). *K.u.K. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag der italienischen Nationalbewegung in Istrien*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Zuccoli, Sergio (1970). *Pola dell'altro ieri: Il quartiere di S. Policarpo*, L’Arena di Pola, god (26), br. 28, Gorizia, Libero Comune di Pola in esilio
- Yriarte, Charles (1999). *Istra & Dalmacija: putopis*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Helena Miljević Pavić

Višestruki identiteti hrvatskih pomoraca na zavjetnim slikama u Svetištu Majke Božje Trsatske

Povijesni okvir

U 19. je stoljeću Rijeka iz beznačajnog provincijskog municipija izrasla u vodeće pomorsko središte na hrvatskoj obali Jadrana. U to je vrijeme vješte, predane i odane primorske mornare na svome brodu nastojao zaposliti svaki brodovlasnik, jednako kao što je svojoj floti želio pridružiti, po ljepoti, izdržljivosti i manevarskim sposobnostima, nadaleko poznate brodice izgrađene na kvarnerskim navozima. Velike promjene koje je ovo stoljeće donijelo u gospodarstvu odrazit će se i na odnose u društvu. Sloj bogatih brodovlasnika, pomorskih kapetana i časnika, zauzet će položaj na društvenoj ljestvici do tada rezerviran isključivo za plemiće. U želji da pokažu svoj novostečeni status naručiti će izradu vlastitog portreta, portreta svoje obitelji i dakako broda, a suočeni s pogibelji na širokim morskim prostranstvima zavjetovat će se Majci Božjoj Trsatskoj i njenom svetištu pokloniti zavjetnu sliku, poznatu kao *ex voto*.

Izbor Svetišta Majke Božje Trsatske nije bio slučajan. U njemu se naime, nalazi čudotvorna slika Bogorodice s djetetom, koju je prema predaji naslikao sam sv. Luka, a koja je imala moć intervenirati i u trenutcima velike pogibelji spasiti unesrećene od sigurne smrti. Trsatskom je svetištu dodatan autoritet davala i legenda o trogodišnjem boravku sv. Kućice iz Nazareta na Ravnicama.¹ Uz specifičan položaj kojim je svetište dominiralo nad starom

¹ Svetišta Majke Božje Trsatske svoj nastanak i razvoj duguje legendi o prijenosu i boravku Nazaretske kućice na Ravnicama. Iako je Sv. Kućica napustila Trsat nakon tri godine i sedam mjeseci, kult Gospe Trsatske se i dalje snažno razvijao zahvaljujući prije svega brizi utemeljitelja – krčkih knezova Frankopana, čuvara – franjevac, pa i samih rimskih papa, koji hodočasnici na ovo sveto mjesto podjeljuju posebne oprostite grijeha. Ključnu je ulogu u tom kontekstu odigrao papa Urban V. koji je Svetištu poklonio čudotvornu ikonu, djelo Sv. Luke. Trsatskoj se Gospi tijekom stoljeća, pritisnuti nevoljom, zavjetuju mnogi. Ipak, najzanimljiviji se kult razvio oko Gospe „Kraljice Jadrana“, koju štiju pomorci i njihove obitelji. Vidi u Emanuel Hoško, „Čudotvornost slike Majke Milosti“, u *Gospa Trsatska kraljica Jadrana*, Rijeka, 1996, str. 82 i Bonaventura Duda, „Zvijezda mora – svetište hrvatskih pomoraca“, *Gospa Trsatska Kraljica Jadrana*, Rijeka, 1996, str.146.

riječkom lukom u ušću Rječine i ostvarivalo vizualni kontakt s posadom broda, nije neobično što su pomorci sjevernog Jadrana u Trsatskoj Gospi prepoznali svoju zaštitnicu. Oko njene čudotvorne ikone njihove su majke, sestre, žene i kćeri, obilazile na koljenima, a sami pomorci su je prepušteni na milost i nemilost olujnih vjetrova, zazivali i po povratku kući joj odnositi zavjetne darove,² koji zbog svoje iznimne ljepote zauzimaju posebno mjesto u zavjetnoj kapeli Trsatskog svetišta.

Zavjetni darovi pomoraca iz kapele čine zbirku koja se sastoji od 23 makete broda i 38 zavjetnih slika s motivima jedrenjaka i parobroda zahvaćenih olujom.³ Djela su to poznatih inozemnih slikara iz Trsta, Venecije, Napulja, Livorna, Marseillesa i Le Havrea. Većina slika je klasičnoga zavjetnog izraza,⁴ sastavljena od dva dijela, zavjetnog prikaza broda nad kojim bdije lik Gospe Trsatske i didaskalije – užeg dijela rezerviranog za zavjetni natpis. Uz pojedine iznimke radi se uglavnom o slikama srednje veličine, izrađenim u tehnici akvarela na papiru. Najstarija slika datirana je zavjetom u 1844, a najmlađa u 1929. godinu.

Trsatske zavjetne slike svjedočanstvo su višestrukih identiteta koje su pomorci u sebi objedinjavali. Ti se identiteti na zavjetnom prikazu mogu uočiti u bojama državne zastave koja se vijori na jarbolu. Iz zavjetnog se zapisu pak ti identiteti mogu iščitati iz podataka o pripadnosti i imenu broda, iz imena mornara i kapetana, kao i iz jezika kojim su zavjeti pisani. Analizom ovih elemenata moglo se zaključiti da je nacionalna borba hrvatskog naroda za ujedinjenje Istre i Dalmacije s Banskom Hrvatskom, koja se rasplamsala u drugoj polovici 19. stoljeća, ostavila malo traga na trsatskim zavjetima. Buđenje nacionalne svijesti među riječkim brodarima i kapetanima ne može se tako potvrditi zastavom jer ona nosi obilježja Habsburške, odnosno Austro-ugarske Monarhije; ne može se potvrditi pripadnošću broda jer je

² Vanja Vinković, „Hrvatski Nazaret u kojem stoluje lik kraljice Jadrana“, u: *Gospa Trsatska Kraljica Jadrana, Rijeka, 1996*, str. 12, 17 i 18.

³ Navedenim se zavjetnim darovima trebaju pridodati i oni iz druge polovice 20. i početka 21. stoljeća koje su Svetištu ostavljali članovi posada motornih brodova, ali i njihove zabrinute majke. Uz četiri slike koje se svojom sintaksom udaljavaju od uobičajene zavjetne forme, novijeg su datuma i dvije staklene kutije s mornarskim čvorovima – od kojih je jedna poklon 309. Pomorske logističke baze HRM iz Pule. Dio zavjetnih darova, poklonjenih Svetištu nakon preuređenja Zavjetne kapele, čuva se i u Galeriji franjevačkog samostana u kojoj je smješteno sedam maketa brodova i jedna zavjetna fotografija.

⁴ Zbirka uz 34 zavjetne slike klasičnoga izričaja sadrži i 4 slike atipičnoga zavjetnog izraza: zavjetna slika s kamenom barka *Ban Mažuranić*, te tri na svili vezena *ex vota* mornara s ratnih brodova koji su 1904–1905. te 1926–1928. bili angažirani na Dalekom Istoku.

i ona uvjetovana državnom vlašću; ne može se potvrditi ni imenom broda jer prevladavaju osobna imena pisana talijanskom transkripcijom; a ne može se potvrditi ni jezikom kojim su zavjeti pisani, pošto sve do propasti Austro-Ugarske prevladava talijanski jezik.

I dok su austrijski, odnosno austro-ugarski identiteti naših pomoraca razumljivi i opravdani državnom zajednicom, neobična situacija nastala upotrebom talijanskog jezika unutar Monarhije mogla bi navesti na krivi zaključak da je stanovništvo Rijeke bilo pretežno talijansko. No, prema zapisu stanovništva iz 1851. godine u Rijeci je živjelo samo 5,5 % Talijana i čak 78,7% Hrvata,⁵ što neosporno potvrđuje hrvatski karakter grada na Rječini. Imena pomoraca koja se spominju na trsatskim zavjetima također su, unatoč talijanskoj transkripciji, hrvatska: Šegota, Geletić, Mikuličić, Frančić, Matešić, Bakarčić i dr. Pa ipak, zavjeti su pisani talijanskim, a ne hrvatskim jezikom, iako talijanski nije bio ni službeni jezik Monarhije. Činjenica da Rijeka nije, poput Istre i Dalmacije, duže vrijeme bila pod upravom Mletačke Republike dodatno otežava tumačenje nastale situacije. Arhivski izvori sve do kraja XVI. stoljeća svjedoče o upotrebi latinskog jezika u upravi kada ga pomalo zamjenjuje talijanski jezik – jezik „trgovačkih pomorskih krugova Sredozemlja“.⁶ Poslovna je tradicija bila motivacijski faktor za upisivanje djece u talijanske škole, a kulturno napredniji talijanski gradovi među bogatijim su riječkim obiteljima izazivali želju za oponašanjem. „Sve u svemu, na početku XVII. stoljeća u pomorstvu i trgovini, ali i u općinskoj kancelariji i među vijećnicima, stabilizira se talijanski“,⁷ latinski se zadržava u crkvenim obredima, a hrvatski ostaje jezik obitelji i puka. Poseban je poticaj talijanski jezik dobio dolaskom Isusovaca u grad što potvrđuje i suvremeni kroničar „ističući da se u sedamnaest godina rada gimnazije (1627–1699) u Rijeci utrostručila upotreba talijanskog jezika“.⁸ Više obrazovanje koje se moglo steći samo na jezuitskom sveučilištu, uzrokovalo je kulturnu talijanizaciju hrvatskog stanovništva, iako se u međusobnom govoru većina Riječana služila hrvatskom čakavštinom kojoj su ih učile majke, konzervativni element u obitelji.⁹ Doseljenici s Apeninskog poluotoka, privučeni povoljnim uvjetima nastalim proglašenjem Rijeke slobodnom lukom u 18. stoljeću samo učvršćuju jezičnu situaciju u pomorstvu i trgovini. I u 19. stoljeću *Fiumanissimi*, kako Erazmo Barčić podrugljivo naziva malobrojnu trgovačku oligarhiju grada, priklanjaju se u

⁵ *Povijest Rijeke*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1988, str. 212.

⁶ Isto, str. 98.

⁷ Isto, str. 128.

⁸ Isto, str. 130.

⁹ Isto, str. 228.

kulturnom i civilizacijskom pogledu utjecajima s Apeninskog poluotoka.¹⁰ Svaki Hrvat koji se uspije obogatiti uspješnim poslovanjem, zaboravlja na svoje podrijetlo i u želji da ga nova klasa primi kao svoga preuzima talijanski jezik, čita talijanske novine i obrazuje se u talijanskim školama.¹¹ „Ona nema druge domovine do interesa, zbir njenih krijeposti je račun, njen nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze“ – opisuje Erazmo Barčić obilježja riječke trgovačke grupe.¹² Slabi odjek narodnog preporoda među stanovništvom grada, a samim tim i među trsatskim zavjetima stoga nimalo ne čudi.

Hrvatski se duh ipak počinjao buditi, mada je svijest o pripadnosti hrvatskom narodu sporo sazrijevala u srcima naših sugrađana. Teška je borba tek predstojala, ali sjeme je počelo klijeti onoga dana kada je 1849. godine osnovana „Narodna čitaonica“. U njoj su se održavala sijela, prosvjetne, dramske i glazbene priredbe, a razvijala se i značajna izdavačka djelatnost.¹³ Pod tim je utjecajima, u doba najžešće germanizacije i centralističke politike ministra Aleksandra Bacha, 1854. naslikana zavjetna slika nave *Marietta*. Iako, osamljen slučaj, uz hrvatski jezik kojim je ispisana zavjetna poruka, i boje izražavaju revolucionarni duh. Plavo-bijelo-crveno obojen je trup broda, a crvena slova teksta pojačana su plavom tintom, pa s praznim prostorom koji je ostao između linija također čine trobojnicu. Plavo-bijelo-crvena zastava vijori se s krmenog jarbola, a na pramčanom je izvješena šahovnica. Namjernim isticanjem ovih simbola potvrđen je utjecaj hrvatskog nacionalnog pokreta barem na vlasnike ovoga broda.

Dvadeset godina kasnije i *Hrvatsko brodersko društvo* iz Bakra, s ponosom će isticati svoj ilirski duh, a izgradnju, porinuće i putovanja njihovog barka radoznalo će, putem novina, pratiti stanovništvo Banske Hrvatske. Bark je nazvan *ban Mažuranić* po uzoru na „svietlog bana pučanina“,¹⁴ nesumnjivo iz rodoljubnih pobuda. Porinut je u „more 30. svibnja 1875. uz glazbu, vatromet i svečanost, uz hrvatski barjak i prigodnu pjesmu posljednjeg ilirca Ivana Trnskog“. ¹⁵

¹⁰ Isto, str. 213.

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 227.

¹⁴ Radojica Fran Barbalić, Ivo Marendić, *Onput kad smo partili*, Rijeka: Matica hrvatska – ogranak Rijeka, 2004, str. 101.

¹⁵ Isto.

Poleti lađo, veselo i žurno.
Sa gradilišta si gizdava u visu.
Poskoči skokom u to more burno.
Povitlaj stjegom hrvatskim u klisu...
Prodići nam se slogom onom pravom.
Posrami svuda naše zazornike.
Prodići nam se imenom i glavom
„Mažuranić-bana“, naše dike...¹⁶

Tijek rada u radionici

Radionica „Višetruki identiteti hrvatskih pomoraca“ osmišljena je za provedbu u blok satu. Sudionici su podijeljeni u skupine sastavljene od najviše pet članova. Sama radionica podijeljena je na dva dijela:

1. dio – učitelj uz pomoć PPT prezentacije upoznaje učenike s usponom pomorstva u Rijeci i s razvojem imućnog građanskog sloja brodograditelja, brodovlasnika, kapetana i časnika, koji svoj novostečeni položaj žele pokazati naručivanjem portreta i zavjetnih slika. Zbog teksta koji prati oslikani prikaz, ove su umjetnine iznimno vrijedan povijesni izvor.
2. dio – predviđa različite aktivnosti kroz koje učenici analiziraju sliku kao povijesni izvor, izlažu svoje spoznaje i sami, uz pomoć predloška, stvaraju portret borda s jasno istaknutom nacionalnom pripadnošću.

AKTIVNOST: Proučite slike i u grupama prokomentirajte što nam one govore o identitetu svojih naručitelja? Koja nam slika najrječitije govori o nacionalnoj osviještenosti vlasnika broda?

AKTIVNOST: izrezane stihove Ivana Trnskog ispjevane povodom porinuća barka ban Mažuranić posložite po redu (rješenje provjeriti na slajdu!)

AKTIVNOST: Kako bi prema vašem mišljenju trebala izgledati zavjetna slika nacionalno osviještenog naručitelja (njemačke, talijanske, hrvatske, engleske nacionalnosti)? Dopunite predložak i osmislite prigodan stih!

Radionica završava prezentacijom radova i prikazom slike *nave Marietta* – jedinom zavjetnom slikom iz Trsatskog svetišta na kojoj su jasno vidljivi simboli hrvatskog narodnog preporoda.

¹⁶ Isto, str. 102.

Daniela Jugo-Superina

Od Kopra do Kastva: Učiteljska škola od 1873. do 1947. godine

Prikaz teme u radionici

Istra je u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća bila poprište neo-bičnog i žestokog sukoba triju nacionalnih pokreta: talijanskog s jedne te slovenskog i hrvatskog s druge strane. Budući da se talijanski *risorgimento* relativno rano proširio među istarskim Talijanima, oni su u drugoj polovici 19. stoljeća ostvarili dobar dio vlastitih preporodnih ciljeva. Imali su uvjerljivu većinu u Istarskom saboru te u gotovo svim gradskim i općinskim vijećima, razvijenu mrežu škola, izdavali su brojne novine i časopise. Slovenci i Hrvati u gradovima su mahom potalijančeni te se proces okrenuo istarskom selu. U tom se trenutku bude slovenski i hrvatski nacionalni pokreti. Malobrojna hrvatska i slovenska inteligencija, iznikla na selu, povezala se na svim razinama – u društvenom, kulturnom i političkom radu.

Istra je od 1815. pa sve do 1918. godine pokrajina Austrijskog primorja uz Trst, Goricu i Gradišku. Istri su priključeni kvarnerski otoci Krk, Cres i Lošinj. Popisi stanovništva jasno pokazuju uspjeh talijanskog pokreta:

Popis	1846.	1890.
Hrvati	134.455	140.713
Slovenci	31.155	44.418
Talijani	60.000	147.417

Ne treba posebno objašnjavati zašto je školstvo bilo u središtu zanimanja suprotstavljenih pokreta i najvažnije poprište nacionalnih sukoba u Istri. Pritom je na prvom mjestu borba za škole na materinskom jeziku. Nužan preduvjet preporoda je školovan učiteljski kadar predan „narodnoj stvari“. Školski sustav do 1869. godine određivao je na osnovnoj razini trogodišnje (trivijalke) i četverogodišnje (glavne) pučke škole. U svakom školskom okrugu trebala je biti jedna normalna (uzorna) škola. Školski okruzi uglavnom su se poklapali s teritorijem pokrajina. Nadzor nad školama povjeren je Crkvi, a učitelji su većinom bili svećenici. Revolucionarna zbivanja 1848. dokončala su nametanje njemačkog jezika u školama te se u pučke škole uvodi materinski jezik. Školovanje za učitelje pučkih škola svodilo se na

tromjesečne i šestomjesečne tečajeve pri uzornim školama, od sredine 19. stoljeća na jednogodišnje tečajeve. Na području Istre nije postojala nijedna uzorna škola, pa su se učiteljski tečajevi održavali pri glavnoj školi u Rovinju.

Državni zakon o školama iz 1869. bitno mijenja i produžava trajanje školovanja. U selima i manjim gradovima postoje opće pučke škole, u većim gradovima građanske škole. Obje traju šest godina te imaju još dvije godine opetovnica (blagdanskih škola) kao pripremu za upisivanje viših škola. Nastavni jezik trebao je biti materinski. Koji će jezik u pojedinom mjestu biti proglašen materinskim jezikom odlučivalo je Pokrajinsko školsko vijeće za Austrijsko primorje sa sjedištem u Trstu, a na prijedlog mjesnih općinskih i gradskih vijeća. Zbog već spomenute dominacije Talijana u ovim lokalnim tijelima, na području Istre kao materinski jezik većinom je određivan talijanski jezik, čak i u gotovo posve hrvatskim i slovenskim krajevima.

Nadzor nad školama oduzet je Crkvi, a svećenicima je zabranjeno obavljanje učiteljskog posla. Ova je odredba u prvi mah uzrokovala veliki manjak učitelja i privremeno zatvaranje brojnih pučkih škola. Naime, učitelji su trebali završiti učiteljsku školu u trajanju od tri, od 1874. u trajanju od četiri godine.

Rovinjski jednogodišnji učiteljski tečaj pretvoren je 1870. u trogodišnju mušku Učiteljsku školu. Zbog vrlo malog broja polaznika škola se ubrzo premješta u Kopar. C.kr. muško učiteljište u Koprju službeno je otvoreno 2. siječnja 1873. godine u zgradi današnje Slovenske gimnazije u Cankarjevoj ulici. Zaslugom školskog nadzornika Antona Klodiča škola je ljeti 1875. ustanovljena s tri odjeljenja: hrvatskim (ilirskim), slovenskim i talijanskim. Službeni jezik bio je pak njemački te su se samo pojedini predmeti podučavali na materinskom jeziku. Od otprilike polovice predmeta koji su se u prvoj godini školovanja održavali na materinskom, u četvrtoj godini njihov se broj svodio na samo dva: materinski jezik i vjeronauk. Jasno je da je stoga težište bilo na intenzivnom učenju njemačkog jezika, što se vrlo brzo pokazalo glavnim problemom, uzrokom ponavljanja razreda ili ispisivanjem mnogih učenika. Od 1885. taj je nesrazmjer donekle ispravljen te se veći broj predmeta podučavao na materinskom jeziku. Teškoća je bila i nepostojanje vježbaonice za hrvatska odjeljenja. Pri školi je postojao sam mali odjel od desetak slovenske djece koji je služio kao vježbaonica za slovenski i hrvatski odjel. U njemu su budući hrvatski učitelji imali velike jezične teškoće u održavanju nastave i sporazumijevanju s malim učenicima.

Broj hrvatskih đaka u koparskoj školi prvih je godina vrlo malen. Godine 1881. maturiralo je svega četvero đaka hrvatskog odjeljenja. Upisivanje ipak postupno raste, najviše zahvaljujući dvogodišnjim pripravnicama za upis u učiteljsku školu. Najviše đaka u Kopar je pristiglo iz pripravnice u

Kastvu osnovane sedamdesetih godina 19. stoljeća. Velika većina učenika dobivala je stipendiju. U 34 godine rada školu je pohađalo 117 hrvatskih đaka, a maturiralo ih je 71.

Učitelji hrvatskog jezika u Kopru slovili su kao „zaštitnici“ i „očevi“ hrvatskih đaka. Bili su to Ivan Milohnić, Fran Matejčić, Fran Franković i Vjekoslav Spinčić. Pritom se najdužim stažem i djelovanjem istaknuo Fran Franković, koji je dobio nadimak „otac hrvatskih učitelja u Istri“. Autor je prve istarske hrvatske početnice. Od koparskih đaka valja istaći književnika i pjesnika Viktora Cara Emina te muzikologa i skladatelja Ivana Matetića Ronjgova.

Radom, atmosferom i prilikama u školi nitko nije bio zadovoljan. Časopis slovenskih učitelja *Učiteljski tovariš* 1901. godine piše:

Na C.kr. učiteljištu u Kopru, na tom djetetu žalosti, jeze i ogorčenja istarskih Hrvata i Slovenaca, bilo je zadnje školske godine u prvom tečaju 5, a u drugom 6 đaka, od tih je palo 8.

Božo Jakovljević, istraživač povijesti školstva u Istri, tvrdi: „Koparska škola bila je kaznionica s 900 zatvorenika i 100 stražara“.

Slovenski književnik Josip Ribičič 1909. godine je zabilježio:

Svaki rad i društveno okupljanje bili su nam zabranjeni. U školi smo učili svirati violinu i klavir, ali ako smo izvan škole osnovali orkestar s potrebnim instrumentima, pa i pjevački zbor, ravnateljstvo nam je zaplijenilo instrumente i pjevački zbor zabranilo. Grlo nam nisu mogli zaplijeniti pa smo pjevali.

Čini se da je do najžešćih sukoba došlo na prijelazu stoljeća. Gotovo svakodnevno zbivali su se incidenti, tučnjave i napadi između koparske talijanske mladeži i đaka talijanskih odjeljenja s jedne te slovenskih i hrvatskih đaka s druge strane. Talijanski tisak dodatno raspiruje nesnošljivost tvrdnjama da koparski hrvatski odjel odgaja fanatike zadojene panslavizmom koje predvodi profesor Spinčić. Posljedica je bilo premještanje Spinčića najprije u Učiteljsku školu u Goricu te uskoro i otpuštanje iz državne službe Dramatičan telegram poslao je Matko Mandić dana 9. travnja 1897. Spinčiću u Beč:

Svi naši đaci napustili su bijegom Kopar radi neprestanih napadaja. Jučer napadali opet naše... Subotu udaren u Kopru Franković kamenom u glavu, utorak napala Signoria pred preparacijom kamenjem slavenske pitomce, mnogo teško ranjenih, navečer istog dana napali ponovo pitomce... U 9 sati napali kamenjem stanove slovenskih đaka, danas od straha đaci nisu došli u školu. Od pozvane strane neima nikakve zaštite... pomozite.

S obzirom na to da se stanje nije popravilo, Istarski sabor zahtijevao je osnivanje tri zasebne učiteljske škole. Kad se isto nije ostvarilo, 1902. Sabor je blokirao sva sredstva namijenjena školama u Istri. Pritisak je donio rezultate pa se 1905. hrvatski odjel preselio u Kastav, a slovenski 1909. u Goricu. U Kopru je ostala samo talijanska muška Učiteljska škola.

Mjesto premještanja hrvatske muške Učiteljske škole izazvalo je prvi veći razdor u redovima istarskih preporoditelja. Protiv Kastva su bili svi izuzev Vjekoslava Spinčića i Matka Laginje. Ipak, ugled i zasluge spomenute dvojice te uloga Kastva kao prvog preporodnog istarskog središta su prevagnuli. Prvi su đaci stigli u Kastav u prosincu 1905. Za ravnatelja je imenovan profesor Franković.

Dva su odjela bila smještena u kastavskom Narodnom domu, a dva u pučkoj školi. Već 1912. započela je gradnja nove školske zgrade koja je dovršena 1914. Kastav je darovao zemljište te je snosio jednu četvrtinu ukupnih troškova gradnje i opremanja škole. Danas je ovdje smještena Osnovna škola Milan Brozović. Smještajem u Kastav riješen je i problem vježbaonice.

Ravnatelj Franković 1909. odlazi na bolovanje i uskoro u mirovinu. Na ravnateljskom mjestu zamijenio ga je profesor prirodne grupe predmeta Vladimir Nazor. Godine 1918. škola se preustrojila te počinje upisivati i djevojke, buduće učiteljice. Dotad je mušku Učiteljsku školu u Kastvu završilo 126 učenika. Za vrijeme kratke talijanske okupacije 1919/1920. uveden je talijanski jezik kao nastavni te su dovedeni talijanski učitelji.

Međuratno razdoblje za Učiteljsku školu bilo je puno teškoća. Najprije je 1921. ukinuta pripravnica, što je umnogome smanjilo broj učenika. Nemar i nebriga nove države sve više pritišću te je škola 1929. ukinuta na godinu dana. Velikim zalaganjem profesora i kastavske gradske vlasti je ponovno otvorena. Ukinuta je 1936. godine i nije se obnavljala do 1943. godine.

Od 1921. do 1936. godine u Kastvu je maturiralo 193 učenika. Ravnatelji su bili Jakov Jakac, Dragutin Grdenić i Josip Ribarić. Istaknuti su profesori Ante Rubeša, Vinko Rubeša, Fran Baf i Rudolf Saršon. Osim prosvjetnog rada, spomenuti učitelji bili su nositelji društvenih i kulturnih zbivanja u Kastvu, od održavanja predavanja u Čitalnici do vođenja kulturno-umjetničkih skupina. Baf i Saršon autori su čuvene početnice koja se koristila u čitavoj prvoj Jugoslaviji.

Posljednji čin Učiteljske škole odigran je tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Nakon kapitulacije Italije kastavska škola je obnovljena te se je kratko održavao tečaj za partizanske učitelje. Učiteljska škola ponovno je proradila ujesen 1945. nakon brze obnove devastirane školske zgrade. Uz redovan rad provode se ubrzani jednogodišnji učiteljski tečajevi zbog potreba popunjavanja desetkovanog učiteljskog kadra na području

Istre i Hrvatskog primorja. Državne vlasti bile su stava da bi Učiteljska škola ipak trebala biti smještena u većem gradskom središtu. Stoga se Učiteljska škola 1947. premjestila u Rijeku. Kasnijih desetljeća prerasla je u Pedagošku akademiju te zatim u današnji Filozofski fakultet i Učiteljski fakultet riječkog Sveučilišta.

Povijest Učiteljske škole jasno izražava smjenu država te političke i društvene prilike. U austrougarskom razdoblju škola je postala poprište nacionalnih sukoba pokreta. U međuratnoj jugoslavenskoj državi bila je žrtva zanemarivanja tada rubnog istarskog područja. Ipak, učitelji i učenici koprarske i kastavske škole bili su nositelji i vođe hrvatskog preporoda, društveni i kulturni radnici i predvodnici. Škola je iznijela generacije učitelja koji su u istarskim i primorskim gradovima i selima opismenjivali, oplemenjivali i odgajali tisuće djece.

Opis radionice

Radionica je namijenjena skupini od tridesetak sudionika podijeljenih u šest skupina. Rad započinje čitanjem pjesme Rikarda Katalinića Jeretova „Učiteljska koračnica“ objavljene u 1. broju časopisa *Narodna prosvjeta* koja je izdavalo istoimeno učiteljsko društvo (Prilog 1).

Slijedi izlaganje o povijesti Učiteljske škole uz računalnu prezentaciju. Središnji dio radionice čini rad na odabranim člancima iz *Naše sloge* i *Narodne prosvjete* (Prilog 2). Rad je vođen radnim listovima s uputama i zadacima (Prilog 3). Svaka skupina dobiva kopije jednog ili dva članka. Teme članaka odnose se na općenite povijesne preglede istarskog školstva, prilike u Učiteljskoj školi u Koprui, sukob talijanskog i hrvatskog pokreta te premještanje hrvatskog odjeljenja u Kastav. U člancima se iz sadržaja i stila pisanja razabire duh hrvatskog preporodnog pokreta u Istri.

Nakon čitanja i rješavanja zadataka skupina kratko izvještava o zadanim tekstovima te čita rješenja zadataka. Moguće je dopustiti kraću raspravu ili dodatno pojašnjavanje nakon izlaganja svake skupine. Radionica se zaključuje pogovorom tijekom kojeg bi sudionici trebali sintetizirati prezentirane i obrađene sadržaje.

Prilozi za rad u radionici

Rikard Katalinić Jeretov: *Učiteljska koračnica*

(*Narodna prosvjeta*, br. 2, Pula 1906)

Prosvjeta je živa snaga,
Dašak vjetra pramaljetna,
Štono budi novo cv'jeće
Iza zimskog dana sjetna.
Golubica s granom mira,
Pobjednica crnih hila,
Ona leti sa visina
Umna čela, jakih krila.

Pali zemljom sunce znanja
Roblju priča o slobodi,
Proti sili i nasilju
I tiranstvu borbu vodi...
Trga lance i okove,
I podiže srca pala,
Svećenica prava, vječna
Svih ljudskih idejala.

D'jeli svakom hljebac znanja,
Ona ljudstvo ljudstvom stvara
I uzdiže nemoćnike,
Nasilnike sve obara;
Ista braća svi joj ljudi
Sirotinju ponajveću
Pritište na svoje grudi!

Dižite joj svuda hrame,
palite joj zublje svuda,
Neka jedan velji tempal
Budi njojzi rodna gruda!
Prosvjetljena Istra mlada,
Povraćena rodnoj vjeri,
Hrvatskoj će kliknut sretna:
„Evo, majko, tvoje kćeri!“

Od Kopra do Kastva Učiteljska škola 1872-1947.

Radni listić

Surove navale koparskih talijanaša – vijest

Izvor: *Naša sloga*, br. 14, Trst, 8. 4. 1897, str. 2.

Napomena: „Signoria“ doslovce znači „talijanska gospoda“, u ovom slučaju u ironičnom smislu.

Pitanja:

1. Kratko opišite događaje u Kopru dana 3. travnja 1897. i 7. travnja 1897. godine.

2. Kako ironično autor naziva ove napade (početak drugog odlomka)?

Interpelacija istarskih zastupnika u Carevinskom vijeću

Izvor: *Naša sloga*, br. 15, Trst, 15. 4. 1897, str. 1.

Pitanja:

1. Kako su istarski zastupnici u Beču primili vijesti o napadima u Kopru?

2. Zašto se obraćaju izravno predsjedniku austrijske vlade?

3. Što zahtijevaju od predsjednika austrijske vlade?

Kratko zapišite opći zaključak grupe o pročitanoj vijesti i interpelaciji (opći dojam, stil pisanja, mogući cilj koji su autori nastojali postići).

Nera Malbaša Kovačić

Opatija i Volosko na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – prikaz terenskog rada

Kratka povijest Opatije i Voloskog kao uvod u terenski rad

Grad Opatija dobio je ime po benediktinskoj opatiji Sv. Jakova, koja se prvi put spominje godine 1453. Otada će proći gotovo četiri stoljeća dok Opatija ne izraste iz malog pomorskog i ribarskog naselja u prestižno zimovalište i ljetovalište na Kvarneru. Uspon Opatije kao turističkog mjesta započeo je 1838. godine, kada je izgrađena prometna mreža uz more. Prometnica od Rijeke do Voloskog kao da je potaknula početak turističkog razvoja Opatije. Nov poticaj razvoju Opatije dala je gradnja Vile Angioline 1844. godine. Izgradio ju je Iginio Scarpa, riječki patricij, u čast svoje supruge Angioline, po kojoj je vila i dobila ime. Otada su u Opatiju počeli stizati na ljetovanje pripadnici aristokracije i bogati poslovni ljudi sa svojim obiteljima. Među prvim gostima bio je ban Josip Jelačić sa suprugom Sofijom. Iginio Scarpa dao je 1845. godine izgraditi i prekrasan perivoj u kojem je zasađeno egzotično raslinje iz cijelog svijeta što su mu ga donosili obiteljski prijatelji i pomorski kapetani.

Željeznička pruga od Pivke do Matulja i Rijeke koju je 1873. dao izgraditi direktor bečkog Društva južnih željeznica Friedrich Julius Schüller potakla je daljnji razvoj obalnih gradova. Željeznica je stigla do Matulja, malog mjesta u neposrednom zaleđu Opatije. Time je otvoren put razvoja turizma u Voloskom, Opatiji, Iki i Lovranu. Naime, iz „matujskog štaciona“ sve do Lovrana, bečka gospoda išla su kočijama i kasnije tramvajima. Opatija postaje tijekom cijele godine prestižno boravište uglednih osoba. Dana 27. ožujka 1884. svečano je otvoren i prvi hotel „Kvarner“. Nakon njegove izgradnje podižu se i drugi hoteli, ljetnikovci i vile. Opatija postaje omiljena destinacija bogatih, slavni i okrunjenih ljudi iz cijelog svijeta. Za zabavu gostiju organiziraju se izleti brodom duž cijelog Kvarnerskog zaljeva. Uspostavljena je i redovna brodska linija (Rijeka – Volosko – Ika – Lovran) koja je Opatiju povezala s Rijekom.

U Opatiju je 1883. stigao i ugledni liječnik Julius Glax koji je bio oduševljen opatijskom klimom i njenim lječilišnim mogućnostima. On i njegov kolega i prijatelj kirurg Theodore Billroth odlučili su potaknuti gradnju lječilišta u Opatiji. Tako je godine 1889. Opatija proglašena i prvim morskim klimatskim lječilištem na Jadranu.

Godine 1885. započela je izgradnja obalnog puta, poznatog pod imenom Lungomare, a on je započinjao u Voloskom, kroz Opatiju, pa sve do Lovrana. Obalni put je sagrađen na inicijativu Društva za uljepšavanje Opatije. Godinu dana poslije Opatija dobiva električnu rasvjetu i struju, a sljedeće 1887. godine dobila je i vodovod. Opatiju su posjetili i rumunjski kralj Carol I. i njegova supruga, kraljica Elizabeta, koja je poznatija kao pjesnikinja pod pseudonimom Carmen Sylvia. Kraljica Elizabeta ostavila je svoj poseban trag u Opatiji. Dala je izgraditi iznad Opatije prekrasno šetalište kroz šumu. Godine 1908. uspostavljen je i tramvajski promet između Matulja, Opatije i Lovrana. Opatijski tramvaj kojega je trasa bila duga 12 kilometara, zamijenio je poštansku kočiju i popravio loše brodske veze. Imao je trinaest lokomotiva i pet putničkih kola. Tramvajska veza ukinuta je 1933. godine, a zamijenili su je automobili.

Uspon Opatije početkom 20. stoljeća prekinuo je Prvi svjetski rat. Godine 1920. ugovorom u mjestu Rapallo između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS Opatija je pripala Italiji. Nova granica spriječila je dolazak brojnih stranih gostiju i usporila turistički rast Opatije.

Opis terenskog rada

Terenski rad je namijenjen učenicima i ima neke svoje osobitosti. Učenici uglavnom samostalno istražuju lokacije, a kao orijentacija i pomoć služe im radne mape. U njima su zadatci koje treba obaviti tijekom terenskog rada. Učitelji i nastavnici kreiraju radnu mapu za učenike, daju im upute prije početka terenskog rada i nakon njegova završetka raspravljaju s učenicima o obavljenim zadacima i dojmovima. Na kraju se izrađuje plakat. Učitelji i nastavnici, njih ukupno 25, upoznali su se s ovim posebnim oblikom terenske nastave na način da su poput učenika podijeljeni u pet manjih skupina te su samostalno prošli određenim lokacijama pomažući se pritom radnom mapom. Svaka skupina je nakon uvodnog izlaganja izabrala ime koje je povezano s poviješću grada Opatije.

Središnji dio terenskog rada je samostalni obilazak pojedinih lokacija, njihovo fotografiranje i rješavanje zadataka u radnoj mapi.

Ovaj oblik terenskog rada zaključuje se izradom plakata, čime sudionici prezentiraju stečene spoznaje i dojmove.

Opatija i Volosko na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Radna mapa

Djevojka s galebom

Prije više od stotinu godina današnja je opatijska rivijera slovila kao jedna od najatraktivnijih destinacija Austro-Ugarske Monarhije i privlačila je brojne kraljeve, aristokraciju i umjetnike. Krajem 19. st. Opatija je službeno proglašena i lječilištem. Priznati medicinari hvalili su prednosti lokalne klime, pa su sagrađeni brojni sanatoriji, kupališta i hoteli. Mnogi od njih ostali su sačuvani do danas.

Obalno šetalište dugo je 12 km i povezuje Volosko, Opatiju, Ičiće, Iku i Lovran. No, ne bojte se – vi ćete prijeći samo njegov kraći dio. Na svakom ćete koraku naići na neku zanimljivost koja priča o povijesti ovog kraja...

Želim vam ugodnu i poučnu šetnju!

Dragi sudionici terenskog rada! Dobro jutro! Jeste li spremni?

Upišite vrijeme početka rada: _____

Imat ćete dovoljno vremena, ali ipak pripazite! Držite se zadanih termina!

Pročitajte prvi dio teksta i krenite u izvršavanje zadatka koji će vam omogućiti da upoznate dio povijesti Opatije i Voloskog. Krenimo u „povijesnu avanturu“.

Kupalište Slatina

Nalazite se na kupalištu Slatina.

Slatina = slani mineralni izvor. U našem slučaju ušće potoka Vrutki u more. Vrulje su dale najprije ime uvali, potom i zaleđu, vili i hotelu. Najveća plaža u Opatiji, savršeno u skladu s opatijskim secesijskim fasadama, spomenicima i kamelijama.

Osvrnite se oko sebe i pogledajte skulpturu poznatog književnika i natpis na njoj te odgovorite:

O kome je riječ? _____

Znate li čiji je veliki prijatelj on bio? _____

Kada je skulptura napravljena? _____

Pronađite tko je i kome darovao skulpturu. _____

More je s vaše desne strane. Na obalnom ste šetalištu cara Franje Josipa I. Obalni put, dugačak 12 km, poznatiji je kao *Lungo mare*. Povezuje mjesta Volosko, Opatiju, Ičiće, Iku i Lovran. Duž trase šetališta podignuta su spomen-obilježja znamenitim osobama koje su boravile u Opatiji.

Franjo Josip I.

Franjo Josip I, austro-ugarski car. Došao je na vlast s 18 godina, kada se prijestolja odrekao Ferdinand II. Na prijestolju se zadržao punih 68 godina i uz englesku caricu Viktoriju II. bio je vladar koji je najdulje vladao. Za prekrasna sunčana dana 29. ožujka 1894. silazi s vlaka na matuljskoj postaji, izazivajući veliku radoznalost u tisku onoga doba. Za posjeta zaputi se i u Volosko, k staroj toskanskoj nadvojvotkinji. Drugi put car je posjetio Opatiju 1904, da bi otvorio kršćansku nekatoličku (evangeličku) crkvu izgrađenu za turiste iz Sjeverne Europe. Susreo se i s švedsko-norveškim kraljem Oskarom II. Zadržao se dva dana.

Zastanite kod ploče s lijeve strane i prepišite:

Obalno šetalište _____ – _____ (*god.*)

Elizabeta Wittelsbach zvana Sissi

Supruga Franje Josipa I. bila je Elizabeta Wittelsbach zvana Sissi (1837–1898). U nekoliko navrata boravila je u Opatiji. Tragična smrt snašla ju je 10. rujna 1898. u 61. godini, kada je probodena nožem talijanskog anarhista Luigia Lucchenija na brodu koji ju je trebao prevesti iz Geneve u Montreux.

Krenite dalje obalnom šetnicom cara Franje Josipa I. Došli ste do natpisa na zidu koji se nalazi s lijeve strane.

Pročitajte ga.

Tko je bio Jozef Piłsudski? _____

Kada je boravio u Opatiji? _____

Ako naiđete na uličnog svirača, skupite nešto sitnša i dobacite mu ga.

Djevojka s galebom 2

S vaše je desne strane „Djevojka s galebom“, djelo kipara Zvonka Cara, koja je 1956. postavljena na hrid. Postala je simbol grada. Dotada je ondje stajao kip „Madonne del Mare“, koja je bila postavljena da bdije nad dušom grofa Arthura Kesselstadta, nestalog u proljetnoj oluji na moru godine 1891.

ZANIMLJIVOST

Originalni kip Djevojke s galebom imao je i ribu – u galebovu kljunu, koja je u jednom trenutku nestala. Model za popularnu „Opatijku“ bila je Jelena Jendrašić iz Crikvenice.

Krenite naprijed i doći ćete do Umjetničkog paviljona Juraj Šporer.

JESTE LI ZNALI?

Ovaj je paviljon danas izložbeni prostor, a nekada je bila poznata austro-ugarska slastičarnica „Glacier“, u koju su ekspresnim vlakom svakog jutra stizale svježe torte iz Beča i Budimpešte

ZANIMLJIVOST

Do 1885. ovdje se nalazilo groblje. Navodno su dva zaposlenika na kupalištu 17. lipnja 1881. otvorila grob Ivana Varljena, probola ga glogovim kolcem i vratila u grob, jer su pokojnika smatrali vampirom.

Na paviljonu pronađite spomen-ploču i nadopunite:

Juraj Šporer

1794. – _____; liječnik i _____ književnik;

Pokretač razvoja Opatije _____ i _____ u 19. st.

Spustite se stubama u Park Sv. Jakova i provjerite možete li svi sjesti na skulpture koje su ondje postavljene.

Koliko je skulptura postavljeno? _____

Koliko vas je ostalo bez skulpture? _____

FOTOGRAFIRAJTE!

Crkva sv. Jakova

Krenite prema stubama. Na dnu stuba krenite lijevo. Pred vama je stražnja strana crkve Sv. Jakova (taj je svetac ujedno i zaštitnik grada Opatije).

Na njoj potražite medaljon velikog prijatelja Opatije.

O kojoj se osobi radi? _____, _____

ZANIMLJIVOST

Zahvaljujući njemu i Šporeru, Opatija je 1889. službeno proglašena prvim balneološkim lječilištem na Jadranu.

Znate li što je BALNEOLOGIJA? To je znanost o ljekovitoj primjeni morskih kupki.

Nastavite istim smjerom do dalekozora. Pođite dalje.

Doći ćete do najstarijeg hotela na istočnoj obali Jadrana, a to je hotel _____ . U početku je bio sanatorij za plućne bolesti za plemstvo i uglednike.

Pronađite na hotelu koje je godine izgrađen. _____

Koliko godina turizma slavi Opatija danas? _____

Hotel „Kvarner“

Krajem 19. st austrijsko plemstvo i poslovni ljudi te slavni liječnici počeli su pokazivati sve veći interes za kvarnerski biser, jedni zbog snobizma, a drugi da bi korisno uložili svoj kapital. Alzašanin Friedrich Julius Schüller izgradio je hotel na kvarnerskoj rivijeri i dao mu ime *Quarnero*. Njegova je izgradnja započela na mjestu vinograda obitelji Tomašić 1883, a upravljanje izgradnjom hotela povjereno je inspektoru Južnih željeznica Oswaldu Messeu: on je dovršio posao za deset mjeseci. Istodobno je izgrađen i paviljon sa zatvorenim bazenom za kupke u zagrijanoj morskoj vodi, kupalište s odijeljenim kabinama za muškarce i žene, obalni put i razni drugi objekti. Pročelje Hotela Kvarner do danas je ostalo nepromijenjeno, a svečano je otvoren 27. ožujka 1884. Tada je imao 60 soba.

Navedite barem jednu manifestaciju koja se ovdje održava.

Pronađite na plesnom podiju bistu Mr. Morgena! Što znate o njemu?

Krenite dalje. Dolazite do prijelaza betonskog u šljunčani dio *Lungo mara*.

Bista A. P. Čehova

Pronađite bistu Antona Pavloviča Čehova i kraj nje se **FOTOGRAFIRAJTE!** Čehov je Opatiju posjetio početkom listopada 1894. Imao je 34 godine i bio je krhka zdravlja. U Opatiju stiže za tmurnih i kišovitih dana koji su ga oneraspoložili, pa o svom boravku i o samom mjestu u pismima prijateljima i noveli „Arianna“ nije pisao suviše pohvalno.

Pogledajte vilu ispred sebe. To je Vila _____ .

U Vili Amaliji odsjedali su „bolji gosti“, a među njima i poznata američka balerina Isadora Duncan, kojoj je treperenje palminih listova dalo inspiraciju za nove plesne pokrete.

Isadora Duncan

Isadora Duncan (1878–1927) velika američka plesačica, supruga ruskog pjesnika Sergeja Jesenjina. Prešla je Atlantik da bi došla u Pariz. Ubrzo zatim odlazi u Mađarsku, gdje ljepotom svojega plesa i mladošću osvaja publiku. Međutim, shrvana potištenošću zbog nesretne ljubavi traži ozdravljenje u toplicama, zaklinjući se da više nikada neće svoju umjetnost žrtvovati ljubavi. Vraća se na pozornicu i ponovo osvaja publiku. Godine 1902. dolazi u Opatiju sa svojom sestrom Elizabetom. U Opatiji je upoznala ljubav prema

krajoliku, bujanje života. Posebno je bila vezana uz jednu opatijsku palmu koja je zahvaljujući Izidori ušla u povijest plesne umjetnosti.

S lijeve strane ugledat ćete skulpturu opatijske kiparice Tatjane Kostanjević.

Prepišite izreku Isadore Duncan.

Nastavite desnim puteljkom prema Parku Angiolina – prolazite kraj Vile Angioline.

JESTE LI ZNALI ?

Vilu Angiolinu izgradio je 1832. riječki patricij i trgovac Iginio Ritter Scarpa. Neuglednu kuću koju je kupio 1844. pretvorio je u raskošnu vilu. Nazvao ju je po svojoj supruzi. Godine 1875. obitelj Scarpa prodaje vilu grofu Victoru Chorinskyju. Danas se u vili nalazi Muzej turizma.

Prepišite radno vrijeme Muzeja turizma _____

Uđite u prostorije Muzeja i pogledajte izložbu „Prvi hoteli na Jadranu“.

Nakon što ste pogledali izložbu, pobrojite koliko klupica okružuje park ispred Vile Angioline.

Provjerite koliko vas komotno sjedne na jednu klupicu, odakle ljeti možete uživati u glazbi koja dopire s obližnjeg glazbenog paviljona ispred kojeg stoji kip violinista Jana Kubelika.

NAPRAVITE NEKOLIKO FOTOGRAFIJA!

JESTE LI ZNALI?

Od 1885. godine u Parku Angiolina pronašlo je dom više od 150 biljnih vrsta iz cijeloga svijeta. Među njima počasnno mjesto zauzima simbol Opatije – kamelija. Park je podijeljen na 60 polja i ima površinu od 3,64 ha.

ZANIMLJIVOST

Kameliju je s Filipina u Europu prokrijumčario jezuit Camelus.

Potražite pa zapišite najmanje 3 vrste biljaka koje su u park dopremljene s drugih kontinenata. _____

Nastavite dalje. Neka vam Ljetna pozornica ostane s desne strane.

Uživajte u prirodi. Prolazite pored grafita. Zapišite pet osoba koje su ovjekovječene grafitom

Došli ste pred izlaz iz parka. Lijevo od vas je info-ploča grada Opatije. Potražite što je sve zabranjeno činiti u parku.

Iziđite iz parka. Prijeđite preko pješačkog prijelaza. Nogostupom krenite lijevo.

S vaše lijeve strane je bista književnika nobelovca. Riječ je o _____

Koje je godine ovaj pisac dobio Nobelovu nagradu i za koji roman?

Krenite dalje.

Došli ste do Yacht cluba. Zastanite kod jelovnika i odgovorite:

Koje je predjelo najskuplje i koliko košta? _____

Znamo da su vam narasle zazubice: stoga progutajte slinu, stisnite zube i krenite naprijed.

Došli ste do lučice Dražica.

Dražica obuhvaća dio obale između Škrbića (potoka Tomaševac) i 100 metara prema jugu. Draga = slavenski = dol, uvala. Nekada se tim imenom nazivao i izvor pitke vode u uvali.

Koliko je taksija u lučici? _____

Kupalište Tomaševac

Nastavite šetnju. Došli ste do Kupališta Tomaševac.

Tomaševac – uvala, potok granica između Opatije i Škrbića, stubište i kupalište. U vezi je s prezimenom Tomašić: to je njihov škrbićanski imperij, to je njihovo kupalište.

Potražite ploču plave boje. Kada je kupalište sagrađeno?

Jeste li umorni? Vrijeme je za odmor i osvježenje uz piće!

Dokumentirajte odmor zajedničkom **FOTOGRAFIJOM!**

Poslije prve stanke !

ČESTITAMO NA DOSADAŠNJOJ AKTIVNOSTI,

SAMO HRABRO NAPRIJED!

Krenite dalje, prema Voloskom.

Koji se veliki hotel nalazi s vaše lijeve strane? _____

Evo vas, došli ste do benzinske crpke Škrbići.

Škrbići = škrba = krnji zub, briga... Škrbići su nekada pripadali Voloskom po katastarskoj i pravnoj razdiobi, a po crkvenoj Opatiji. Opatijske su maj-

ke početkom 20. st prihvaćale ženidbene ideje svojih sinova hladno: „Ni ona domaća, ona je od Škrbić.“

Krenite dalje. Pred vama je uzak natkriveni prolaz.

Kako se zove hotel u njegovoj blizini? _____ .

Došli ste do ploče koju je podiglo mađarsko društvo „Baross“.

Kome je ploča podignuta? _____

Krenite naprijed do dječjeg igrališta i kupališta Lipovica.

Lipovica = potok, uvala u koju utječe more, stubište i područje pod Novom cestom između istoimenog potoka i Voloskog. Krajem 18. st. u Voloskom se otvara škola koju polaze Opatijci. Djetinstvo polaznika škole u Voloskom ostaje više u znaku traume koju su djeca proživljavala putem do Voloskog, kroz nekadašnje gustiše Lipovice. Tu su se okupljali različiti probisvijeti i besposličari koji su prepadali učenike i mlatili ih iz čista mira. U drugoj polovici 19. st. na prostoru Lipovice nalazilo se brodogradilište Ivana Minaka iz Oprića.

Vlasnica ružičaste kuće

Krenite dalje i naići ćete na vilu tamnoružičaste boje.

Tko je vlasnica ružičaste kuće? _____

Pazite: pješačit ćete malo dulje do Voloskog, zato se nemojte zabrinuti.

Jedan od zadataka na *Lungo maru* vam je da putem do Voloskog izbrojite ulične svjetiljke.

Dolazite do jednog od proširenja gdje ćete na zidu pronaći reljef, pa prepisite; *Heinrich* _____

1820. _____ – 1895. _____

JESTE LI ZNALI?

Ovaj pomorski kapetan i pjesnik izradio je vrijedan reljef Jadrana te osnovao jedriličarsko društvo „Opatija“.

Krenite dalje. Prolazite restoran „Evergreen“. Došli ste do kraja *Lungo mara*.

JESTE LI ZNALI?

Šetnica odnosno obalni put nekada se zvao Friedrich-Schüler-Strandpromenade od Voloskog do Opatije, a počela se graditi 1885. Izletničku stazu dao je izgraditi Österreichischer Touristen Club odnosno njegov čelnik Anton Silberhubert. Godine 1889. Opatija je službeno proglašena lječilišnim mjestom te je izgrađena šetnica koja vodi od Voloskog do Slatine. Južni dio od Opatije do Lovrana dovršen je 1911.

Odgovorite: Tko je dao izgraditi obalni put? Koliko je dug danas?

Andrija Mohorovičić

Zastanite kod špine, možete se osvježiti! Još malo, pa ste na cilju. U mjestu ste u kojem se rodio jedan od naših najpoznatijih znanstvenika. Nalazite se pokraj njegove rodne kuće, pred kojom stoji njegovo poprsje. Tko je to?

Upišite ime i prezime i podatke o osobi:

Volosko _____ (godina rođenja)

Zagreb _____ (godina smrti)

Povodom koje obljetnice je bista postavljena? _____

Tko je bistu postavio? _____

Pročitajte sljedeći tekst:

Andrija Mohorovičić je u Voloskom završio osnovnu školu, a gimnaziju u Rijeci. Studij matematike i fizike Filozofskog fakulteta u Pragu. Po završenom studiju predavao je najprije na gimnaziji u Zagrebu, na realci u Osijeku te na Nautičkoj školi u Bakru. Na vlastitu molbu premješten je na realku u Zagrebu, gdje postaje i upraviteljem tadašnjega Meteorološkog opservatorija na Griču. Za doktora filozofije promoviran je na zagrebačkom Sveučilištu. Znanstvenu karijeru započeo u nautičkoj školi u Bakru, gdje dolazi u dodir s meteorologijom. Osnovao je i meteorološku postaju u Bakru 1887. Jedan je od utemeljitelja „Društva za potporu siromašnih i vriednih učenika.

JESTE LI ZNALI?

Andrija Mohorovičić bio je opčinjen prirodom, znajući da njezinoj snazi ništa ne može biti suparnikom. Taj se upravitelj zagrebačkoga Meteorološkog opservatorija posvetio seizmologiji izučavajući potrese. Utvrdio je da se na dubini od oko 55 km potresni valovi šire brže zbog naglog povećanja gustoće Zemlje. Ta je tanka ploha njemu u čast prozvana Moho.

ZANIMLJIVOST

Već u petnaestoj godini uz materinski jezik savladao je talijanski, engleski, francuski, a poslije i njemački, češki te latinski i starogrčki. Jedan krater na tamnoj strani Mjeseca nosi ime Andrije Mohorovičića.

Krenite dalje uskim prolazom između dvije smokve i doznajte kraj čije se rodne kuće nalazite. _____

FOTOGRAFIRAJTE se kraj rodne kuće ovog znanstvenika.

Krenite dalje obalom Frana Supila. Zastanite kod šterne = gusterne = bunara. Oblik kojeg geometrijskog lika ima tlocrt šterne? _____

Krenite dalje ravno obalom, do restorana *Mili*. Pronađite desno od ulaza u restoran *najveću dragocjenost ovog restorana* i zapišite što je to.

Krenite dalje obalom Frana Supila, prema info-ploči mjesta Volosko i pronađite mjesto na kojem se nalazite.

Nadalje krenite prema kružnom toku.

Ogledajte se oko sebe i odgovorite:

Koje su boje svjetionici koje vidite? _____

FOTOGRAFIRAJTE! Zamolite nekoga da vas fotografira tako da se vidi svjetionik s vaše desne strane.

Krenite dalje obalom Frana Supila. S desne strane nalazi se vaterpolo igralište.

Pronađite kako se zove vaterpolo klub i na kojoj adresi su njihove prostorije.

Na istoj zgradi nalazi se i ploča naše najstarije osiguravateljske kuće koja je osnovana _____ godine.

Kako se zove najstarija osiguravateljska kuća? _____

Frano Supilo

Krenite dalje obalom Frana Supila. Došli ste do ploče s imenom F. Supila.

Frano Supilo: u vodstvo Stranke prava izabran je 1895. Nakon raskola u stranci istupa protiv Josipa Franka, a od 1900. djeluje u Rijeci kao povjerenik pravaša Dalmacije. 2. siječnja 1900. utemeljio je Novi list. U nekoliko navrata mijenja svoje političke stavove. Načelo svoje politike iznio je u Riječkoj rezoluciji i programu Hrvatsko-srpske koalicije, koju je s vremenom zbog neslaganja s vodstvom i napustio. Godine 1906. izabran je u Sabor, a u montiranom Friedjungovom procesu 1909, kojim su ga velikoaustrijski krugovi željeli kompromitirati i politički onemogućiti, uspio se obraniti, ali je morao istupiti iz Koalicije. Po izbijanju Prvog svjetskog rata odlazi u Italiju. Sudjeluje u pokretanju Jugoslavenskog odbora zajedno s Trumbićem i Meštrovićem. Godine 1916. istupa iz Odbora. Umire u Londonu 1917. slomljen psihički i fizički.

Tko je bio Frano Supilo? _____

Koja je godina njegova rođenja i smrti zapisana? _____

Kako se zovu novine koje je pokrenuo Supilo? _____

Kolika je cijena tih novina? _____

Malo dalje prijedite pješački prijelaz, ugledat ćete park. Stubama desno uz park krenite uzbrdo. Idite ravno do „Ribarnice-konobe Volosko“.

Pronađite na oglasnoj ploči konobe cijenu riblje juhe i prženih incuna.

Popnite se strmim stubama u ulicu Andrije Štangera. Idite desno do konobe „Vale Losca“. Krenite dalje ravno uzbrdo, lijevom stranom u Ulicu dr. Ivana Pošćića.

U Ulici dr. Ivana Pošćića i s vaše lijeve strane na broju 15 nalazi se ploča s natpisom:

pročulo se odavdje eterom _____, _____.

Koliko je vremena prošlo otada? _____

FOTOGRAFIRAJTE!

Na ulazu ste u mjesto Volosko.

O samom imenu „Volosko“ vode se žučne rasprave. Neki kažu da dolazi od riječi val, kasnije iskrivljene u vol. Kastavci su lansirali priču o selu Javoriki, gdje su lopovi iskrcavali s brodova ukradene volove, a onda ih odatle vodili u šumu i klali. Selo Javorike prozvano je kasnije po volovima Volosko, a mjesto klanja Klana. Neki kažu da je mjesto dobilo ime prema bogu Volosu.

To je autohtono ribarsko mjesto koje se prvi put spominje 1543. godine

Čestitamo vam na izvršenim zadacima!

Završili ste s terenskim radom. Vidimo se u školi!

Lidija Kosmos

Projektna nastava: Njegovanje tradicije, istraživanje i prezentiranje zavičajne povijesti Malog Lošinja – Ambroz Haračić

Srednja škola Ambroza Haračića u Malom Lošinju nasljednica je nekadašnje Pomorske škole ili Nautice koju su austrijske vlasti proglasile državnom 1855. godine, iako je u Lošinju prije toga još od 1780. godine djelovala privatna obuka pomorcima.

Škola je 2005. godine obilježavala nekoliko značajnih obljetnica: 225 godina od početka pomorskog školstva u Malom Lošinju, 150 godina od osnutka škole kao državne pomorske škole, 150 godišnjica rođenja Ambroza Haračića. Za tu prigodu okupila sam nekoliko zainteresiranih učenika različitih usmjerenja sa ciljem da učenike škole upoznamo kroz izložbu s poviješću škole i s njezinim znamenitom profesorom Ambrozom Haračićem.

Za potrebe izložbe, a nakon proučavanja dostupne literature (većinom članka iz Otočkih ljetopisa koji se objavljuju od 1973. godine) istraživali smo u arhivu Škole, intervjuirali živuće ravnatelje, umirovljene i starije djelatnike Škole, prikupljali fotografski materijal, skice i crteže te snimali kamerom i fotografskim aparatom važne lokalitete i objekte.

Nakon izložbe koju smo priredili s velikim entuzijazmom, učenici su iskazali interes za nastavak rada pa je osnovana grupa slobodnih aktivnosti Mladi povjesničari. U grupu se uključilo desetak nadarenih učenika gimnazijskog usmjerenja koji su iskazivali interes za upoznavanje i istraživanje zavičajne povijesti. Od materijala koji smo prikupili, odmah smo počeli izrađivati Power Point prezentaciju s temom o povijesti škole i o Ambrozu Haračiću.

Već sljedeće školske godine rad je počeo poprimati formu projekta kojem je trebalo osmisliti ciljeve i zadaće, etape i metode rada itd. S obzirom na naše ambicije, shvatili smo da će nam za to biti potrebna i određena financijska sredstva tako da je trebalo pristupiti pronalaženju sponzora.

Ciljevi projekta

1. Povezivanje zavičajne povijesti (povijest pomorstva i pomorske škole, povijest turizma na Otoku, život i rad Ambroza Haračića) s nastavnim programom

2. otkrivanje zaboravljene tradicije i poticanje na očuvanje kulturne baštine grada Malog Lošinja
3. promicanje imena Škole i Grada i pozitivno djelovanje na opće dobro naše zajednice
4. obilježavanje značajnih obljetnica Škole i grada Maloga Lošinja
5. okupljanje ambicioznih i nadarenih srednjoškolaca koji će svojim primjerom rada pozitivno djelovati na ostale
6. poticanje kreativnosti, inovativnosti i stvaralačkih sposobnosti učenika
7. poučavanje o vrednotama kroz proučavanje i promoviranje pozitivnih vrijednosti zaslužnih Lošinjana
8. promicanje bogatstva povijesne i kulturne baštine Lošinja u svrhu turističke ponude i prezentacije Grada
9. organiziranje izložbi, izrada kompjuterskih prezentacija te tiskanje publikacija kako bismo učenicima, ali i stanovnicima Lošinja te njihovim gostima, ponudili materijal za učenje i upoznavanje lokalne povijesti.

Etape izvođenja projekta

U prvoj godina rada Povijesne grupe projekt je imao sljedeće etape:

- određivanje teme i predmeta istraživačkog rada (za svaku školsku godinu zasebno)
- istraživanje i prikupljanje materijala u postojećoj literaturi i arhivima (npr: Arhiv Srednje škole Ambroza Haračića, Državni arhiv u Rijeci, Državni arhiv u Zagrebu, Državni arhiv u Pazinu, Katastar u Malom Lošinju, Botanički zavod na PMF-u u Zagrebu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica itd.)
- pisanje eseja po posebnim pravilima (pravila za kategoriju samostalnog istraživačkog rada iz povijesti određuje Povjerenstvo za natjecanje u srednjim školama) te sudjelovanje na županijskim/državnim natjecanjima
- izrada Power Point prezentacije ili filma u programu Movie Maker
- tiskanje prigodne publikacije
- prezentiranje rada javnosti uz: prigodne izložbe, prezentaciju i promociju publikacije prigodom proslava Dana škole, Dan Grada Malog Lošinja, manifestaciju Dani Ambroza Haračića i druge manifestacije u Gradu
- obilježavanje značajnih obljetnica i datuma vezanih uz Haračićev život i rad (polaganje cvijeća na njegov grob na obljetnicu smrti; proslava Haračićevog rođendana itd.).

Način financiranja projekta

Danas je u školi nemoguće provoditi ikakve izvannastavne sadržaje bez financijskih sredstava. Potrebna su posebna umijeća i snalaženja da bi se pribavila financijska sredstva za ostvarivanje svakog projekta, a uz to valja biti dobro informiran o tome od koga, kako i kada tražiti. Potragu za sponzorima počinjem već u devetom mjesecu kada se javljamo na Natječaj Grada za programe javnih potreba u društvenim djelatnostima te na Natječaj za program javnih potreba Primorsko-goranske županije. Nakon toga upućujem molbe za financiranje drugim gospodarskim subjektima u našem Gradu. Pritom, obavezno navodim ciljeve našeg Projekta, naša ostvarenja i postignuća, planirane aktivnosti za tekuću školsku godinu i na kraju detaljno razrađen financijski plan, odnosno strukturu rashoda.

Do sada su u ovih šest godina naš Projekt financijski podupirali: Primorsko-goranska županija, Grad Mali Lošinj, Turistička zajednica grada Malog Lošinja, poduzeće Jadranka hoteli d.o.o. i poduzeće Lošinjska plovidba turizam d.o.o., Ljekarna Snježana Muškardin Mali Lošinj, Rotary club Mali Lošinj te mnogi drugi privatni poduzetnici. Ostvarivanje Projekta je ovisilo o količini prikupljenih financijskih sredstava pa smo u pravilu ostvarili one aktivnosti čije smo provođenje financijski mogli pokriti.

Naše potrebe su na početku rada bile vezane za nabavku informatičke opreme: laptop, projektor, skener, diktafon, digitalni fotoaparati itd. Nadalje, potrebna su nam bila sredstva za putovanja i daljnje istraživačke aktivnosti u institucijama i arhivima u Rijeci, Zagrebu, Opatiji, Pazinu, Zadru, Trstu itd. Financijski plan je predviđao priređivanje i postavljanje povremenih izložbi u Gradu (Palača Kvarner, Palača Fritzy, Creski muzej, Gradska knjižnica i čitaonica) nakon čega bi izloženi panoi postali stalni postav izložen u holu škole. I konačni cilj nam je bio objavljivanje rezultata našeg rada i istraživanja u prigodnim publikacijama.

Zahvaljujući financijskoj potpori lokalne zajednice, uspjeli smo u ovih šest godina sve zadane ciljeve uspješno ostvariti.

Dani Ambroza Haračića

Godine 2007. Turistička zajednica grada Malog Lošinja i Grad Mali Lošinj pokrenuli su nekoliko manifestacija između ostalog i obilježavanje Dana poznatih i zaslužnih Lošinjana. Pozvani smo na suradnju i s oduševljenjem se odazvali, s obzirom da smo po prvi put mogli istupiti izvan školskih okvira i pokazati građanstvu Lošinja što Mladi povjesničari Srednje škole zapravo rade. Za tu prigodu izradili smo prezentaciju o Ambrozu Haračiću, a uz suradnju s Lošinjskim muzejom postavili izložbu i tiskali prigodni katalog.

Na prvim Danima Ambroza Haračića od 17. do 22. svibnja 2007. u Palači Kvarner u Malom Lošinj, prezentirali smo rezultate našeg dvogodišnjeg istraživačkog rada; 17. svibnja za građanstvo Lošinja, a 22. svibnja 2007, u sklopu obilježavanja Dana bioraznolikosti, i za goste iz Županije i župana Zlatka Komadinu. Tijekom tih dana, našu prezentaciju i izložbu mogli su pogledati i građani Lošinja te strani gosti jer je bila prevedena i na engleski jezik.

Od 2007. redovito sudjelujemo na toj manifestaciji priređujući projekcije, prezentacije, predavanja i izložbe. Svake godine posvećujemo se novoj temi pa smo tako, do sada, na manifestaciji Dani Ambroza Haračića prezentirali sljedeće teme: Ambroz Haračić – najzaslužniji Lošinjan, Znanstveni život u Malom Lošinj na prijelazu stoljeća, Haračićeva botanička istraživanja, Haračićeva uloga u pokretanju turizma na Otoku te rodoljubna i društvena djelatnost Ambroza Haračića (Djakritički Haračić).

Suradnja s različitim institucijama i društvima

Tijekom izvođenja Projekta ostvarena je intenzivna i plodna suradnja s brojnim institucijama, organizacijama i društvima u gradu Malom Lošinj pa i šire. Osim spomenute suradnje s lokalnom zajednicom (Grad Mali Lošinj i Turistička zajednica grada Malog Lošinja), povezali smo se i s brojnim institucijama i udrugama kao što su: Lošinjski muzej, Astronomsko društvo Leo Brenner, Ogranak Matice hrvatske Mali Lošinj, Društvo Naša djeca Mali Lošinj, Gradska knjižnica i čitaonica Mali Lošinj, Udruga sakupljača samoniklog i jestivog bilja Ambroz Haračić, Katedra Čakavskog sabora Cres – Lošinj, Creski muzej pri Pučkom otvorenom učilištu Mali Lošinj i Javna ustanova Priroda iz Rijeke.

Prezentirane i planirane teme

Svake godine definiramo jednu ili dvije nove teme koje prezentiramo pa smo tako do sada obradili:

1. Život i djelovanje Ambroza Haračića
2. Znanstveni život u Malom Lošinj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće
3. Povijest lošinjske Nautice – slavne pomorske škole
4. Početak turizma na otoku Lošinj – analiza prvog turističkog vodiča iz 1888. godine
5. Cresko samoniklo bilje i povijest bilinarenja
6. Preporodno djelovanje Ambroza Haračića – Djakritički Haračić.

U budućnosti planiramo prirediti sljedeće teme:

1. Fotoalbum Ambroza Haračića
2. Pošumljavanje i poljepšavanje Lošinja
3. Klimatološka istraživanja i osnutak meteorološke postaje
4. Svakodnevni život i običaji na Otoku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće
5. Samoniklo i ljekovito bilje u Haračićevim istraživanjima vegetacije Lošinja
6. Poučavanje i školovanje na Otoku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Korelacija s drugim predmetima

Haračićeva univerzalnost, njegova mnogobrojna postignuća na prirodno-znanstvenom radu i njegova društvena angažiranost, potakli su me da vrijeme u kojem je živio sagledam s različitih aspekata i da teme kojima se bavim, povežem sa sadržajem različitih školskih predmeta.

Ambroz Haračić bio je profesor matematike, fizike i kemije u Pomorskoj školi, znanstvenik, proučavatelj klimatoloških prilika, utemeljitelj meteorološkog opservatorija, biolog i botaničar, istraživač vegetacije Otoka, istraživač geografije Otoka, zaslužan za proglašavanje Lošinja klimatskim lječilištima, pokretač pošumljavanja Lošinja, inicijator osnutka Turističkog društva, Narodni zastupnik i rodoljub.

Bogatstvo Haračićevog djelovanja otvorilo mi je mogućnost za povezivanje s različitim predmetima kao što su geografija, fizika, kemija, biologija, sociologija, hrvatski, talijanski i njemački jezik. U Projekt sam uključila mnoge svoje kolege i kolegice, profesore navedenih predmeta i ostvarila iznimno dobru suradnju. Istovremeno sam uspjela u naš Projekt uključiti i neke grupe izvannastavnih aktivnosti naše Škole kao što su Botaničari, Ekolozi i Mladi fizičari.

Dosadašnja postignuća i uspjesi Projekta

Nakon spomenutog angažiranja vezanog za početak manifestacije Dani Ambroza Haračića i nakon pozitivnih reakcija građanstva Lošinja i stranih gostiju, svake godine ostvaren je novi uspjeh.

Godine 2008. prvi put smo se počeli pripremati za Županijsko natjecanje iz povijesti u kategoriji samostalnih istraživačkih radova učenika srednjih škola i osvojili smo 2. mjesto s temom: „Mali Lošinj – centar znanosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“. Sljedeće, 2009. godine, smo na Županijskom natjecanju pobijedili s temom „Lošinjska Nautica – najslavnija pomorska škola na Jadranu“ i nakon toga bili smo upućeni na Državno natjecanje na Krku, na kojem smo osvojili 3. mjesto. Godine 2010. na Državnom natjeca-

nju u Novom Vinodolskom dosegli smo 2. mjesto s temom „Kako je počeo turizam na našem otoku“.

Velikim uspjehom smatramo i naše izložbe u različitim muzejskim, galerijskim i drugim izložbenim prostorima koje smo ostvarili u suradnji s različitim institucijama: 2008. godine izložba Ambroz Haračić osmišljena je u suradnji s Lošinjskim muzejem i postavljena u Kuli (Galerijsko-muzejski prostor u Velom Lošinju); 2009. godine prigodom održavanja 3.dana Ambroza Haračića organizirali smo izložbu i prezentaciju u Palači Kvarner u Malom Lošinju s temom „Haračićev herbarij“; 2010. godine u Palači Arsan u Cresu otvorena je izložba: „Cresko samoniklo, jestivo bilje i povijest bilinarenja“; 2011. godine postavljena je izložba „Foto album Ambroza Haračića“ u Gradskoj knjižnici i čitaonici u Malom Lošinju.

Od ostalih mnogobrojnih postignuća treba izdvojiti: sudjelovanje na Festivalu znanosti 2009. godine pod pokroviteljstvom Ministarstva znanosti s multimedijalnom prezentacijom i predavanjem u Palači Fritzy u Malom Lošinju s temom „Znanstveni život u Malom Lošinju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“; pripremu i organizacija proslave Dana škole 2010. godine s temom „Povijest Pomorske škole u Malom Lošinju“ te objavljivanje našeg članka „Kako je počeo turizam na našem otoku“, 2011. godine u Geografskom horizontu.

Kratak životopis Ambroza Haračića (rezultati istraživanja)

Ambroz Haračić rođen je 5. prosinca 1855. u Malom Lošinju, u obrtničkoj obitelji. Školovao se u Lošinju i Zadru, a potom je studirao u Austriji – isprva u Grazu, a zatim praktičnu filozofiju, matematiku i kemiju u Beču, gdje je i diplomirao 1878. godine. Nakon studija dobio je nastavničko mjesto u Trstu, a 1879. postao je profesor u Pomorskoj školi u Malom Lošinju (Nautica). Predavao je matematiku, fiziku s osnovama kemije, geometriju, parne strojeve, meteorologiju, oceanografiju i algebru. Iste godine kada je počeo s profesorskim radom, započeo je meteorološka opažanja. Mjerio je atmosferski tlak, naoblaku i vjetrove. Godine 1880. Haračić je iz Centralnog instituta za meteorologiju u Beču dobio potrebne instrumente. Redovita opažanja s novim spravama započeo je u svojoj kući, a tablice meteoroloških opažanja slao bi svaki mjesec centrali u Beč, što je objavljivano svake godine u Analima te ustanove. Ravnatelj pomorske škole Eugen Jelčić je 1883/84. uredio da postaja postane školska pa je Haračićeva meteorološka postaja dobila naziv Meteorološki opservatorij C.K. Pomorske škole.

Istovremeno s meteorološkim promatranjima započeo je sistematsko istraživanje vegetacije Lošinja. O flori svog zavičaja objavio je više radova. Uz istraživanja, marljivo je bilježio narodna imena biljaka pa je 1894. god. u

Glasniku Hrvatskog naravoslovnog društva objavio svoj „Prilog za narodnu botaničku nomenklaturu“. U sastavu Botaničkog zavoda Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu nalazi se zbirka *Herbarium Haračić*. Zbirka ima preko 4 000 listova. To je najveća zbirka flore skupljena na jednom od jadranskih otoka. Biljke potječu s 209 različitih lokaliteta.

Godine 1885. Haračić se počeo družiti s dr. Leopoldom Schrötterom, profesorom Bečkog medicinskog fakulteta, specijalistom za bolesti pluća i grla. Schrötter je bio priznati stručnjak klimatologije te je na Kvarneru tražio najprikladnija mjesta za osnivanje turističkih zimovališta. Na njihovim zajedničkim šetnjama Čikatom Haračić ga je upoznao sa svojim znanstvenim klimatološkim i vegetacijskim otkrićima. Schrötter je Haračića potakao da osnuje turističko društvo. Početkom 1886. pokrenuto je osnivanje Turističkog društva u Malom Lošinjju. Predsjednik društva postao je Eugen Jelčić, a potpredsjednik Ambroz Haračić.

Iste godine osnovano je Društvo za pošumljavanje i poljepšavanje Malog Lošinja. Haračić je sastavio statut Društva i kao nadzornik sadnje, uz entuzijazam mnogih sumještana, u studenom 1886. godine započeo s radom na Čikatu. U četiri godine Društvo je zasadilo oko 250 000 sadnica borova. Društvo je, osim što je pridavalo važnost vegetaciji, organiziralo uređenje putova i staza, čišćenje korova, postavljanje klupa. Seljaci su okolne brežuljkaste terene počeli pošumljavati sadnicama iz rasadnika Društva.

Haračić je bio i istraživač geografije otoka. Svoje radove o flori i vegetaciji Lošinja započinjao je geografskim uvodima. Izuzetno je dobro poznao lošinjske toponime koje spominje u svojim radovima i na etiketama svog herbarija. Raspolagao je točnim katastarskim podacima. Prikupljao je demografske i etnografske podatke te se bavio i gospodarskom geografijom Otoka.

S prijatelji se s austrijskim liječnikom i klimatologom dr. Konradom Clarom, docentom balneologije u Grazu, koji je prvi put došao na Lošinj 1885. godine. Dr. Clar je na Lošinj doveo svog sina koji je bolovao od bronhitisa. Dječak se nakon četiri tjedna potpuno oporavio. Zajedno sa Schrötterom započinjaju propagiranje zdravstvenog turizma na Lošinjju. Haračić, Schrötter i Clar postigli su da se Zemaljskim zakonom austrijske vlade u Beču 1892. Mali i Veli Lošinj proglašaju klimatskim lječilištima.

Za zasluge u razvijanju prirodnih znanosti, Haračić je 1904. godine odlikovan redom Viteza Franje Josipa I. U povodu obljetnice Pomorske škole 1905. godine Haračić je objavio svoje najpoznatije djelo „L' isola di Lussin. Il suo clima e la sua vegetazione“. Bilo je to njegovo životno djelo, rezultat svih znanstvenih istraživanja.

U mirovinu je profesor Ambroz Haračić otišao 1911. godine, no to nije bio kraj njegovog društvenog djelovanja. Sudjelovao je u narodnom preporodu

koji je zahvatio Istru i otoke. Bio je aktivan u mnogim preporodnim društvima: Matica hrvatska, Družba sv. Ćirila i Metoda, Posujilnica i Hrvatska čitaonica, a godine 1913. postaje narodnim zastupnikom u istarskom Pokrajinskom saboru u Poreču.

Zajedno s Družbom sv. Ćirila i Metoda pokrenuo je 1914. akciju za otvaranje Hrvatske pomorske škole u Malom Lošinjju, no Prvi svjetski rat onemogućio je ostvarivanje te ideje. Iako je 1914. jednoglasno izabran, po drugi put, na zastupničko mjesto, Prvi svjetski rat prekinuo je djelatnost Istarskog sabora, pa i njegovu zastupničku funkciju.

Ambroz Haračić umro je 1. listopada 1916. godine. Pokopan je na malološinjskom groblju Sv. Martin. Pred smrt je izrazio želju da mu na grobu stoji natpis s imenom i prezimenom na hrvatskom jeziku.

Najzaslužniji Lošinjanin, predani profesor Pomorske škole, klimatolog, biolog, botaničar, istraživač geografije Otoka, meteorolog, pokretač pošumljavanja i začetnik turizma te iznad svega – veliki čovjek i rodoljub na ponos je Školi koja od 1990. godine dobiva ime po svom slavnom profesoru.

Djelovanje profesora Ambroza Haračića između ostalog, osim njegovih prirodoslovnih aktivnosti, vezano je uz preporod i rodoljubne aktivnosti na otoku Lošinjju. Primijetili smo da se većina autora u svojim člancima, raspravama i diskusijama o Haračićevom životu i radu, najviše zadržava na znanstvenim postignućima redovito ostavljajući otvorena pitanja o njegovom djelovanju na ostalim područjima. Upravo su ta pitanja izazov za neka nova istraživanja kojeg su Mladi povjesničari, učenici Matea Vidulić i Fran Kušeta, pokušali savladati u ovoj školskoj godini.

Cilj našeg istraživačkog rada bio je, analizom nama dostupnih povijesnih izvora, potvrditi tezu važnosti Haračićeva isticanja prezimena hrvatskom grafijom u vremenu druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. Tijekom istraživanja stekli smo uvid u Matičnu knjigu krštenih, dokumente Filozofskog fakulteta u Beču, u programe Pomorske škole, nekoliko stotina herbarijskih listova, šest knjiga koje je Haračić napisao, brojne novinske natpise u austrijskim časopisima, turističke vodiče, znanstvene članke, diplomu cara Franje Josipa I, tridesetak dokumenata ostavinske rasprave itd. U brojnim dokumentima našli smo dovoljno dokaza Haračićeve dosljednosti i hrabrosti, odnosno njegove važne preporodne uloge, jer se često u literaturi ističe kako je pisanje prezimena korištenjem dijakritičkih znakova tada imalo izrazito nacionalno obilježje.

U drugoj polovici 19. stoljeća stanovništvo otoka Lošinja bilo je gospodarski, društveno i politički podređeno Talijanima i talijanašima. Takva situacija izazivala je nacionalne sukobe, ali i buđenje nacionalne svijesti.

Nakon školovanja u Malom Lošinj u Zadru Haračić počinje studij u Grazu i nastavlja ga u Beču. Iz evidencije bečkog Filozofskog fakulteta iz 1877. godine saznajemo da je svoje osobne podatke upisivao koristeći diakritičke znake. Nakon studija kratko vrijeme službuje u Trstu nakon čega je premješten u Mali Lošinj. Kako je u lošinjskoj Nautici službeni jezik talijanski, tu činjenicu Haračić je bio primoran prihvatiti, no nije odustao od pisanja prezimena hrvatskom grafijom.

Tada je najveći problem u pomorskim školama bio nedostatak školskih udžbenika, pa su nastavnici bili primorani pisati vlastite. Tadašnji ravnatelj škole, Eugen Jelčić, u svih svojih 96 znanstvenih publikacija i udžbenika potpisivao se talijanskom grafijom – Gelcich. Uz njega, to su činili i profesori: Antonio Budinich, Melchiade Budinich, Nicolò Cosulich pa čak i jedan od vođa preporoda Šime Kvirin Kozulić koji se u svom udžbeniku o pomorskom osiguranju, potpisuje sa Simone Quirino Cosulich. Uvidom u Arhiv naše škole i proučavanjem školskih matičnih knjiga, u to smo se sami uvjerali.

Uz svoje profesorsko zvanje, Haračić je mnogo vremena provodio istražujući i pišući znanstvene radove. U svima se potpisivao hrvatskom grafijom. Napisao je šest knjiga i brojne znanstvene članke u talijanskim i austrijskim stručnim časopisima. Poimajući ljubav prema domovini u duhu romantizma, kao jedinstvenost prirode, naroda i društva, Haračić vrijedno popisuje narodna imena biljaka i objavljuje ih u Prilogu za narodnu botaničku nomenklaturu 1894. godine. Ime svake biljke navedeno je na latinskom, talijanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku te lošinjskom dijalektu. Prikupljajući biljke za svoj herbarij, vodio je evidenciju i o mjestima njihova nalaženja i sva ta mjesta pisao je hrvatskim jezikom i hrvatskom grafijom. Njegovom su zaslugom sačuvani domaći nazivi lokaliteta Bobarič, Ćunski, Kovčanja, Kožjak, jer su prve karte koje su u to vrijeme Austrijanci izrađivali bile s talijanskim toponimima.

Kruna Haračićevog rada bilo je djelo „L'isola di Lussin: Il suo clima e la sua vegetazione“ u kojem je opisao 939 biljnih vrsta. Iako je djelo u potpunosti pisano na talijanskom jeziku, često je dodavao i hrvatske nazive uz koje bi dopisao „in lingua nostrana“.

Osamdesetih godina u Lošinj u počinju inicijative vezane za zdravstveni turizam. Za promociju blagodatni lošinjske klime, među ostalim, zaslužni su Haračićevi meteorološki podaci o Lošinj. Rezultate njegovih istraživanja navode mnogi austrijski turistički vodiči te medicinski i drugi časopisi, kap što su *Österreichische Badezeitung*, *Wiener klinische Wochenschrift*, *Die Presse* i drugi. Upravo su Haračićevi članci, u kojima se i dalje potpisuje hrvatskom grafijom, pridonijeli promidžbi Lošinja kao blagotvornog ljetovališta.

Veliki Haračićevi napori 1904. godine bivaju prepoznati od austro-ugarskog cara Franje Josipa I. On ga odlikuje redom Viteza za zasluge u razvijanju prirodnih znanosti. Diploma koju je Haračić primio prilikom odlikovanja, nalazi se u posjedu naše škole. Korištenje hrvatske grafije pri pisanju prezimena dokaz je njegovog ugleda.

Haračić je bio izuzetno društveno aktivan. U Izvještaju Matice hrvatske za 1898. godinu Haračić se navodi kao jedan od prinosnika Matice. Od 1907. godine djeluje u odboru podružnice Družbe sv. Ćirila i Metoda, a član je i odbora Hrvatske čitaonice u Malom Lošinj.

Osnovao je i vodio mjesnu Posujilnicu – Društvo za štednju i zajmove čija je svrha bila ekonomsko rasterećivanje otočnog težaka. Redovito je prisustvovao rodoljubnim priredbama poklanjajući veće novčane iznose u dobrotvorne svrhe.

Nakon smrti dugogodišnjeg zastupnika Šime Kvirina Kozulića 1913. godine, Političko društvo za Slovence i Hrvate u Istri predlaže Haračića, tada umirovljenika, da zastupa otok Lošinj u istarskom Pokrajskom saboru. Kao narodni zastupnik zalagao se za narodne potrebe, za težake, mornare i ribare. Upozoravao je na iseljavanje hrvatskog stanovništva. No, njegova zastupnička aktivnost bila je kratkog vijeka jer je Sabor raspušten, a nedugo zatim je izbio i Prvi svjetski rat.

Jedna od potreba narodnog preporoda bila je osnivanje hrvatskih škola. Nakon osnivanja osnovne škole, otočni su preporoditelji krenuli s inicijativom za osnivanje Pomorske škole. Haračić je o njoj izvijestio Družbu sv. Ćirila i Metoda. O tome je vodio prepisku s Vjekoslavom Spinčićem, predsjednikom Družbe. Nažalost je i tu njegovu inicijativu prekinuo početak Prvog svjetskog rata.

Haračić je umro tijekom Prvog svjetskog rata, 1916. godine, u svom domu u Malom Lošinj. U testamentu je izrazio želju da mu na nadgrobnoj ploči ime i prezime bude upisano hrvatskom grafijom, što je na njegovu želju i učinjeno.

Cijeli spis ostavinske rasprave čuva se u Državnom arhivu u Rijeci, a sadrži preko 30 dokumenata. Iznenađuje besprijekornost kojom je Haračić predvidio sve troškove svoga pogreba i raspodjele imetka. Njegova volja, oko pisanja prezimena, poštovana je i na tim dokumentima.

Zaključak

Ambroz Haračić, profesor i znanstvenik dosljedno se identificirao kao dio hrvatskog naroda u vremenu kada su otokom Lošinjem dominirali Talijani i talijanski jezik. Za razliku od svojih suvremenika, činio je to isticanjem svo-

jega prezimena koje je hrvatskom grafijom napisano već u Matičnoj knjizi krštenih, a kroz cijeli život ostalo je konstanta njegovog nacionalnog identiteta. Značajno je njegovo djelovanje kroz mnoga preporodna društva, kao i politička angažiranost u Pokrajinskom saboru Istre. Zahvaljujući njemu sačuvani su mnogi lošinjski toponimi i nazivi biljaka. Cjelokupnim njegovim djelovanjem zaslužio je mjesto među vodećim preporoditeljima i rodoljubima kvarnerskih otoka, što je do sada u literaturi većinom zanemareno.

Izvori

- Naša Sloga*, br. 33, 13. srpnja 1896; br. 29. od 14. svibnja 1907; br. 5 od 30. siječnja 1913; br. 2. od 11. siječnja 1912, preuzete s digitalizirane arhive *Naše Sloge* www.ino.com.hr/nasa_sloga.html.
- Vienac*, br. 21. 1889. godine, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
- Haračićevi herbarijski listovi, Botanički zavod PMF-a u Zagrebu (listovi su sistematski raspoređeni kroz cijelu zbirku u okviru porodica).
- Izvještaj Matice hrvatske za upravnu godinu 1898. godinu, Matica hrvatska Zagreb.
- Matične knjige, arhivska kutija broj 1, vremenski raspon 1911/12–1939/40, Arhiv Srednje škole Ambroza Haračića, Mali Lošinj.
- Matična knjiga rimokatolika u Malom Lošinj, kršteni 1851–1867, 275 (K4) 318, Državni arhiv u Rijeci.
- Ostavinski predmet iza pok. Ambrogia Haračića, Predmet A–184/1916, Kotarski sud Lošinj (PR 14), Državni arhiv u Rijeci.
- Naslovnice Haračićevih knjiga, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
- Katastarska karta (Citta Lussin piccolo nel Litorale provincia d'Istria Distretto steorale di Lussin piccolo, 1890), Područni ured za katastar Rijeka, ispostava Mali Lošinj.
- Članci iz austrougarskih novina *Österreichische Badezeitung* od 13. 6. 1886, *Die Presse* od 28. 6. 1886, *Die Wiener klinische Wochenschrift* od 20. 12. 1888, iz Österreichische Nationalbibliothek Wien.
- Archiv der Universität Wien (Philosophische Fakultät, Nationale, 1877).

Literatura

- Anić, Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb, 2002.
- Božičević, Mato, „Ambroz Haračić – najzaslužniji profesor Pomorske škole u Malom Lošinj“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 3*, Pomorstvo Lošinja i Cresa, Mali Lošinj, 1980.
- Glogović, Mario, „Područje današnje općine Cres – Lošinj u napisima tršćanske *Naše Sloge* u razdoblju 1887–1889. (Prilog građi), Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u devetnaestom stoljeću“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 7*, Mali Lošinj – Rijeka, 1990.
- Haračić, Ambroz, *L'isola di Lussin, Il suo clima e la sua vegetazione*, Mali Lošinj, 1905.

- Haračić, Ambroz, „Otok Lošinj, njegova klima i vegetacija“, u: *Otočki ljetopis 8*, s talijanskog preveo dr. Ivan Kozulić, Mali Lošinj, 1992.
- Hirc, Dragutin, *Na kvarnerskim otocima*, Rijeka, 2003.
- Hreglich-Mercanti, Neera, *Ricordando Lussino I–VI*, Trieste, 1999.
- La storia dell'istruzione Nautica a Lussinpiccolo*, Edizione Comunità di Lussinpiccolo, Trieste, 2005.
- Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga prva (1797–1882)*, Pazin, 1967.
- Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga druga (1883–1947)*, Pazin, 1973.
- Milanović, Božo, *Istra u dvadesetom stoljeću*, knjiga prva, Pazin, 1992.
- Morović, Tomislav, „Narodni preporod u Istri i akcija za otvaranje Hrvatske pomorske škole u Malom Lošinj 1914“, *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 2*, Cres – Lošinj, 1975.
- Obad, Stijepo, *Hrvatski narodni preporod na Cresu i Lošinj i Ambroz Haračić*, Zbornik radova o prirodoslovcu Ambrozu Haračiću, Zagreb, 1981.
- Sokolić, Julijano, „Zavičajni kalendar cresko-lošinjskog otočja“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 15*, Katedra Čakavskog sabora Cres – Lošinj, Mali Lošinj, 2008.
- Sokolić, Julijano, „Stotinu godina ‚Hrvatske čitaonice‘ u Malom Lošinj, Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u devetnaestom stoljeću“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 7*, Mali Lošinj – Rijeka, 1990.
- Stražičić, Nikola, „Prilog poznavanju rodoslovnog stabla lošinjskih Haračića“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 6*, Pomorstvo Cresa i Lošinja 2, Mali Lošinj, 1985.
- Velčić, Franjo, „Djelatnost kulturnih i sličnih društava na Cresu i Lošinj u devetnaestom stoljeću, Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u devetnaestom stoljeću“, u: *Otočki ljetopis Cres – Lošinj 7*, Mali Lošinj – Rijeka, 1990.

Bilješka o autorima

Mato Artuković (dr. sc.) rođen je 1954. godine u Kuljenovcima kraj Dervente u Bosni i Hercegovini. Osnovnu školu polazio je i završio je u Slavonskom Brodu, klasičnu gimnaziju kod otaca isusovaca u Zagrebu, studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Diplomirao je 1980. godine te magistrirao 1987. s temom *Srbobran 1884–1902*. Doktorirao je 1999. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s temom *Položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj 1883–1903. – Analiza srpske izdavačke djelatnosti*. Poslije završenoga fakulteta radio je u Historijskom institutu Slavonije i Baranje (kasnije Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje i Centar za povijest Slavonije i Baranje) do 1990. godine. Nakon toga radio je u Državnom arhivu, a od 1994. godine radio je u Odsjeku za povijest pri Muzeju Brodskog Posavlja. Od 1996. godine, kada je Hrvatski institut za povijest iz Zagreba osnovao svoju Podružnicu u Slavonskom Brodu, prešao je raditi u tu ustanovu, čiji je voditelj bio u razdoblju od 1996. do 2011. godine. Od 2011. godine u zvanju je znanstvenoga savjetnika u istoj ustanovi i vodi redoviti znanstveno-istraživački projekt *Slavonija, Srijem i Baranja 1860–1945: politika, društvo, kultura*. U svome povjesničarskom radu pretežito se bavi nacionalnom poviješću novoga vijeka, posebno hrvatsko-srpskim odnosima i ideologijama srpskih stranaka u Hrvatskoj u 19. i početkom 20. stoljeća.

Željko Bartulović (dr. sc.) rođen je 5. ožujka 1962. u Rijeci, gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje. Diplomirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci 1986. godine. Magistrirao je na poslijediplomskom studiju Pravnog fakulteta u Beogradu 1991. s temom „Imovinska prava statuta područja pod vlašću Krčkih knezova u XIII. i XIV. stoljeću“. Doktorirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 28. prosinca 1998. s temom „Državnopravni položaj grada Sušaka 1919–1947.“ Zaposlen je na Pravnom fakultetu u Rijeci gdje predaje predmete „Povijest hrvatskog prava i države“. Objavio je knjigu „Neka pitanja stvarnih i obveznih prava. Vinodolski zakon 1288. te Krčki i Senjski statut 1388.“ i petnaestak znanstvenih radova uglavnom s područja hrvatskog srednjovjekovnog prava.

Tvrtko Božić (mr. sc.) rođen je 10. travnja 1972. godine u Slavonskom Brodu, gdje je polazio osnovnu i srednju školu, odgojno-obrazovno usmjerenje. Od 1992. godine u Zagrebu je studirao geografiju na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu i povijest na Filozofskom fakultetu. Diplomirao je 1998. godine na Geografskom odsjeku PMF-a radom *Novije promjene u gospodarskoj strukturi Brodsko-posavske županije*. Od rujna iste godine zapošljava se u Osnovnoj školi Frana Krste Frankopana na otoku Krku, u Područnim školama Vrh i Baška, u kojima radi i danas kao učitelj geografije.

je i povijesti. Poslijediplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je akademske godine 1999/2000. te je magistrirao u srpnju 2007. godine na temu *Uloga gospodarskog lista Pučki Prijatelj u razvoju krčkog zadrugarstva u prvom desetljeću XX. stoljeća*. Sudjelovao je na nekoliko znanstvenih skupova i seminara kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini, te međunarodnim edukacijama.

Mihovil Dabo (dr. sc.) rođen je 1979. godine u Puli, gdje je završio osnovnu školu i jezičnu gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu u Puli diplomirao je povijest i kroatistiku 2005. godine, a poslijediplomski studij povijesti na Hrvatskim studijima dovršio je obranom doktorske disertacije 2013. godine. Od lipnja do studenog 2005. bio je zaposlen u pulskoj FINA-i kao mlađi referent za poslove platnog prometa. Od studenog 2005. do konca siječnja 2007. zaposlen je kao arhivist u Državnom arhivu u Pazinu. Od veljače 2007. radi kao asistent na Odsjeku za povijest pri Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli (nacionalna povijest XIX. stoljeća). U znanstvenom je radu usredotočen na procese političke i društvene modernizacije stanovništva Istre tijekom XIX. i XX. stoljeća.

Ljiljana Dobrovšak (dr. sc.) rođena je 13. ožujka 1971. godine u Zagrebu. Osnovnu i srednju školu završila je u Zagrebu. Povijest je studirala od 1992. do 1997. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je diplomirala 14. listopada 1997. s temom *Židovi u hrvatskim zemljama za revolucije 1848/1849*. Tijekom 2000. godine zaposlila se kao znanstveni novak-asistent u Institutu društvenih znanosti „Ivo Pilar“ u Zagrebu na projektu dr. sc. Dragutina Pavličevića *Hrvati u okolnim zemljama (1996–2002)*, pa *Hrvati kao dio multikulturalnog identiteta okolnih zemalja (2002–2006)* i sada kao *Manjine u Hrvatskoj i Hrvati u okolnim zemljama: povijesni identiteti (2007–)*. Ujedno je bila vanjski suradnik na projektu *Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu* koji se izvodio u Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu, Sveučilišta u Zagrebu godine 2003. temom *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (Za vrijeme Dreyfussove afere od 1894–1899)*. Doktorsku disertaciju pod naslovom *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783–1873)* obranila 4. svibnja 2007. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Trenutno je uz svoj matični projekt *Manjine u Hrvatskoj i Hrvati u okolnim zemljama: povijesni identiteti*, vanjski suradnik projekta *Zeitschrift für Jüdische Studien transversal – Jüdische Lebenswelten auf dem Balkan im 19. Jahrhundert*, koji se izvodi na nekoliko institucija.

Hrvoje Gračanin (dr. sc.) rođen je u Zagrebu 28. studenog 1973. godine. Osnovno i srednjoškolsko obrazovanje završio je u Zagrebu. Godine 1992. upisao je jednopredmetni studij povijesti na Odsjeku za povijest Filozof-

skog fakulteta u Zagrebu. Diplomirao je povijest 1998. godine radom *Položaj žena u svjetlu siscijskih natpisa*. Te je godine upisao i poslijediplomski studij povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, te je na istome fakultetu u lipnju 2004. godine magistrirao radom *Antička kronika kao povijesni izvor: Primjer „Kronike“ komesa Marcelina*. Njegovi su znanstveni i istraživački interesi prvenstveno usmjereni na proučavanje hrvatskih krajeva u kasnoj antici, odnosno vidova i postignuća rimske civilizacije na širem prostoru današnje Hrvatske, s osobitim obzirom na panonsku regiju. Od 1. ožujka 2001. zaposlen je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autor je velikog broja znanstvenih radova i knjiga od kojih izdvajamo knjige *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća te Kratka povijest Hrvatske za mlade I. Od starog vijeka do kraja 18 stoljeća i Kratka povijest Hrvatske II. Od kraja 18. stoljeća do početka 21. stoljeća*.

Zlatko Hasanbegović (dr. sc.) rođen je 1973. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu i srednju školu te studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je i magistrirao i doktorirao. Radi kao znanstveni suradnik Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ u Zagrebu. Autor je dviju znanstvenih monografija: *Muslimani u Zagrebu 1878–1945. Doba utemeljenja i Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929–1941. (U ratu i revoluciji 1941–1945)*. Predmet njegova historiografskog interesa je odnos modernih hrvatskih nacionalnih ideologija, napose pravaštva i njegovih izdanaka, prema islamu i muslimanima u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću. Istražuje muslimansku sastavnicu hrvatske građanske kulture do 1945. te političko-stranačke i vjersko-nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije do komunističkog preuzimanja vlasti.

Željko Holjevac (dr. sc.) rođen je 15. prosinca 1973. u Brinju. Osnovnu je školu polazio u Brinju, a srednju (gimnaziju) u Otočcu i Senju. Studij povijesti završio je 1997. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je 2002. magistrirao i 2006. doktorirao iz znanstvenog područja humanističkih znanosti, polje povijest. Od 1998. do 2007. radio je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu kao znanstveni novak. Od 2007. zaposlen je kao docent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Bavi se hrvatsko-mađarskim odnosima, gradišćanskim Hrvatima, Vojnom krajinom, zavičajnom Likom i drugim temama u povijesnoj perspektivi. Predsjednik je Društva za hrvatsku povjesnicu, pročelnik Odjela za povijest Matice hrvatske i voditelj Područnog centra Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Gospiću kao vanjski suradnik Instituta. Autor je velikog broja znanstvenih radova i knjiga od kojih izdvajamo knjige: *Gospić u Vojnoj krajini (1689–1712–1881)*, *Brinjsko-lički ustanak 1746. godine*, *Ivan Dominik Vukasović, Zemljopisni i povijesni novi opis Karlovačkog generalata u Kraljevini*

Hrvatskoj (1777) te monografiju *Gospić grad ljudi, identitet* čiji je urednik. Suautor je udžbenika povijesti za VII. razred osnovne škole i III. razred gimnazije u nakladi izdavačke kuće Meridijani iz Samobora.

Aleksandar Jakir (dr. sc.) rođen je 1. siječnja 1966. godine. Studij povijesti i slavistike završio na Sveučilištu Erlangen–Nürnberg (*Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg*). Na istome sveučilištu doktorirao 1997. godine. Prošireni tekst disertacije uvršten je u niz „Südosteuropäische Arbeiten“ Südost-Instituta iz Münchena i objavljen u Münchenu 1999. godine u nakladi izdavačke kuće R. Oldenbourg Verlag. Od 1997. do 1999. godine radi kao znanstveni suradnik na katedri za Istočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Jeni (*Friedrich-Schiller-Universität Jena*). Istodobno je gost je predavač za predmet Povijest istočne Europe na Filozofskome fakultetu sveučilišta u Baselu u Švicarskoj (*Universität Basel*). Od travnja 1999. do travnja 2006. radi na katedri za Istočnoeuropsku povijest Sveučilišta u Marburgu (*Philipps-Universität Marburg*). Od travnja 2006. do veljače 2007. godine ponovno radi kao docent na katedri za Istočnoeuropsku povijest u Baselu, a od 1. ožujka 2007. na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu. Sudjelovao je na brojnim seminarima i znanstvenim skupovima. Bavio se raznim temama iz povijesti jugoistočne i istočne Europe 20. stoljeća posebno Hrvatske, područja bivše Jugoslavije i Sovjetskoga Saveza. Posebno ga zanimaju socijalna povijest i teorije nacionalizma. Objavljene knjige: *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration* (Dalmacija između dvaju svjetskih ratova), Oldenbourg Verlag, München 1999. (= Südosteuropäische Arbeiten 104), (proširena i istoimena disertacija na 534 str.); Uredio (zajedno s Heiner Timmermann): *Europas Tragik. Ex-Jugoslawien zwischen Hoffnung und Resignation* (Tragedija Europe. Područje bivše Jugoslavije između nade i rezignacije). LIT Verlag, Münster 2003.

Daniela Jugo-Superina (prof.) rođena je u Rijeci 1968. godine. Na Filozofskom fakultetu u Zadru diplomirala je 1993. godine povijest i povijest umjetnosti. Od iste godine do danas radi na mjestu učitelja povijesti u OŠ „Fran Franković“ u Rijeci. Jedan je od osnivača Udruge nastavnika povijesti RICLIO. Od 2004. do 2008. godine bila je voditeljica Županijskog stručnog vijeća učitelja povijesti Primorsko-goranske županije. Održala je niz predavanja i radionica za učitelje povijesti na županijskim, međužupanijskim i državnim stručnim skupovima u Republici Hrvatskoj. Mentorica je studentima povijesti Filozofskog fakulteta u Rijeci. Jedan je od osnivača Udruge nastavnika povijesti RICLIO. Od 2004. godine voditeljica je Županijskog stručnog vijeća učitelja povijesti Primorsko-goranske županije. Pokrenula je i vodi projekt „Raznolika Rijeka“ na temu upoznavanja i suradnje s riječkim nacionalnim manjinama. U *Zborniku Drugog hrvatskog simpozija*

o nastavi povijesti objavila je 2006. godine stručni članak „Riječki Romi“ u kojem je opisala poučavanje riječkih učenika o multinacionalnosti i multikulturalnosti unutar kroz projektnu nastavu povijesti.

Lidija Kosmos (prof.) rođena je 1958. godine u Rakeku u Sloveniji. Na Filozofskom fakultetu u Ljubljani diplomirala je 1986. godine povijest i sociologiju. U Srednjoj školi Ambroza Haračića u Malom Lošinju radi od 1985. godine. Od 2005. godine vodi projekt „Njegovanje tradicije, istraživanje i prezentiranje zavičajne povijesti Malog Lošinja“. Suraduje s lokalnom zajednicom i drugim institucijama i udrugama, posebno u provedbi manifestacije Dani Ambroza Haračića (Grad Mali Lošinj i Turistička zajednica grada Malog Lošinja), a u suradnji s Lošinjskim muzejom i Creskim muzejom pri Pučkom otvorenom učilištu postavila je nekoliko izložbi. Godine 2009. dodijeljena joj je Plaketa Grada Malog Lošinja za izuzetne rezultate u radu s mladima i kreativno promicanje malološinjske povijesti. U povodu Svjetskog dana učitelja 2011. godine dobila je Nagradu PGŽ-a za najuspješnijeg prosvjetnog djelatnika.

Nera Malbaša Kovačić (prof.) rođena je 1972. godine u Sinju, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Na Filozofskom fakultetu u Zadru diplomirala je arheologiju i povijest. Od 2001. godine do danas radi na mjestu učitelja povijesti u OŠ „Fran Franković“ u Rijeci i u OŠ „Drago Gervais“ u Brešcima. Održala je niz predavanja i radionica na županijskim i međužupanijskim stručnim skupovima za učitelje povijesti. Predsjednica je Udruge nastavnika povijesti RICLIO. Završila je CARNetovu E-learning akademiju, smjer E-learning Tutoring te u nastavi povijesti intenzivno koristi ICT-tehnologiju.

Helena Miljević Pavić (mr. sc.) rođena je 1975. godine u Rijeci, gdje je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Diplomirala je povijest i arheologiju na Sveučilištu u Zadru 2001. godine. Na istom je Sveučilištu 2009. godine stekla zvanje magistra znanosti uspješno obranivši rad pod naslovom *Brodovi na zavjetnim slikama svetišta Gospe Trsatske*. Radi kao učiteljica povijesti u OŠ „dr. Andrija Mohorovičić“ u Matuljima i od 2008. godine voditeljica je Županijskog stručnog vijeća za učitelje povijesti Primorsko-goranske županije. Održala je niz predavanja i radionica na županijskim i državnim stručnim skupovima.

Marijana Marinović (mr. sc.) Rođena je 12. studenoga 1963. godine u Rijeci, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Diplomirala je povijest i arheologiju godine 1988. na Filozofskom fakultetu u Zadru. Od 1989. do 1996. predavala je povijest u Medicinskoj školi, a zatim u Prvoj hrvatskoj sušačkoj gimnaziji u Rijeci. Od 1996. godine radila je kao školska nadzornica u Ministarstvu prosvjete i športa, a od 2003. godine radi kao viša savjetnica za nastavu povijesti u Zavodu za školstvo Republike Hrvatske, Podružnica

Rijeka (danas Agencija za odgoj i obrazovanje). Organizator je i aktivni sudionik niza simpozija i seminara za nastavnike povijesti u Republici Hrvatskoj. Predsjednica je Ispitne komisije za polaganje stručnih ispita učitelja i nastavnika povijesti u osnovnim i srednjim školama u Ispitnim centrima Zagreb i Rijeka. U studenome 2007. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru obranila je magistarski rad *Pomorsko školstvo u Bakru od 1849. godine do danas* u okviru poslijediplomskog znanstvenog studija Povijest hrvatskog pomorstva i stekla akademski stupanja magistra znanosti. Objavila je sljedeće stručne i znanstvene članke: „Interkulturalni pristup nastavi povijesti“, „Nautičko školstvo na Kvarnerskom primorju do pojave parobroda“, „Povijesno naslijeđe i nacionalni identiteti“ te „Povijesne osobe i poučavanje vrednota“. Uredila je tematski broj časopisa *Povijest u nastavi* koji je posvećen industrijskoj baštini u nastavi povijesti u kojem je objavila istoimeni znanstveni članak. Dugogodišnja je urednica *Zbornika hrvatskih simpozija o nastavi povijesti*.

Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti »Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderna identiteta«

Opatija, Hotel Imperial, 30. kolovoza – 2. rujna 2011.

Utorak, 30. kolovoza 2011.

- Dolazak sudionica/ka u poslijepodnevnim satima
- 20:30** Sastanak članova Pripremnog odbora, predavača i voditelja terenske nastave i radionica

Srijeda, 31. kolovoza 2011.

RAD U PLENUMU (Kongresna dvorana)

- 9:00–9:30** Otvaranje stručno-znanstvenog skupa: pozdravni govori uzvanika i organizatora
- Glazbeni dio: studenti medicine – glazbenici, okupljeni u studentsku skupinu „Asklepiju i Orfeju u čast“

PLENARNA PRIOPĆENJA

- 9:30–10:00** mr. sc. Marijana Marinović, Uvodno izlaganje – Oblikovanje modernih identiteta kroz nastavu povijesti ili možemo li se lišiti ideologije?
- 10:00–10:35** dr. sc. Ljiljana Dobrovšak, Povijest manjina u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine
- 10:35–11:00** Stanka za kavu
- 11:00–11:35** dr. sc. Željko Bartulović, Pravni položaj manjinskih-vjerskih skupina u Hrvatskoj do 1918. godine
- 11:35–12:10** dr. sc. Mato Artuković, Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba
- 12:35–13:00** dr. sc. Željko Holjevac, Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj između mita i zbilje od 1848. do 1918. godine
- 13:00–14:00** Stanka za ručak i odmor

TERENSKI RAD

Prva skupina: Vrijeme održavanja od 14:00 do 21:00 sat

Terenski rad u Istri (Peroj – Vodnjan – Pula); voditelj Sonja Bančić, prof.

- 14:00** Polazak iz Opatije
- 15:00** Dolazak u Peroj, predavanje u crkvi Sv. Spiridona posjet knjižnici Njegoš u Peroju
- 16:30** Dolazak u Vodnjan i posjet zajednici Talijana
- 17:00** Posjet budućem etnografskom muzeju grada Vodnjana i razgled gradske palače
- 18:30** Dolazak u Pulu i predstavljanje projekta „Zerostraße“, razgledanje tunela i izložbe „Počeci zrakoplovstva u Puli 1911–2011.“
- 20:00** Povratak za Opatiju

Druga skupina: Vrijeme održavanja od 15:00 do 21:00 sat

Terenski rad u Rijeci voditelj Danijel Marot, prof.

- 15:00** Obilazak staroga dijela Grada Rijeke
- 16:00** Radionica u Narodnoj čitaonici u Rijeci: Hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća – Frano Supilo i politika novoga kursa
- 17:00** Posjet zgradi Novog lista
- 19:00** Razgledavanje grada s morske strane (Molo Longo)

Treća skupina: Vrijeme održavanja od 15:00 do 21:00 sat

Terenski rad u Rijeci (Rijeka – Sušak); Voditelji Ratko Dušević, prof. i Lobert Simićić, prof.

- 15:00** Obilazak Sušaka
- 16:00** Radionica u Prvoj sušačkoj hrvatskoj gimnaziji „Hrvatsko-ugarski odnosi u nagodbenom razdoblju i njihov odraz na školstvo Rijeke“
- 18:00** Industrijska baština Sušaka (Tvornica papira, Delta i Luka Baroš)
- 19:00** Povratak u Opatiju

Četvrta skupina: Vrijeme održavanja od 15:00 do 19:00 sati
 Terenski rad u Rijeci; Voditelji dr. sc. Tea Mayhew, mr. sc. Nikša Mendeš i
 mr. sc. Helena Miljević

- 14:00–15:00** Odlazak u Rijeku i dolazak u Pomorski i povijesni muzej
 Hrvatskog primorja Rijeka
- 15:00–16:00** Predavanje dr. sc. Tea Mayhew, Od kulturnog do nacional-
 nog identiteta: Rijeka od Jelačića do D'Annunzija (1848–
 1920)
- 16:00–17:30** Obilazak izložbe Jedra Kvarnera i muzejskog prostora
- 17:30–19:00** Obilazak središta grada Rijeke
- 21:00** Večera u Hotelu

Četvrtak, 1. rujna 2011.

RAD U PLENUMU (Kongresna dvorana)

PLENARNA PRIOPĆENJA

- 9:00–9:40** dr. sc. Hrvoje Gračanin, Povijesni identiteti i politički
 realiteti: proslava tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva
 1925. g.
- 9:40–10:20** dr. sc. Aleksandar Jakir: Nacija i nacionalizam u 19. i 20.
 stoljeću kao pojava i historijografski problem na primjeru
 Dalmacije
- 10:20–10:40** Stanka za kavu
- 10:40–11:20** mr. sc. Tvrtko Božić, Hrvatsko-talijanski odnosi na otoku
 Krku u međuratnom razdoblju
- 11:20–12:00** dr. sc. Zlatko Hasanbegović, Islam i Bošnjaci muslimani u
 Banskoj Hrvatskoj 1878–1941. Pravni položaj vjere i obliko-
 vanje zajednice
- 12:00–12:40** Mihovil Dabo, prof., Austrijska Pula između kozmopolitiz-
 ma i suprotstavljenih nacionalnih pokreta

TERENSKI RAD

Prva skupina: Vrijeme održavanja od 14:00 do 21:00 sat
 Terenski rad u Istri (Pazin – Labin); Voditelj mr. sc. Daniel Bogešić

- 14:00** Polazak iz Opatije
- 15:00** Dolazak u Labin, posjet starom gradu, Zajednici Talijana,
 Podlabinu i ogranku Nacionalne zajednice Bošnjaka Istre

- 17:00** Dolazak u Kršan, razgledavanje kaštela i upoznavanje s projektom područne škole Šušnjevića o kulturnoj baštini Istrorumunja
- 19:00** Dolazak u Pazin i posjet Etnografskom muzeju Istre
- 20:00** Polazak za Opatiju

Druga skupina: Vrijeme održavanja od 14:00 do 21:00 sat

Terenski rad u Senju i Novom Vinodolskom; Voditelj Andreja Kartelo-Nečić, prof.

- 14:00** Polazak iz Opatije
- 15:30** Dolazak u Senj, posjet tvrđavi Nehaj, predavanje o Senjskim žrtvama i obilazak mjesta pogibije, posjet Gradskom muzeju Senj – izložba Bunjevci
- 18:00** Dolazak u Novi Vinodolski, šetnja starim dijelom grada i posjet Gradskom muzeju
- 19: 30** Polazak za Opatiju

Treća skupina: Vrijeme održavanja od 14:00 do 21:00 sat

Terenski rad u Kastvu; Voditelj: Daniela Jugo- Superina, prof.

- 14:50** Polazak ispred hotela
- 15:10** Polazak autobusa sa Slatine
- 15:40** Dolazak u Kastav
- 16:00–17:00** Radionica u Gradskoj loži: Od Kopra do Kastva- učiteljska škola od 1872-1946.
- 17:00–17:30** Stanka za kavu
- 17:30–18:50** Razgledavanje Kastva: Crekvina, Trg Lokvina, crkva sv. Jelene Križarice, Muzejska zbirka Kastavštine, Bačvarska, Koblarska i Pekarska zbirka
- 19:10** Polazak autobusa za Opatiju

Četvrta skupina: Vrijeme održavanja od 15:00 do 19:00 sati

Terenski rad u Rijeci; Voditelj: Mirela Caput, prof.

- 14:00–15:00** Odlazak u Rijeku i dolazak u Sveučilišni kampus na Trsatu
- 15:00–15:40** Predavanje dr. sc. Željka Bartulovića: Povijest Sušaka 1919–1947.
- 15:40–17:00** Obilazak Sveučilišnog kampusa
- 17:00–19: 00** Upoznavanje s kulturno-povijesnim znamenitostima Trsata
- 19:00** Povratak u Opatiju autobusom
- 21:00** Večera u Hotelu

Petak, 2. rujna 2011.

TERENSKI RAD

Prva skupina: Vrijeme održavanja od 9:00 do 12:00 sati

Terenski rad u Voloskom i Opatiji; Voditelj: Nera Malbaša Kovačić, prof.

- 9:00–9:15** Kratki uvod u zanimljivostima Opatije i upute za rad (rad s radnim mapama)
- 9:15–9:30** Podjela u manje grupe i polazak na terensku nastavu
- 9:30–11:30** Samostalni rad na određenim lokacijama uz pomoć radnih mapa
- 11:30–11:45** Povratak autobusom iz Voloskog u Opatiju

Druga skupina: Vrijeme održavanja 9:00 do 12:00 sati

Terenski rad u Rijeci; Voditelji: dr. sc. Tea Mayhew i mr. sc. Nikša Mendeš

- 8:00–9:00** odlazak u Rijeku i dolazak u Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka
- 9:00–10:00** Predavanje: Tea Mayhew, Od kulturnog do nacionalnog identiteta: Rijeka od Jelačića do D'Annunzija (1848–1920)
- 10:00–11:30** Obilazak izložbe Jedra Kvarnera i muzejskog prostora pod vodstvom Tee Mayhew i Nikše Mendeša

RAD U RADIONICI

Prva skupina: Vrijeme održavanja od 9:00 do 11:00 sati

Voditelj: mr. sc. Helena Miljević

- 9:00–11:00** Radionica u Gimnaziji Eugena Kumičića u Opatiji: Od ungareštva do talijanaštva (i natrag) – nacionalni identiteti u Rijeci na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Druga skupina: Vrijeme održavanja od 9:00 do 11:00 sati

Voditelj: Lidija Kosmos, prof.

- 9:00–11:00** Radionica u Gimnaziji Eugena Kumičića u Opatiji: Otočko-istarski krug u nacionalnom pokretu na prijelazu stoljeća – Ambroz Haračić

Treća skupina: vrijeme održavanja od 9:00 do 11:00 sati

Voditelji: Ratko Dušević, prof.

- 9:00–11:00** Radionica u Gimnaziji Eugena Kumičića u Opatiji: Hrvatsko-ugarski odnosi u nagodbenom razdoblju i njihov odraz na školstvo Rijeke

Četvrta skupina: vrijeme održavanja 9:00 do 11:00 sati

Voditelj: Daniela Jugo - Superina, prof.

9:00–11:00 Radionica u Gimnaziji Eugena Kumičića u Opatiji: Od Koprara do Kastva – Učiteljska škola od 1872. do 1946. godine

13:00–14:00 Ručak

14:00–15:00 Rasprava u plenumu

15:00–16:00 Zaključci skupa – poruka
Zatvaranje stručno znanstvenog skupa
Završna riječ

Radove u ovom zborniku prožimaju dvije osnovne ideje: oblikovanje modernih identiteta u Hrvatskoj, hrvatskog i identiteta drugih (ne-Hrvata) kroz posljednja dva stoljeća, te pojavu nacionalnih manjina kao suvremenog političkog problema u 20. stoljeću. Naime, trijumf nacionalizma u multietničkim carstvima na prostoru srednje i jugoistočne Europe i njihov slom nakon Prvog svjetskog rata doveo je u pitanje postojanje drugih etničkih skupina unutar granica novih nacionalnih država. Osnovno područje zastupljeno u ovom zborniku upravo je oblikovanje nacionalnih ili etničkih identiteta i u svezi s tim evolucija u poimanju većine i manjine u pojedinim europskim prostorima.

Marijana Marinović

